

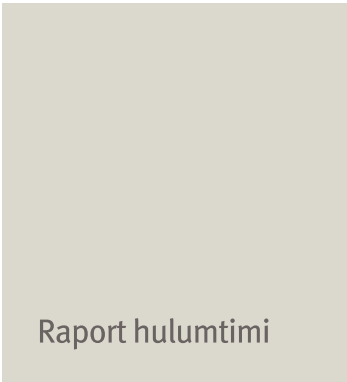

Perspektiva Komunitare për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm

Mësimet e nxjerra nga Ballkani Perëndimor

Engjellushe Morina, Beatrix Austin,
Tim Jan Roetman, Véronique Dudouet

Raport hulumtimi

Rreth këtij raporti

Ky raport krahasues, i bazuar në katër raste të ndryshme studimore në Shqipëri, Bosnjë dhe Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni, u zhvilloi në kuadër të projektit kërkimor “Mundësitë për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm në Ballkanin Perëndimor”. Së bashku me katër partnerë hulumtues vendorë, në këtë raport shqyrtojmë pse disa komunitete janë veçanërisht të ndikuar nga individë që frymëzohen apo bëhen pjesë e Shtetit Islamik apo të grupeve të ngjashme të ekstremizmit të dhunshëm, ndërkohë që komunitete të tjera janë më të qëndrueshme ndaj të njëjtit fenomen. Në këtë projekt janë realizuar edhe diskutime me komunitetet, si në vend ashtu edhe në rang ndërkombëtar, si dhe nisma dialogu në nivel vendor në bashkëpunim me aktorët vendorë dhe komunitetet përkatëse për të shqyrtuar dhe hartuar strategji me qëllim parandalimin e radikalizimit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor nën dritën e gjetjeve të këtij hulumtimi.

Rreth autorëve

Engjellushe Morina është pjesë e Programit të Hulumtimit për Transformimin e Konfliktëve (CTR) në Fondacionin Berghof. Ajo zhvilloi dhe bashkë-udhëhoqi projektin kërkimor bashkëpunues “Mundësitë për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm në Ballkanin Perëndimor”. Ajo ka udhëhequr projekte të ndryshme në Programin e CTR dhe në Programin Mbështetës për Ndërmjetësim dhe Dialog, ku ajo kohët e fundit ka menaxhuar projektin 1.5 Track Dialogue Project në Maqedoninë e Veriut. Engjellushe ka mbi gjashtëmbëdhjetë vjet përvojë pune kërkimore në Kosovë dhe në rajonin e Ballkanit si dhe në Mbretërinë e Bashkuar, Egjipt, Itali, Ukrainë dhe Kirgistan. Engjellushe është diplomuar në UCL (Londër), Universiteti i Oksfordit (Kolegji Somerville) dhe Shkolla e Qeverisjes Hertie, Berlin.

Beatrix Austin është Drejtore e Përkohshme e Programit CTR në Fondacionin Berghof (prill-tetor 2019). Ajo bashkëredakton dhe koordinon Manualin për Transformimin e Konfliktëve, të hartuar nga Fondacioni Berghof, menaxhon shumë projekte të tjera botimesh dhe është e angazhuar në projektin kërkimor bashkëpunues Mundësitë për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm në Ballkanin Perëndimor. Si studiuese, interesat e saj përqendrohen në lidhjen e teorisë me praktikën në transformimin e konfliktit si dhe në çështjet që kanë të bëjnë me të kaluarën. Ajo ka Master në Administrim Publik (Universiteti i Harvardit) dhe diplomë në Shkencat Politike nga Free University në Berlin.

Tim Jan Roetman është oficer projekti për Programin CTR të Fondacionit Berghof. Aktualisht Tim Jan punon në një projekt për anëtarët femra të grupeve të armatosura të pavarura në bisedimet e paqes dhe udhëheqjen e pasluftës. Tim Jan ka edhe përvoja të mëparshme në realizimin e projekteve zhvillimore për arsimin dhe pajtimin në Francë dhe Ballkanin Perëndimor. Ai ka gradën Master në Shkencat e Konfliktëve dhe Zhvillimit nga Universiteti Po në Lillë të Francës.

Véronique Dudouet është Drejtore e Programit CTR në Fondacionin Berghof. Ajo koordinon projekte bashkëpunimi kërkimore të ndryshme për rolin e grupeve të armatosura jo-shtetërore, për lëvizjet sociale dhe aktorët ndërkombëtarë në proceset e transformimit të konfliktëve. Nga ana tjetër, ajo kryen hulumtime të rregullta konsulence, këshillime për politikën, konsulencë dhe seminare trajnimi për aktorët e konfliktëve dhe atyre të interesit në arritjen e paqes. Ka botuar dy libra dhe ka botime të shumta në fushën e transformimit të konfliktëve dhe qëndrueshmërisë jo të dhunshme. Ajo ka diplomë master dhe doktoraturë në Zgjidhjen e Konfliktëve nga Universiteti i Bradford, Angli.

Autorët dëshirojnë të falënderojnë ekipet vendore të hulumtimit, anëtarët e bordit këshillimor dhe kolegët e Fondacionit Berghof, të cilët përmes kritikave konstruktive e bënë këtë raport më të fortë. Falënderime të veçanta duam t'i shprehim Stina Lundström, e cila ishte pjesë e ekipit të menaxhimit të Projektit në Fondacionin Berghof, për pjesë të rëndësishme të projektit dhe Marie Migeon, e cila na dha mbështetje të shkëlqyer për hulumtimin dhe verifikimin e fakteve.

Përkthimi në shqip: Durim Tabaku
Arti grafik: Astrid Fischer

Ky projekt dhe raportet e tij u bënë të mundur falë financimit nga Ministria e Jashtme e Republikës Federale të Gjermanisë.

Auswärtiges Amt

© 2019 Berghof Foundation Operations GmbH. Të gjitha të drejtat janë të rezervuara.

Për të cituar këtë raport: Engjellushe Morina, Beatrix Austin, Tim Jan Roetman & Véronique Dudouet 2019. Perspektiva e Komunitetit për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm: Mësime nga Ballkani Perëndimor. Raport hulumtimi. Berlin: Fondacioni Berghof. Gjetet edhe në internet në adresën: <<http://image.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/>>. Botuar për herë të parë: 17/04/2019

Sqarim

Pikëpamjet e shprehura në këtë botim janë të autorëve dhe nuk pasqyrojnë domosdoshmërisht pikëpamjet dhe opinionet e Fondacionit Berghof apo partnerëve të tij.

ISBN 978-3-941514-38-6

Berghof Foundation

www.berghof-foundation.org
order@berghof-foundation.org
Twitter: @BerghofFnd
Facebook: BerghofFoundation

Tabela e përmbajtjes

Lista e shkurtesave	4
Përmbledhje	5
1. Hyrje	6
1.1 Konteksti dhe arsyetimi	6
1.2 Metodologjia	11
1.3 Struktura e raportit	15
2. Konteksti rajonal dhe konfliktet historike të vendeve të BP	16
3. Komunitetet e prekura: Faktorët dhe aktorët që mundësojnë lindjen e ekstremizmit të dhunshëm	20
3.1 Vlerësimi i komuniteteve të prekura: treguesit dhe kriteret e përzgjedhjes	20
3.2 Faktorët që favorizojnë terrenin pjellor për ekstremizmin e dhunshëm	21
3.2.1 Polarizimi dhe shkëputja nga shoqëria	22
3.2.2 Institucionet jofunksionale	26
3.2.3 Ndjenja e marginalizimit	29
3.3 Aktorët në komunitetet e prekura: shfrytëzuesit, mundësuesit, penguesit e mundësive, objektivat	31
3.3.1 Aktorët fetarë joshetërorë dhe influencat nga jashtë	31
3.3.2 Rrjetet sociale të mbushura me pakënaqësi dhe me besimin e ri	33
3.3.3 Udhëheqja e komunitetit	34
3.3.4 Aktorë të tjerë me funksione mundësuese ose ndaluese	36
3.4 Përfundime	38
4. Komunitetet e paprekura: Faktorët dhe aktorët që parandalojnë lindjen e ekstremizmit të dhunshëm	40
4.1 Vlerësimi i komuniteteve të paprekura	40
4.2 Aktorët dhe faktorët që ndihmojnë në parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm	42
4.2.1 Kohezioni social dhe multikulturalizmi	42
4.2.2 Angazhimi qytetar nëpërmjet një shoqërie civile aktive	43
4.2.3 Ndjenja e fortë e identitetit bashkues (kombëtar)	44
4.2.4 Cilësia e edukimit fetar	45
4.2.5 Udhëheqja dhe koordinimi mes autoriteteve fetare vendore dhe zyrtarëve të shtetit	46
4.2.6 Të paprekur ‘rastësisht’? Specifikat vendore dhe trashëgimia historike	48
4.3 Përfundime	50
5. Programet e PEDH: Rëndësia e programeve dhe lidhja me vendosjen e paqes	51
5.1 Programet për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm dhe perceptimi për rëndësinë e tyre	51
5.1.1 Vlerësimi i nismave ekzistuese për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm	52
5.1.2 Vlerësimi i rëndësisë së nismave PEDh	55
5.2 Lidhja e programeve PEDh me vendosjen e paqes, pajtimin dhe kohezionin social	57
6. Qëndresa e komunitetit: Përfundime dhe fushat për hulumtime të mëtejshme	61
6.1 Qëndresa e komunitetit: të kuptojmë këtë koncept të paqartë	61
6.2 Nxitësit e qëndrësës së komunitetit: sintezë e gjetjeve nga rastet studimore	63
7. Rekomandime: Pikat hyrëse për programe më të mira PEDh	68
8. Referenca dhe lexime të tjera	71

Lista e shkurtesave

BE	Bashkimi Evropian
BFI	Bashkësia Fetare Islame (Maqedoni)
BI	Bashkësia Islame (Bosnja dhe Hercegovina)
BiH	Bosnja dhe Hercegovina
BIK	Bashkësia Islame e Kosovës
BP	Ballkani Perëndimor
BPC	Bosnian Podrinje Canton (Bosnja dhe Hercegovina)
EDH	Ekstremizmi i dhunshëm
FYROM	Ish Republika Jugosllave e Maqedonisë
GCERF	Global Community Engagement and Resilience Fund
GLTF	Global Counterterrorism Forum
ILO	International Labour Organization (Organizata Ndërkombëtare e Punës)
IOM	International Organization for Migration (Organizata Ndërkombëtare për Migrimin)
IS/ISIL/ISIS	Shteti Islamik/Shteti Islamik i Irakut dhe Levantit/Shteti Islamik i Irakut dhe Sirisë
LKEDH	Lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm
KMSH	Komuniteti Mysliman i Shqipërisë
LH/LHT	Luftëtarë të huaj/luftëtarë të huaj terroristë
LMAV	Lindja e Mesme dhe Afrika e Veriut
MB	Ministria e Brendshme (Kosovë)
MKO	Marrëveshja Kornizë e Ohrit
NATO	Organizata e Traktatit të Atlantikut të Veriut
OEDH	Organizata të ekstremizmit të dhunshëm
OJQ	Organizata jo-qeveritare
OKB	Organizata e Kombeve të Bashkuara
OSBE	Organizata për Sigurinë dhe Bashkëpunimin në Evropë
OSHC	Organizata të shoqërisë civile
OZHQ	Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm
P/CVERLT	Parandalimi/Lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm dhe Radikalizimit që çojnë në Terrorizëm (OSBE)
PBB	Prodhimi i Brendshëm Bruto
PEDH	Parandalimi i ekstremizmit të dhunshëm
P/LKEDH	Parandalimi/Lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm
SHBA	Shtetet e Bashkuara (të Amerikës)
UÇK	Ushtria Çlirimtare e Kosovës
UNDP	Program i Zhvillimit i Kombeve të Bashkuara
USAID	Agjencia e Shteteve të Bashkuara për Zhvillimin Ndërkombëtar
ZDC	Zenica-Doboj Canton (Bosnja dhe Hercegovina)

Përmbledhje

Interesi i hulumtuesve të Ballkanit Perëndimor për ekstremizmin e dhunshëm është rritur gjatë viteve të fundit, veçanërisht që kur rajoni u vu në qendër të vëmendjes ndërkombëtare për shkak të pozicionimit si eksportuesi i parë në Evropë për frymë i vullnetarëve që luftojnë për organizata të armatosura radikale dhe ekstremiste. Gjetjet dhe rekomandimet e tyre të politikave janë përdorur deri më sot për strategji të ndryshme shtetërore dhe kanë shërbyer si bazë për hartimin e masave për të luftuar apo parandaluar ekstremizmin e dhunshëm. Deri më sot, pjesa më e madhe e ndërhyrjeve për luftën/parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm janë fokusuar në qasje sigurie me orientim nga lart poshtë duke përfshirë shumë pak komunitetin. Hulumtuesit nuk kanë identifikuar dot pika të veçanta hyrjeje për ndërhyrje plotësuese të cilat do të ndërtonin lidhjen mes institucioneve qendrore dhe aktorëve vendorë, siç janë shkollat apo komunitetet fetare, me qëllim zbulimin në kohë të radikalizimit që çon në ekstremizmin e dhunshëm dhe për hartimin e masave parandaluese për të forcuar qëndresën në nivel komuniteti.

Në këtë raport krahasues jepen të dhëna nga një projekt kërkimor bashkëpunues i ndërthurur me nismat e dialogut me komunitetin të realizuara në vitet 2017-2018 në katër vende të Ballkanit Perëndimor: Shqipëri, Bosnjë dhe Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni. Mund të argumentohet se të katër vendet e shqyrtuara në studim kanë shumë ngjashmëri të rrënjësura në konfliktet historike që kanë pasur me njëri tjetrin, por që lidhen edhe me ekonominë e paqëndrueshme, me qeverisjen e keqe dhe mosfunksionimin e administratës, tensionet kombëtare dhe etnike dhe çështjet e pazgjidhura të identitetit. Projekti studimor u përqendrua në nivelin e mesëm dhe synonte të identifikonte faktorët e cenueshmërisë dhe qëndresës së komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm dhe të formulonte dhe testonte rekomandimet e nxjerra nga vendosja e paqes për parandalimin në mënyrë efektive të ekstremizmit të dhunshëm. Për të identifikuar dhe kuptuar se çfarë i bën komunitetet të qëndrueshme ndaj ekstremizmit të dhunshëm, hulumtuesit analizuan karakteristikat e komuniteteve në një kontekst të caktuar social-ekonomik, ideologjik dhe politik. Komunitetet e prekura dhe të paprekura ishin “objekti” kryesor i hulumtimit, i cili synonte të zbulonte dhe të identifikonte atë që e bën një komunitet të caktuar të dallojë për sa i përket aftësisë së tij (rastësore apo të qëllimshme) për të parandaluar ose për t’i rezistuar kërcënimeve të ekstremizmit të dhunshëm ose të ndikohen nga forma ideologjike dhe/ose fizike të ekstremizmit të dhunshëm. Shumë shpejt u bë e qartë se komunitetet nuk janë plotësisht të prekura ose krejtësisht të paprekura - komuniteti i paprekur mund të ketë të njëjtat tipare të “terrenit nxitës” ashtu si bashkitë e prekura dhe komuniteti i prekur mund të shfaqë disa tipare të një komuniteti të qëndrueshëm.

Në këtë hulumtim u shqyrtua edhe ndërlikimi që haset gjatë aplikimit të konceptit të qëndresës komunitare në studimin e ekstremizmit të dhunshëm dhe u evidentuan tre faktorë që nxisin qëndresën e komunitetit - ndërjegjësimi, veprimi dhe përjasja. Për më tepër, ekipet kërkimore shqyrtuan lidhjen mes programeve për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm (PEDH) dhe vendosjes së paqes, pajtimit dhe kohezionit social, si dhe evidentuan se analizimi i hulumtimeve PEDH përmes prizmit të vendosjes së paqes nënkuptonte edhe nevojën për të investuar në mjete sistematike të analizimit të konfliktit, mjete që duhet të jenë të përshtatura posaçërisht për transformimin e ekstremizmit të dhunshëm. Gjatë këtij hulumtimi doli në pah nevoja për të ndërmarrë një analizë më të detajuar dhe kontekstuale për të evidentuar mënyrën se si lidhen nxitësit e konfliktit dhe dhunës me nxitësit e ekstremizmit të dhunshëm dhe fushat përkatëse të qëndresës.

Së fundmi, në këtë raport krahasimor jepen një sërë rekomandimesh për politikë-bërësit vendorë dhe kombëtarë si dhe për bashkësinë ndërkombëtare që tashmë është e përfshirë në studimin dhe mbështetjen e parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm në Ballkan dhe më gjerë.

1. Hyrje

Vendet e Ballkanit Perëndimor kanë qenë në qendër të vëmendjes ndërkombëtare në vitet e fundit për shkak të të qenit eksportuesi i parë për frymë në Evropë i vullnetarëve që luftojnë për organizatat e armatosura të Xhihadit Selafist, si ISIS dhe Jabhat Fatah al-Sham (e njohur më parë si Jabhal al-Nusra).¹ Kështu, interesi i hulumtuesve në rajon për këtë fenomen është rritur, veçanërisht në vendet e prekura më së shumti prej tij, si Bosnja dhe Hercegovina dhe Kosova, por duke u rritur edhe në Maqedoni dhe Shqipëri. Gjetjet dhe rekomandimet e tyre për politikën janë përdorur deri më sot për strategji të ndryshme shtetërore dhe kanë shërbyer si bazë për hartimin e masave për të luftuar apo parandaluar ekstremizmin e dhunshëm.

Megjithatë, arsyet pse disa komunitete janë më të rrezikuara se të tjerët nga apeli i ISIS apo e grupeve të lidhura me Al-Kaedën në një rajon që nuk njihet se ka prirje të veçantë ndaj tendencave ekstremiste fetare - në krahasim me vendet konservatore si Arabia Saudite - nuk kanë janë analizuar mjaftueshëm. Duke qenë se deri më sot pjesa më e madhe e ndërhyrjeve për luftimin/parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm janë fokusuar në qasjen e sigurisë me orientim nga lart poshtë me shumë pak përfshirje të komunitetit, nevojitet të bëhen hulumtime për të identifikuar mundësi për ndërhyrje plotësuese të cilat do të ndërtonin lidhjen mes institucioneve qendrore me aktorët vendorë, si shkolla apo komunitete fetare, me qëllim zbulimin në kohë të radikalizimit që çon në ekstremizmin e dhunshëm dhe hartimin e masave parandaluese për të forcuar qëndresën në nivel komuniteti.

Në këtë raport prezantohen dhe ndërthuren të dhëna krahasuese nga një projekt kërkimor bashkëpunues i realizuar në periudhën 2017-2018, në katër vende të Ballkanit Perëndimor: Shqipëri, Bosnjë dhe Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni. Ekipi i projektit përbëhej nga hulumtues prej: Fondacioni Berghof në Berlin, Instituti për Demokraci dhe Ndërmjetësim në Shqipëri, Atlantic Initiative në Bosnjë dhe Hercegovinë, Qendra Kosovare për Studime të Sigurisë në Kosovë dhe Democracy Lab në Maqedoni. Ky projekt kërkimor është financuar nga Ministria Federale Gjermane për Punët e Jashtme, dhe synon identifikimin e faktorëve të cenueshmërisë dhe qëndresës së komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm, si dhe formulimin dhe testimin e rekomandimeve të nxjerra për programe efikase të parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor dhe më gjerë.² Qëllimi i këtij seksioni (hyrjes) është dhënia e përkufizimeve dhe rishikimi i literaturës mbi konceptet kryesore të përdorura në këtë raport si dhe përshkrimi i metodologjisë së përdorur gjatë procesit të kërkimit.

1.1 Konteksti dhe arsyetimi

Analizimi i fenomenit dhe emërtimi i ekstremizmit të dhunshëm

Pavarësisht popullaritetit të disiplinës në rritje të P/LEDH, konceptet dhe terminologjia e saj kryesore janë problematike, sepse ato priren të jenë të ngarkuara nga pikëpamja normative, me gabime në koncepte dhe të pasakta nga aspekti empirik. Për qëllime të këtij hulumtimi, me vetëdije zgjedhëm të përdornim terminologjinë e ekstremizmit të dhunshëm me qëllim angazhimin “nga brenda” të

1 Shumë studime e përcaktojnë numrin e luftëtarëve të huaj nga Ballkani Perëndimor që kanë shkuar në Siri dhe Irak deri në vitin 2014 në rreth 900 individë, numër që është më i vogël se ai i luftëtarëve të huaj që vijnë nga vende si Franca (Grupi Sufan 2015). “Rëndësia e këtij numri bëhet edhe më e dukshme në kontekstin e numrit total në këto vende pre më pas se 9 milionë banorë. Koeficienti i mobilizimit në raport me numrin e popullsisë, veçanërisht në Kosovë por edhe në Bosnjë-Hercegovinë dhe Maqedoni, është më i lartë se në vendet e Evropës Perëndimore që janë prekur më shumë nga ky fenomen” (Shtuni 2016, 2).

2 Përveç shkëmbimeve ndër-rajonale, projekti mori përmasa ndër-rajonale duke mbledhur së bashku ekspertë nga Ballkani Perëndimor, vendet e rajonit të Lindjes së Mesme dhe Afrikës Veriore dhe Evropës Perëndimore, për të shkëmbyer ide dhe mësimet nga politikën për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm nëpërmjet mëkëmbjes së komunitetit. Të dy konferencat ndër-rajonale u mbajtën në Berlin në maj të vitit 2018 dhe shkurt 2019.

komuniteteve të politikave dhe hulumtimeve mbi PEDH, ndërkohë që ishim të vetëdijshëm për kufizimet e tij të vetëqënësishme.

Këtu ekstremizmin do ta kuptojmë si çdo ideologji që bie në kundërshtim me vlerat dhe parimet bazë të shoqërisë. “Në kontekstin e demokracive liberale kjo mund të vlejë për çdo ideologji që mbron supermacinë racore apo fetare dhe/ose është në kundërshtim me parimet bazë të demokracisë dhe vlerave universale të të drejtave të njeriut” (Neumann 2010). Shumica e autorëve e bëjnë dallimin mes ekstremizmit politik dhe atij fetar: “Ekstremizmi politik (ekstremi i majtë dhe ai i djathtë) i referohet opinioneve dhe sjelljeve të njerëzve që favorizojnë ndryshime ekstreme politike, ndërsa ekstremizmi fetar ka të bëjë me skajshmërinë në interpretimin e teksteve fetare dhe ushtrimin e fesë” (Aroua 2018, 5). Ndonëse ekstremistët nuk angazhohen domosdoshmërisht në dhunë (po aty, 9), shprehja ekstremizëm i dhunshëm përdoret në kontekste kur botëkuptimet ekstremiste shoqërohen me justifikimin dhe përdorimin e dhunës ekstreme (siç janë krimet mizore) kundër atyre që nuk ndajnë të njëjtin besim ose ideologji. Ekstremizmi i dhunshëm mund të shprehet nga individë ose grupe përmes fjalimeve ose postimeve në media, duke kryer akte të izoluara dhune në emër të ideologjive ekstremiste ose duke u bashkuar fizikisht me grupet e dhunshme.

Ndonëse ekstremizmi i dhunshëm mund të shoqërohet me ideologji politike ose fetare, termi zakonisht përdoret përgjithësisht për dhunën jo-shtetërore të frymëzuar nga feja, veçanërisht ajo islamike. Në një farë mënyre, ky hulumtim bie në të njëjtën kurth, pasi ai i kushtoi vëmendje të veçantë modeleve përmes të cilave disa individë u radikalizuan në përvetësimin e ideologjive islamike të frymëzuara nga ideologjitë islamiste selefi dhe vehabi dhe u bashkuan me organizatat xhihadiste si luftëtarë të huaj në Irak dhe Siri. Sidoqoftë, në të gjithë procesin e hulumtimit kemi njohur në mënyrë të qartë dhe kemi kërkuar të zbulojmë ndërveprimet reciproke mes ekstremizmit të dhunshëm islamik dhe formave të tjera të ekstremizmit politik (p.sh. ekstremizmi i djathtë, nacionalist), të cilat kontribuojnë në radikalizimin e tyre reciprok.³ Nga këndvështrimi i ndërtimit të paqes, është veçanërisht e rëndësishme të evidentojmë lidhjet mes fenomenit të “luftëtarit të huaj” dhe trashëgimia e konfliktit ndër-grupor që e nxit atë. Siç theksohet nga Holmer dhe Bauman (2018a, 18), “*grupet e dhunshme ekstremiste shpesh përdorin axhendat e tyre në dinamikën ekzistuese të konfliktit dhe kërkojnë strehë dhe mundësi të mjediset me qeverisje të dobët dhe të prirura drejt konfliktit. Për të kuptuar shkaqet dhe dinamikat që u mundësojnë grupeve të tilla të lulëzojnë duhet këndvështrimi i analizës së konfliktit dhe mjetet përkatëse për analizën e konfliktit. Mjetet e nivelit makro që shqyrtojnë organizatat e ekstremizmit të dhunshëm pa marrë parasysh marrëdhëniet e tyre me dinamikat e tjera të konfliktit rrezikojnë të bëhen informacion për ndërhyrjet e P/LKEDH të konceptuara ngushtë dhe që nuk do të kenë ndikim dhe qëndrueshmëri.*”

Faktorët nxitës të ekstremizmit të dhunshëm

Qasja më e njohur deri më sot në studimin e fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm është ndarja e shkaqeve bazë dhe faktorëve nxitës në dy kategori kryesore: 1) faktorët shtytës ose kushtet strukturore (p.sh., varfëria, konfliktet, mungesa e aksesit në proceset politike apo te drejtësia, konflikti i tejzgjatur); dhe 2) faktorët tërheqës apo nxitës të drejtpërdrejtë si thirrja ideologjike, apo përfitimet financiare dhe sociale që vijnë nga bashkimi me një grup të dhunshëm.

Në nivel mikro, axhenda aktuale e studimit të ekstremizmit të dhunshëm ka tendencë të përqendrohet në tiparet individuale të të rinjve të radikalizuar, për shembull duke shqyrtuar rolin e prirjeve që ndikojnë në rritjen e mendësive të papërshtatshme dhe me rrezik të lartë (Allan et al 2015, Dandurand 2015). Këtu përfshihen edhe shpjegimet në nivel makro të shkaqeve strukturore të ekstremizmit të dhunshëm. Në shkaqet kryesore të ekstremizmit të dhunshëm përfshihen shtypja politike, përjashtimi social, shtypja shtetërore, privimi relativ, varfëria dhe globalizimi (Sandbrook/Romano 2004; Berko/Erez 2007; Dandurand 2015; Desta 2016). Këto shpjegime strukturore kanë shënuar një zhvendosje duke mos ia

3 Në këtë raport, përdorimi i termave ekstremizëm “kumulativ” dhe radikalizimi “reciprok” shprehin vëzhgimin se polarizimi aktual politik nuk ndodh kot vetvetiu, por më shpesh si përgjigje ndaj veprimeve dhe diskutimit të një grupi tjetër. Ato janë të një rëndësie të madhe në një debat publik që është ende i gatshëm të mendojë se radikalizimi dhe ekstremizmi janë karakteristika të lindura të një feje specifike, pra të fesë islame.

atribuar ekstremizmin e dhunshëm vetëm ose kryesisht besimeve fetare. Studiuesit theksojnë edhe rolin e formimit të identitetit si një forcë shtytëse për proceset e radikalizimit (Bibliotheca Alexandrina 2006, Schmitt 2017, Search for Common Ground 2017) dhe identifikojnë nxitës të tjerë, të tillë si rolet gjinore dhe nderi (Atran 2006). Është shqyrtuar edhe roli i arsimit, ku sistemet arsimore jofunksionale bëjnë që individët të jenë të paafte për të trajtuar në mënyrë kritike informacionin që u jepet - sidomos mes popullatave minoritare. Mungesa e edukimit të duhur fetar mund t'i shtyjë individët të kërkojnë një 'të vërtetë' të thjeshtuar - e cila shoqërohet me indoktrinimin fetar rreth Islamit (ose besimeve të tjera fetare), gjë që lejon hapësirë për lindjen e mesazheve ekstremiste.

Shpjegime të tilla me shumë shkaqe dhe nivele pasqyrohen plotësisht në Ballkanin Perëndimor, ku institucionet e dobëta politike dhe ekonomike kanë prodhuar një pakënaqësi në rritje mes komuniteteve të ndryshme për shkak të mungesës së perspektivave sociale dhe mospërbushjes së premtimit të integritetit evropian. Institucionet e dobëta kanë pasqyruar qartazi paaftësinë e qeverive të zgjedhura për t'u ofruar qytetarëve të thjeshtë shërbime sociale dhe sigurinë bazë, gjë e cila ka shkaktuar përhapjen e ndjenjave së pakënaqësisë, mosbesimit dhe cënueshmërisë, të cilat kanë çuar në uljen e legjitimitetit të qeverive. Mungesa e besimit tek institucionet shtetërore dhe institucionet zyrtare fetare, e shoqëruar me mungesën e lidhjeve të forta në komunitet dhe të ndjesisë së përkatësisë i bëjnë individët më të cënueshëm ndaj ndjenjave të padrejtësisë, diskriminimit dhe dehumanizimit që favorizohen nga një kontekst i "dëshpërimit të qytetërimit" (Benhabib 2015) në krijim e sipër për vite me radhë në mos për dekada. Edhe identiteti, apo mungesa e identitetit të qartë, ka qenë problem në shumë vende të Ballkanit Perëndimor. Konteksti historik i rajonit karakterizohet nga konflikte ndëretnike dhe probleme të pabarazive sociale dhe politike që favorizojnë identitete konfliktuale dhe sjellin si rezultat paqartësi në kuptimin e ideve, të tilla si rolet gjinore. Mungesa e institucioneve të besueshme fetare në disa nga këto komunitete dhe shfaqja e drejtuesve të vetëshpallur fetare dhe e institucioneve informale (të tilla si para-xhematet në Bosnjë-Hercegovinë, tekfirizmi në Kosovë dhe Maqedoni) e kanë përshkallëzuar problemin.

Literatura aktuale kërkimore për ekstremizmin e dhunshëm është e gjerë dhe mbulon një sërë disiplinash nga studimet për sigurinë dhe terrorizmin të shkencat politike, arsimit, psikologjia, kriminologjia, shkencat e sjelljes, neuroshkenca, psikologjia sociale, kërkimet për paqen dhe konfliktet dhe studimet zhvillimore. Kjo përbën një sfidë më vete kur vjen puna të hartimi i rekomandimeve për luftën/parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm, rekomandime që mund të përshtaten me të gjitha këto këndvështrime disiplinash, veçanërisht duke pasur parasysh se ekstremizmi i dhunshëm po bëhet gjithnjë e më tepër një fenomen global dhe si i tillë kërkon një qasje specifike dhe krahasuese si dhe një fokus në nivel rajonal.

Nga lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm drejt parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm: Qasje për vendosjen e paqes⁴

Fillimisht, qasja e politikave ndaj fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm ishte kryesisht përmes kornizave të kufizuara të sigurisë, duke u fokusuar në nismat e luftës ndaj ekstremizmit (LKEDH) të dhunshëm për të penguar përpjekjet e rekrutimit të ekstremistëve të dhunshëm. Koncepti i LKEDH është i rrënjësor në përpjekjet në rritje kundër terrorizmit nga SHBA pas sulmeve të 11 shtatorit. Në mesin e viteve 2000, pasi kuptoi se përdorimi i forcës nuk ishte përgjigje e suksesshme ndaj faktorëve që shkaktojnë terrorizëm, qeveria amerikane shqyrtoi strategji të reja për të trajtuar shkaqet dhe kushtet themelore të radikalizimit të dhunshëm (Heydemann 2014, Desta 2016). Vetë termi "LKEDH" i përket relativisht kohëve të fundit, pavarësisht se është institucionalizuar shpejt, për shembull nëpërmjet grupit të punës LKEDH të Forumit Ndërkombëtar të Luftës kundër Terrorizmit (GCTF), Fondit Botëror të Angazhimit dhe Qëndresës së Komunitetit (GCERF), Hedayah (Qendra Ndërkombëtare e Ekselencës për Luftën kundër Ekstremizmit të Dhunshëm) dhe brenda shumë burokracive kombëtare. Në vitin 2014, Këshilli i Sigurimit të OKB-së miratoi për herë të parë termin e LKEDH në një rezolutë, si pjesë e përgjigjes së tij ndaj fenomenit të

4 Kjo pjesë frymëzohet kryesisht nga një kumtesë e brendshme e Fondacionit Berghof "Ecja përpara nga lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm" me autor Karin Göldner, Mir Mubashir dhe Véronique Dudouet. Berlin 2016.

luftëtarëve të huaj terroristë (LHT) që dolën vullnetarë për t'u bashkuar me Shtetin Islamik të Irakut dhe Levantit (ISIL) në Siri e Irak.

Për disa aktorë, përpjekjet LKEDH kanë për qëllim shtrirjen e mëtejshme të aktorëve të sektorit të sigurisë për të marrë informacione të klasifikuara dhe informacione të tjera; për të tjerët, LKEDH përfshin një gamë më të gjerë përpjekjesh parandaluese, duke përfshirë këtu nisma që ndërmerren nga punonjësit socialë, mësuesit dhe aktorët e tjerë që kontribuojnë në procesin e zhvillimit, të cilët mund të mos merren në konsideratë nga aktorët tradicionalë të sigurisë për të luftuar terrorizmin. Nasser-Edine et al. (2011) i ndajnë strategjitë LKEDH në strategji të fuqisë së fortë dhe fuqisë së butë. Të parat ndahen në strategji sulmuese (ushtarake, policore, legjislacioni) dhe strategji mbrojtëse (shërbim inteligjence, mbrojtje infrastrukture, planifikimi i krizave dhe siguria kufitare). Këto të fundit përfshijnë qasje ideologjike, komunikimi, politike dhe shoqërore. Strategjitë e fuqisë së fortë, të marra veç e veç, janë të ngjashme me veprimet klasike kundër terrorizmit. Tipari kryesor që dallon LKEDH nga lufta kundër terrorizmit është vlera e shtuar e strategjive të fuqisë së butë.

Me riorientimin e LKEDH nga programe të fuqisë së fortë në qasje të fuqisë së butë të drejtuara (apo bashkë-drejtuara) nga organizata të shoqërisë civile që e kuptojnë këtë temë si problem social dhe si (ndoshta edhe më shumë se) problem sigurie, Organizata e Kombeve të Bashkuara paraqiti konceptin e parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm duke mbështetur kështu një qasje kundër rrymës me drejtim nga poshtë lart. Pas kësaj, edhe aktorë të tjerë vepruan në të njëjtën mënyrë duke integruar qasjen e OKB-së në udhëzimet dhe politikat e tyre, duke synuar kështu zbatimin e strategjisë “në të gjithë qeverinë” (Desta 2006). Rrjedhimisht, qasjet politike ndaj P/LKEDH gjatë viteve të fundit kanë kaluar disi në drejtim të zhvillimit, vendosjes së paqes dhe transformimit të konflikteve duke u fokusuar në promovimin e barazisë, gjithëpërfshirjes dhe në format e ushtrimit të pushtetit dhe ndarjes së burimeve (Boutellis/Mahmoud 2017).

Sot PEDH përbën një fushë të teorisë dhe praktikës që i kalon rregullisht kufijtë e disiplinës dhe përdor një mori metodologjish dhe konceptesh. Teksa studimet kanë tendencë të kenë një pikëpamje shumë të specializuar për subjektin, fusha shfaq nevojën për më shumë krahasime ndër-tematike, ndër-shtetërore dhe ndër-rajonale. Qasje të tilla premtojnë njohuri të vlefshme rreth atyre që funksionojnë dhe atyre që nuk funksionojnë, veçanërisht po të kemi parasysh se ka mungesë të theksuar të literaturës në gjuhën angleze nga rajonet e prekura. Duke qenë se nxitësit e ekstremizmit të dhunshëm mund të jenë specifikë për kontekstin, ajo që i bën komunitetet e qëndrueshme ndaj këtyre ndikimeve ka mundësi të jetë e zbatueshme në një sërë rrethanash (Douglass/Rondeaux 2017).

Deri më sot, përgjigja ndaj luftës dhe parandalimit të fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm në katër shtetet e marra në shqyrtim në Ballkanin Perëndimor ka qenë kryesisht miratimi i ligjeve të reja të cilat trajtojnë financimin e veprimtarive terroriste dhe ndryshimi i Kodit Penal për të bërë të paligjshëm pjesëmarrjen në luftërat e huaja. Këto hapa u morën si pasojë e miratimit të Rezolutës 2178 të OKB-së si dhe si stimuj të mëtejshëm në procesin e anëtarësimit në NATO dhe BE. Në Shqipëri, qeveria ndryshoi Kodin Penal për të mundësuar një interpretim më fleksibël të veprimtarive terroriste dhe për të sanksionuar ndëshkime më të ashpra për shkelësit e ligjit. Po ashtu, qeveria miratoi Strategjinë Kombëtare për Luftën kundër Ekstremizmit të Dhunshëm si dhe një plan veprimi (Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë 1995, Këshilli i Ministrave 2015). Në Bosnjë-Hercegovinë, strategjia kombëtare e pranon problemin e radikalizimit që çon në ekstremizëm të dhunshëm, por mbetet jofunksionale sepse plani i veprimit që buron prej saj nuk është vënë në zbatim. Në Kosovë, qeveria ka ndërmarrë disa hapa për të luftuar dhe parandaluar ekstremizmin e dhunshëm (EDH) që nga viti 2014 me hartimin e Strategjisë Kombëtare për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm dhe Radikalizimit që çon në Terrorizëm, i cili u miratua në vitin 2015. Strategjia u pasua nga një Plan Veprimi. Në Maqedoni, miratimi nga qeveria i Strategjisë Kombëtare dhe Planit të Veprimit për të luftuar dhe parandaluar EDH ka mbetur prapa në krahasim me tre vendet e tjera. Strategjia Kombëtare nuk u miratua, ndërkohë që koordinatori i P/LKEDH nuk ishte emëruar deri në shkurt 2018. (Qasjet kombëtare për P/LKEDH trajtohen më hollësisht në Kreun 5.)

Ky rishikim i shkurtër i politikave aktuale dhe planeve të veprimit në Ballkanin Perëndimor tregojnë se deri më sot i është kushtuar fare pak vëmendje parandalimit afatgjatë të ekstremizmit të dhunshëm nëpërmjet qasjes komunitare. Ky hulumtim u bazua në nevojën për të zhvilluar qasje parandaluese të shëndosha me baza empirike dhe synon të kontribuojë në këtë përpjekje duke analizuar dhe propozuar qasje të bazuara në komunitet për PEDH nga një perspektivë e vendosjes së paqes sesa nga ajo e sigurisë.

Fokusi i hulumtimit: komunitetet e rrezikuara dhe ato të qëndrueshme

Bazuar në zhvillimet politike dhe kërkimore të identifikuara deri më sot në fushën e parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor, ekipet e hulumtimit hartuan dhe përpunuan bashkërisht fokusin e përgjithshëm të projektit dhe pyetjet kërkimore me qëllim që të siguroheshin që projekti të mos përsëriste kërkimet e kryera më parë nga partnerët e projektit apo institucionet e tjera kërkimore në rajon. Pas analizimit të plotë të boshllëqeve aktuale të hulumtimeve, ramë dakord që:

1. Diskutimet aktuale rreth PEDH ende fokusohen kryesisht në pushtetet ekzekutive dhe gjyqësore, ndërkohë që mungon përgjithësisht fokusi tek perspektivat komunitare apo kontributi për nismat me orientim nga poshtë lart;
2. Shumë studime rreth PEDH fokusohen ose në profilizimin e individit dhe vlerësimin e rrezikut ose në shpjegimet strukturore në nivel makro, ndërkohë që mungojnë pothuajse plotësisht analizat sociale në nivel meso të cilat fokusohen në faktorët e komunitetit dhe lidhjet fisnore apo rrjetet shoqërore;⁵
3. Pjesa më e madhe e hulumtimeve empirike në Ballkanin Perëndimor janë fokusuar në “vatrat” e rrezikuara të ekstremizmit të dhunshëm, ndërkohë bëhen fare pak përpjekje për të kuptuar atë që mund të shpjegojë pse disa komunitete i rezistojnë thirrjes së ekstremizmit të dhunshëm edhe pse mund të duken si “terren pjellor” për rekrutuesit dhe organizatorët e dhunës duke pasur parasysh përbërjen e tyre social-ekonomike.

Për qëllime të këtij studimi, do të përdorim këto përkufizime: një **komunitet i cënueshëm** është “i paaftë apo nuk mundet të parashikojë, përballojë, rezistojë, apo të marrë veten nga ekstremizmi” (Qirjazi/Shehu 2018, 35). Mund të përkufizohet më tej me anë të “hezitimit apo mungesës së mobilizimit nga komuniteti për të ndërhyrë apo për t’u angazhuar proaktivisht për trajtimin e ekstremizmit të dhunshëm. Ky mund të jetë funksion i mungesës së mekanizmave të nevojshëm për mobilizimin, mungesës së stimujve për të punuar bashkërisht apo i tensioneve mes aktorëve kryesorë që i pengojnë ata të trajtojnë ashtu siç duhet sfidat me të cilat përballon komuniteti” (Jakupi/Kraja 2018, 9). Nga ana e vet, komuniteti bëhet **i qëndrueshëm** “pas ndërhyrjes së komunitetit apo angazhimit aktiv të aktorëve të ndryshëm të komunitetit të veshur me autoritet për të parandaluar apo luftuar ekstremizmin e dhunshëm. Prandaj, qëndrueshmëria presupozon ndërgjegjësimin për problemin nga aktorë të ndryshëm të një komuniteti dhe veprimet e tyre të përbashkëta ndaj një fenomeni të caktuar. Po ashtu, ai përfshin edhe qëndrimin e komunitetit ndaj një fenomeni të tillë dhe reagimin e tyre në prag të fillimit të një veprimtarie të ekstremizmit të dhunshëm apo ngjarjeve që mendohet se çojnë në shfaqjen e tij” (po aty.).

Bazuar në përkufizimet e përgjithshme të ekstremizmit të dhunshëm, PEDH, cënueshmëria dhe qëndrueshmëria e komunitetit, të cilat sapo u përshkruan, pyetjet kryesore të hulumtimit u formuluan si më poshtë:

5 Në një ushtrim vlerësimi të kohëve të inventarit, për shembull, renditen mes gjetjeve kryesore: “Për të kuptuar ekstremizmin e dhunshëm dhe për të hartuar ndërhyrje dhe strategji që parandalojnë ose luftojnë ekstremizmin e dhunshëm përdoren korniza konceptuale dhe modele analitike të shumëllojshme dhe të ndryshme. Këto mjete mund të renditen në dy kategori të përgjithshme, apo nivele, analize: mjete të nivelit mikro që përqendrohen kryesisht tek individët dhe mjetet e makro-nivelet që fokusohen te grupet dhe kontekstet e ekstremizmit të dhunshëm”. (Holmer/Baumann 2018, 4.) Në të njëjtin tekst autorët thonë: “Pavarësisht ndikimi të konsiderueshëm të dinamikës së grupit, marrëdhënieve sociale dhe rrjeteve të radikalizimit, ka pak mjete analitike që ndihmojnë hartuesit e politikave dhe programeve të analizojnë, hartografojnë apo vlerësojnë lidhjet shoqërore dhe marrëdhëniet që ndikojnë tek individët dhe grupet të bëhen pjesë apo t’i qëndrojnë larg aktivitetit të ekstremizmit të dhunshëm dhe organizatave ekstremiste të dhunshme” (Po aty, 5).

Pyetjet kryesore që kanë orientuar projektin:

1. Cilët janë faktorët kryesorë të qëndruesës apo cenueshmërisë së komunitetit ndaj individëve apo grupeve që formojnë besime të ekstremit të dhunshëm apo që bëhen pjesë e grupeve të huaja të ekstremizmit të dhunshëm?
2. Cilët aktorë ndikojnë cenueshmërinë apo qëndruesën e komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm dhe si i formësojnë ato dinamika të tilla?
3. Cila është lidhja e programeve aktuale të PEDH në Ballkanin Perëndimor në trajtimin e faktorëve të sotëm të cenueshmërisë apo qendresës së komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm?
4. Cilat lidhje mund të identifikohen mes aktiviteteve PEDH dhe përpjekjeve për vendosjen e paqes dhe pajtimit në Ballkanin Perëndimor?
5. Cilat janë pikat kryesore të hyrjes për përmirësimin e programeve dhe nismave për PEDH në Ballkanin Perëndimor?

1.2 Metodologjia

Siç u përshkrua më sipër, fokusi kryesor analitik i studimit është te komunitetet (në kuptimin social dhe administrativ), të cilat janë prekur nga fenomeni i ekstremizmit të dhunshëm në shkallë të ndryshme. Qëndrimi i tij është shpjegues, sepse deri tani është bërë pak punë që të përfshijë qartazi perceptimet dhe përvojat e komunitetit vendor. Qasja e tij është me pjesëmarrje, duke pasur parasysh se u krye në bashkëpunim të ngushtë me hulumtuesit vendas, si dhe cilësor duke qenë se mbështetet përgjithësisht në intervista gjysmë të strukturuar dhe analizë me fokus grupe.

Qasja metodologjike e projektit në përgjithësi përbëhet nga katër komponentë, që kanë për qëllim:

1. Kryerjen e një studimi të hollësishëm si dhe të një studimi krahasimor me qëllim analizimin e shkaqeve pse në një vend dhe komunitet të caktuar, njerëzit, veçanërisht të rinjtë, radikalizohen dhe si rrjedhojë përqafojnë ekstremizmin e dhunshëm (ose pse nuk radikalizohen);
2. Mbështetjen e shkëmbimit të informacioneve midis kolegëve të vendeve dhe rajoneve të ndryshme në lidhje me mënyrën më të mirë të trajtimit të ekstremizmit të dhunshëm nëpërmjet programeve PEDH;
3. Formulimin, prezantimin dhe shpërndarjen e rekomandimeve praktike/të politikave për aktorët përkatës vendorë, kombëtarë dhe rajonalë rreth mënyrës së hartimit të programeve që trajtojnë aktorë dhe faktorë të ndryshëm të ekstremizmit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor, ndërkohë që kontribuojnë edhe në përpjekjet rajonale për pajtim; dhe
4. Testimin e këtyre rekomandimeve nëpërmjet katër takimeve konsultative mes institucioneve shtetërore, institucioneve fetare, të rinjve dhe organizatave përkatëse të shoqërisë civile si dhe nëpërmjet aktiviteteve ndërgjegjësuere me aktorët e rëndësishëm të komunitetit ndërkombëtar.

Operacionalizimi i pyetjeve kërkimore

Për të përcaktuar, përzgjedhur dhe operacionalizuar komunitetet dhe objektivat e hulumtimit, hulumtuesit identifikuan kriteret e përbashkëta për të katër ekipet e hulumtimit me qëllim që të siguronin krahasueshmërinë e të dhënave ndërkohë që i kushtojnë vëmendje e veçantë kontekstit specifik të secilit vend dhe komunitet të marrë në këtë studim.

Duke qenë se qëllimi kryesor i këtij hulumtimi ishte të identifikohet dhe të kuptohet se çfarë i bën komunitetet të qëndrueshme ndaj ekstremizmit të dhunshëm, hulumtuesit nisën analizimin e karakteristikave të komuniteteve në një kontekst të caktuar social-ekonomik, ideologjik dhe politik. Komuniteti, në kuptimin e tij të gjerë, kuptohet si “gratë, burrat, grupet sociale dhe institucionet në të njëjtën zonë gjeografike dhe/ose me interesa të përbashkëta (Turcalo/Veljan 2018, 27). Njësia kryesore e analizës

ishte bashkia,⁶ sepse, ashtu siç e kuptojmë ne, bashkia siguron një përfaqësim të mirë të “komunitetit” social-ekonomik dhe social-politik, duke qenë se ato shërbejnë si pikë takimi për komunitetet vendore, institucionet shtetërore dhe agjencitë e tjera të interesuara (grupet e të rinjve, drejtuesit vendorë fetarë, policia, këshillat bashkiakë, etj.). Bashkitë si njësi analize ofrojnë kështu kuadrin e duhur për të kapur komunitetin gjeografik ose administrativ ku institucionet përkatëse vendore dhe shtetërore ndërveprojnë me komunitetin kulturor.

Më tej, hulumtuesit ranë dakord për të bërë dallimin mes komuniteteve të prekura dhe të paprekuara. Terminologjia u zgjodh për të presupozuar se komunitet që paraqesin simptoma të ekstremizmit të dhunshëm konsiderohen automatikisht si të cenushme (të rrezikuara), ose komunitet që nuk paraqesin simptoma (të jashtme) të ekstremizmit të dhunshëm deklarohen automatikisht si të qëndrueshme. Kështu, komuniteti i prekur konsiderohet ai komunitet “që është dëmtuar nga humbjet njerëzore, materiale, ekonomike ose mjedisore; në këtë rast, një komunitet që është prekur nga radikalizimi (Turcalo/Veljan 2018, 27). Në të gjithë këtë studim, komuniteti i prekur kuptohet ai komunitet që është ndikuar nga forma ideologjike dhe/ose fizike të ekstremizmit të dhunshëm, si ideologji të përhapura radikale, aktet e dhunshme të motivuara ideologjikisht, raste të luftëtarëve të huaj që vijnë nga komuniteti dhe prania e aktorëve që kultivojnë cenusshmërinë ndaj ekstremizmit të dhunshëm (Qirjazi/Shehu 2018). Në disa bashki të prekura, perceptimi subjektiv i rrezikut ndryshonte në mënyrë të konsiderueshme, ku disa anëtarë të komunitetit i perceptojnë bashkitë e tyre si të paprekuara nga rreziku i ekstremizmit të dhunshëm, gje që në planin afatgjatë mund të ketë efekt negativ në jetën e tyre. (Ky paradoks shpjegohet më tej në kreun 3).

Si për kontrast, komuniteti i paprekur kuptohet ai komunitet që nuk paraqet shenja të dukshme të radikalizimit apo ekstremizmit të dhunshëm. Duke qenë se hulumtuesit e këtij projekti synonin të shqyrtonin dhe identifikonin çfarë e dallon një komunitet të caktuar për sa i përket aftësisë së tij (rastësore apo të qëllimshme) për të parandaluar ose për t'i bërë ballë kërcënimeve të ekstremizmit të dhunshëm, ata konstatuan se disa nga këto bashki kanë të njëjtin “teren pjellor” si komunitetet e prekura. (Ky paradoks shpjegohet më tej në Kreun 4 duke shqyrtuar në mënyrë të veçantë faktorët dhe aktorët që luajnë një rol kyç në kontributin për këtë pacenusshmëri.)

Kriteret e përdorura për përzgjedhjen e bashkive të marra në këtë studim janë:

Treguesi kryesor:

- Numri i luftëtarëve të huaj (individë nga komuniteti që kanë shkuar në Siri e Irak) për frymë (i lartë/i ulët për komunitetet e prekura/të paprekuara, përkatësisht)

Tregues të tjerë:⁷

- Numri i rekrutuesve dhe predikuesve të ndjekur penalisht (i lartë apo i ulët)
- Veprimtari ekstremiste me motiv fetar, si krime urrejtjeje dhe incidente të tjera (i lartë apo i ulët)
- Numri i para-xhemateve (kongregacione paralele/jozyrtare të dominuara nga selafistët që nuk janë pjesë e Bashkësisë Islame zyrtare (të pranishëm ose jo)

Për të përzgjedhur vendet e këtij studimi, hulumtuesit synuan të fokusoheshin te komunitete që

6 Përjashtim bën rasti studimor i Bosnjë-Hercegovinës, e cila fokusohet në kantone. Hulumtuesit (Turcalo/Velja 2018, 3) argumentojnë: “Duhet theksuar se këto studime rasti përfshijnë kantonet për tre arsye. E para, nuk ka bashki, përveç zonave të izoluara si Gornja Maoča në Kantonin Tuzla apo Ošve në ZDC, që mund të veçohen sipas kriterëve të përdorura për të përcaktuar komunitetet e prekura. Së dyti, selafistët, veçanërisht ata që kanë shkuar në Siri dhe Irak, janë shumë të lëvizshëm dhe shpesh vizitojnë parajamatët në kantone të ndryshme. Së treti, shumë selafistët nuk e respektojnë Ligjin për Vendbanimin, që do të thotë se ata janë të regjistruar në një bashki, por jetojnë në një bashki tjetër” (shih Azinović /Jusić, 2016, 36).

7 Lista fillestare e treguesve u hartua bashkërisht në një takim hulumtuesish që u organizua në Tiranë në vitin 2017 (procesverbalet së bashku me skedarët për autorët). Disa tregues të tjerë që u propozuan nuk u përfshinë, sepse mbledhja e të dhënave për të përcaktuar drejtimin e tyre rezultoi shumë e vështirë. Mes tyre ishin treguesit e “ekstremizmit jo të dhunshëm”, si donacione nga grupe të jashtme selafiste apo vehabiste (të pranishme ose jo) dhe përhapja e shpeshësisë së radikalizimit/gjuhës së urrejtjes në internet (i lartë apo i ulët).

nuk janë studiuar hollësisht më parë me qëllim për të minimizuar efektet e “lodhjes nga hulumtimi” të bashkëpunëtorëve vendorë. Në bazë të këtyre kriterëve, u përzgjedhën 11 bashki në të katër shtetet – Shqipëri, Bosnjë-Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni.

Tabela 1: Komunitetet e prekura dhe të paprekura të përzgjedhura sipas shtetit

Shteti	Komunitetet e prekura	Komunitetet e paprekura
Shqipëria	Tirana (tre lagje)	Kavaja (“relativisht e paprekur”); Korça (“relativisht e paprekur”; me potencial më të lartë rreziku)
Bosnja-Hercegovina	Kantoni Zenica-Doboj (KZD) Kantoni i Sarajevës (KS)	Kantoni Podrinja Boshnjake (KPB)
Kosova	Hani i Elezit Mitrovica (e pastudiuar imtësisht)	Deçani
Maqedonia	Çairi (Shkup)	Struga (“relativisht i prekur”) Gostivari (“mesatarisht i prekur”)

Bazuar në rishikimin e literaturës dhe studimeve të mëparshme të partnerëve tanë të hulumtimit shoqëruar edhe me diskutime në grup, u identifikuan një sërë **faktorësh dhe aktorësh** që mendohet se ndikojnë në nivelin e prekshmërisë apo paprekshmërisë së komuniteteve. Këta faktorë dhe aktorë renditen si më poshtë:

Tabela 2: Lista e referencës e faktorëve dhe aktorëve

Lista e faktorëve dhe aktorëve, siç u ra dakord fillimisht në Tiranë (Tetor 2017)			
Faktorët e përbashkët: - Besimi tek institucionet politike - Besimi tek institucionet zyrtare fetare - Transparenca, përgjigja, aksesit tek institucionet vendore dhe shërbimet publike - Kohezioni social: Mungesa (ose prania) e lidhjeve të forta në komunitet, besimi të fqinjët, dhe ndjesia e përkatësisë në komunitet/shtet	Faktorët specifikë për secilin shtet: - Ekstremizmi i ndërsjellë (fetar përkundër atij kombëtar/etnik) (Bosnjë-Hercegovina, Kosova, Maqedonia) - Ndikimi social i çrregullimeve të stresit post-traumatik dhe pasojat e luftës (Bosnjë-Hercegovina, Kosova) - Bashkëpunimi (ose mungesa e tij) me policinë (Maqedoni)	Aktorët vendorë që supozohet se luajnë rol negativ në komunitetet e prekura: - Predikues të caktuar selefistë/vehabistë, veçanërisht “predikuesit në Youtube” - Shoqata bamirëse dhe OJQ selefiste aktive në komunitet (Bosnjë-Hercegovina, Kosova)	Aktorët vendorë që supozohet se luajnë rol pozitiv të komunitetet e paprekura: - Predikues të moderuar/tradicionalë që kanë zë aktiv (në xhami e në media sociale) kundër ekstremizmit të dhunshëm - Bashkësitë islamike që gjejnë gjuhën e përbashkët për të marrë masa bashkërisht kundër ekstremizmit të dhunshëm - Qeverisja vendore - Mësues të shkollave 9-vjeçare dhe të mesme publike (veçanërisht në Bosnjë ku feja mësohet në shkolla)

Lista e faktorëve dhe aktorëve, siç u ra dakord fillimisht në Tiranë (Tetor 2017)

<ul style="list-style-type: none"> - Identiteti (mungesa e tij) - Prania ndërkombëtare (OJQ ndërkombëtare, ambasada, projekte, etj.) - Veprimtaria në media sociale kur qytetarët kërkojnë përgjigje për pyetjet e tyre teologjike - Idetë e feminitetit dhe maskilitetit/roleve gjinore - Konteksti historik - Konteksti vendor 			<ul style="list-style-type: none"> - Grupet rinore dhe bordet rinore vendore - Prindërit (p.sh., mekanizmat vendorë në sistemin shkollor për këshillat e prindërve) OSHC-të dhe organizatat vendore që organizojnë veprimtari jashtëshkollore dhe nisma për angazhimin qytetar - Media vendore që ofron kundër-narrativa ndaj predikuesve ekstremistë - Mekanizmat e referimit (p.sh., pilotimi në Kosovë)
--	--	--	--

Edhe operacionalizimi i pyetjeve kërkimore 3 dhe 4 u diskutua bashkërisht nga ekipet e këtij studimi. Në lidhje me nismat PEDh, u mendua se vlerësimi i efektivitetit të tyre objektiv do të sillte vështirësi të mëdha, ndërkohë që hartimi i projektit i la vend të mirë vlerësimit të rëndësisë së këtyre programeve duke bërë pyetje të tilla si: A përputhen programet PEDh me faktorët dhe aktorët e identifikuar të (pa)prekshmërisë? Sa të ndërgjegjësuar janë komunitetet për strategjitë kombëtare të luftës kundër ekstremizmit të dhunshëm dhe për nisma të ndryshme PEDh që financohen nga donatorë të huaj? A kanë sukses këto nisma në komunitetet e studiuara? A konsultohen me aktorët vendorë në hartimin, zbatimin dhe vlerësimin e aktiviteteve?

Sfidat që u hasën gjatë hartimit të planeve për punën në terren për të trajtuar pyetjen kërkimore 4 do të shpjegohen në kreun 5. Së fundi, pyetja e fundit kërkimore do të trajtohet nëpërmjet rekomandimeve për forma të suksesshme në lidhje me hartimin e programeve PEDh të shtjelluara në kreun 7, të cilat u formuluan nga ekipet kërkimore në konsultim të ngushtë me komunitetet e studiuara (duke diskutuar me këto komunitete në seminare dialogu që u organizuan në një nga bashkitë e përfshira në këtë studim).

Metodat e mbledhjes së të dhënave

Si pjesë e përgjegjësisë të tyre në hartimin e këtij hulumtimi, secili ekip ishte përgjegjës për përzgjedhjen e metodave më të përshtatshme për të matur dhe analizuar faktorët dhe aktorët e (pa) prekshmërisë në bashkitë e studiuara. Në fillim të studimit të secilit vend, u ekzaminuan burimet dytësore përmes rishikimit të literaturës (duke u bazuar në hulumtimet e mëparshme të partnerëve mbi këtë temë) dhe konsultimeve me bazën e të dhënave statistikore dhe me sondazhet. Më pas nisi mbledhja e të dhënave parësore, duke filluar me studimin e arkivave (p.sh. transkriptet e gjykatave), intervistat gjysmë të strukturuar (mesatarisht 10-20 intervista me aktorët kryesorë në çdo bashki), dy deri në katër diskutime në fokus grupe për bashki, vëzhgim⁸ me pjesëmarrje dhe jo pjesëmarrje dhe intervista me

8 “Kjo përfshinte ndjekjen e tetë predikimeve publike nga predikues (meshkuj) selafistë dhe disa leksione nga predikuese femra. Për më tepër, një studiues vizitoi rregullisht predikimet private nga i njëjti predikues selafist nga një parajamaat i vetëm gjatë tre muajve, me qëllim ndjekjen e dinamikës së grupit dhe vlerësimit të interesit të anëtarëve në çështjet fetare, qëndrimeve të tyre ndaj udhëheqësve të tyre dhe sjellje ndaj të huajve. Ky studiues mori pjesë në takimet pas predikimeve për të diskutuar ngjarjet aktuale dhe çështjet fetare me disa anëtarë të grupit” (Turcalo/Veljan 2018, 6).

ekspertë, të cilat ishin të nevojshme për të testuar hipotezat ose për të kuptuar më mirë situatën.

Në metodat e përdorura për analizimin e të dhënave u përfshinë analiza e situatës si dhe analiza e narrativës dhe diskutimeve/përmbajtjes. Tendencat dhe ngjashmëritë u identifikuan dhe u grupuan nga transkriptet e intervistave dhe u grumbulluan sipas faktorëve të përmendur më shpesh për qëndrueshmërinë dhe cenueshmërinë e komuniteteve. Më pas, gjetjet u krahasuan me tendencat e hulumtimit dhe pikëpamjet e ekspertëve për rastet e përzgjedhura dhe iu nënshtruan procesit të shqyrtimit nga kolegët si dhe në diskutime me komunitetet e përfshira në këtë studim.

Së fundmi, gjetjet për secilin vend u diskutuan me sy kritik dhe u përpunuan në takime të rregullta mes ekipeve të katër partnerëve të këtij studimi, ekipit të Fondacionit Berghof në Berlin dhe kolegëve ekspertë të përzgjedhur. Analiza aktuale krahasuese mbështetet në gjetjet e secilit vend, duke u bazuar në ngjashmëritë dhe dallimet që dalin nga gjetjet e kontekstualizuara të hulumtimeve cilësore nga partnerët tanë vendas.

1.3 Struktura e raportit

Më poshtë, në Kreun 2 të këtij raporti prezantohet një përmbledhje e shkurtër e kontekstit rajonal të Ballkanit Perëndimor dhe konfliktet historike të tij. Kreu 3 do të trajtojë faktorët dhe aktorët që u evidentuan se i japin formë komunitetit të prekur, ndërsa në Kreun 4 shqyrtohen karakteristikat e komuniteteve të paprekura. Në Kreun 5 shqyrtohet gjendja aktuale e programeve PEDh dhe lidhjet e tyre (të dobëta) me vendosjen e paqes dhe pajtimin. Në Kreun 6 jepen reflektime për gjetjet, në mënyrë të veçantë mendimet tona për çështjen e qëndresës si dhe identifikohen fusha për studime e kërkime të mëtejshme. Raporti mbyllet me rekomandime për mundësi më të mira ndërhyrjeje dhe përmirësimin e programeve PEDh në të ardhmen.

2. Konteksti rajonal dhe konfliktet historike të vendeve të BP

Ky kapitull ka për qëllim të përcaktojë pozicionin e fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm në katër vendet e Ballkanit Perëndimor, të cilat janë në qendër të studimit brenda konteksteve vendore dhe rajonale. Pas një pasqyrimi të shkurtër rajonal, këtu do të shqyrtohet konteksti historik që çoi në lindjen e ideologjive ekstremiste dhe fenomenin e luftëtarëve të huaj në të katër vendet, dhe do të bëhet një vlerësim i karakteristikave aktuale demografike dhe socio-ekonomike.

Konteksti rajonal

Edhe pse shumë nga “faktorët shtytës dhe tërheqës” të ekstremizmit të dhunshëm, në Ballkanin Perëndimor, janë të ngjashëm me ato të vendeve në Lindjen e Mesme dhe Afrikën Veriore (LMAV) apo me Evropën Perëndimore, ajo që e dallon këtë rajon është dështimi i praktikave të ndërtimit të shtetit dhe kombit që nga shpërbërja e Jugosllavisë, veçanërisht në Bosnjë-Hercegovinë dhe Kosovë, si dhe vështirësitë që po kalojnë të katër këto shoqëri të brishta.

Të katër vendet e shqyrtuara në këtë studim kanë shumë ngjashmëri të rrënjësura në konfliktet e përbashkëta historike, por që lidhen edhe me ekonomitë e dobëta, qeverisjen e keqe dhe keqfunksionimin e administratës, tensionet kombëtare dhe etnike dhe çështjet e pazgjidhura të identitetit. Këto vende kanë të përbashkët edhe praninë e popullsisë të konsiderueshme indigjene myslimane që në vitet e fundit janë përballur me interpretime të ndryshme të Islamit si dhe me ndikimin e disa organizatave bamirëse të Lindjes së Mesme që kanë bërë përpjekje për prozelitizimin dhe rekrutimin e tyre (Becirevic dhe të tjerët 2017).

Para luftërave të viteve 1990, nuk kishte pothuajse asnjë lëvizje fundamentaliste të frymëzuar nga Islami. Me rënien e komunizmit dhe shpërbërjen e Federatës Jugosllave, gjatë së cilës shumë ish-republika të kthyer në shtete vuajtën nga konflikte të dhunshme, që më pas u ndërthurën edhe me paqëndrueshmërinë politike dhe dobësimin e ekonomisë duke krijuar hapësira për ringjalljen fetare. Gjatë periudhës së Federatës Jugosllave, Bashkësia Islame zyrtare ishte e organizuar në mënyrë qendrore dhe ndiqte vetëm një shkollë mendimi, atë të shkollës Hanefi. Bashkësia Islame e Jugosllavisë e praktikonte Islamit në mënyrë të unifikuar, ndryshe nga tani, kur mund të identifikohen shumë shkolla të mendimit që kanë hedhur rrënjë nëpërmjet para-xhemateve apo formave të tjera të interpretimit dhe prozelitizimit.

Rajoni i Ballkanit Perëndimor është njollosur nga rastet e luftëtarëve të huaj që iu bashkuan grupeve të dhunshme jashtë vendeve të tyre që nga viti 2011. Në total, rreth 920 luftëtarë të huaj janë larguar nga vendet e Ballkanit Perëndimor; shumica e tyre janë nga Kosova, e ndjekur nga Bosnja dhe Hercegovina, Maqedonia⁹ dhe Shqipëria (Azinovic 2018).

Ende nuk dihet se cilat janë shkaqet dhe nxitësit e këtij fenomeni në një rajon që ndodhet aq afër Evropës, jo vetëm gjeografikisht, por edhe në aspektin e procesit të anëtarësimit në Bashkimin Evropian. Shqipëria është një vend kandidat dhe në rrugën e hapjes së negociatave për anëtarësim në BE. Maqedonia ka qenë një vend kandidat që nga viti 2005 dhe në qershor të vitit 2018 vendi ka marrë rekomandimin për nisjen e negociatave për anëtarësim në BE. Si rezultat i marrëveshjes për ndryshimin e emrit me Greqinë dhe ratifikimit nga Parlamenti të Marrëveshjes së Prespës, Maqedonia me siguri do të bëhet anëtare e NATO-s gjatë vitit 2019. Afërsia gjeografike me Evropën, anëtarësimi në organizatat kryesore të sigurisë, si NATO, dhe procesi në vazhdim i integritimit në BE për të gjitha vendet e Ballkanit Perëndimor nuk e mbrojnë rajonin nga fenomeni i ekstremizmit të dhunshëm. Përkundrazi, procesi i pasigurt i anëtarësimit

⁹ Në këtë raport, për të lehtësuar leximin, po përdorim ‘Maqedoni’ për t’iu referuar Ish Republikës Jugosllave të Maqedonisë (FYROM) dhe aktualisht Maqedonia e Veriut.

në BE krijon një krizë identiteti dhe përkatësie dhe një ndjenjë pasigurie për të ardhmen (sidomos te të rinjtë).

Kontekstet kombëtare

Popullsia e Bosnjë-Hercegovinës llogaritet të jetë 3.8 milionë, me 50.7% që i përkasin besimit mysliman, 30.7% besimit ortodoks dhe 15.2% janë katolikë romanë. Papunësia e të rinjve në Bosnjë është më e larta në rajon, në 63%. Standardet e jetesës në rajon janë dukshëm më të ulëta se në Evropë, me PBB për frymë përafërsisht sa gjysma e asaj në vendet e Evropës Lindore që janë anëtarë të BE (Becirevic et al. 2017).

Në dallim nga vendet e tjera të marra në këtë studim, në Bosnjë-Hercegovinë termat radikalizim dhe ekstremizmi i dhunshëm janë të lidhura ngushtë me selefizmin. Shkaqet historike dhe nxitësit socialë të radikalizimit fetar të sotëm mund të datojnë që në vitet 1990 dhe ky fenomen është kryesisht ekzogjen për shoqërinë boshnjake (Azinovic/Jusic 2015, 2016). Edhe pse nisjet e para të luftëtarëve të huaj në Siri dhe Irak u regjistruan në vitin 2013, lëvizja selefiste dhe proselitizimi i saj kanë ekzistuar që në vitin 1992 kur në këtë vend shpërtheu lufta. Ndonëse kjo luftë në Bosnjë përfundoi në vitin 1995 pas një marrëveshjeje të ndërmjetësuar dhe të nënshkruar në Dayton të Shteteve të Bashkuara të Amerikës nga përfaqësuesit politikë të Bosnjës, Kroacisë dhe Serbisë, shoqëria boshnjake është akoma shumë e prekur nga shkalla dhe shtrirja e konfliktit, dhe vendi pësoi polarizim të thellë të shoqërisë me ndarje etnike dhe karakterizohej nga praktikat e këqija në politikë dhe qeverisje. Brishtësia e shoqërisë boshnjake ka mundësuar lindjen dhe rritjen e grupeve dhe individëve të radikalizuar. Njësia muxhahedine, e bazuar fillimisht në kantonin Zenica-Doboj me ‘misionin’ për të përhapur ‘kuptimin e vërtetë’ të Islamit, ishte në gjendje të vepronte ‘e pashqetësuar’ dhe të kombinonte aktivitetet e saj me ato të organizatave të ndryshme humanitare selefiste. Mjedisi i përshtatshëm për lëvizjen selefiste dhe organizatat humanitare për të hedhur rrënjë dhe për t’u rritur u mundësua më tej nga strukturat e dobëta dhe mangësitë financiare të Bashkësisë Islame në Bosnjë si dhe nga mbështetja që këto grupe morën në forma të ndryshme nga individë dhe organizata me qendër në vendet e Gjirit Persik. Selefistët kanë arritur të krijojnë kongregacione të paligjshme, të njohura si para-xhemate, jashtë kuadrit të Bashkësisë zyrtare Islame të Bosnjës, ku ata praktikojnë dhe predikojnë Islamin “e karakterizuar nga ngurtësia dhe reduksionizmi”, një formë që nuk njihej më parë nga myslimanët boshnjakë (Turcalo/Veljan 2018, 2).

Kosova, një vend i vogël me rreth dy milion banorë, ka qenë vendi me numrin më të madh të luftëtarëve të huaj për frymë në rajon: deri më sot, 400 qytetarë të Kosovës kanë udhëtuar në zonat e konfliktit në Siri dhe Irak (Jakupi/Kraja 2018). Pothuajse 90% e popullsisë janë besimtarë myslimanë që ndjekin rrymën islamike hanefi. Shkaqet kryesore të procesit të radikalizimit të kohëve të fundit nuk njihen ende me saktësi, edhe pse janë identifikuar disa faktorë shtytës dhe tërheqës që kanë kontribuar në shfaqjen e fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm që nga fundi i viteve 1990. Kosova, ashtu si vendet e tjera të marra në këtë studim, vuan nga zhvillimi i dobët ekonomik, mungesa e besimit tek institucionet vendore dhe qendrore, mungesa e një sistemi të mirë arsimor, qeverisja e dobët dhe mungesa e përgjegjshmërisë politike. Në kontrast me vendet e tjera, përveç problemeve tashmë të dukshme, Kosova ballafaqohet edhe me mungesën e legjitimitetit ndërkombëtar që nga shpallja e njëanshme nga ana e saj e pavarësisë në vitin 2008.¹⁰ Kosova është, gjithashtu, i vetmi vend në Ballkan, qytetarët e së cilës nuk mund të udhëtojnë pa viza në Evropë dhe në shumicën e vendeve të botës. Kosova dhe populli i saj jo vetëm që ndihen të izoluar, por jetojnë edhe nën një shtet të kontestuar, me integritet territorial të diskutuar – në veri të Kosovës banojnë 50,000 serbë të Kosovës, të cilët refuzojnë të pranojnë autoritetin e Prishtinës dhe në vend të kësaj kërkojnë udhëzime nga Beogradi. Për më tepër, Kosova ka popullsinë më të re në Evropë, me papunësinë e të rinjve që vlerësohet të jetë 52.7% (Agjencia e Statistikave të Kosovës).¹¹

10 Deri më sot, rreth 120 vende kanë njohur Kosovën si shtet të pavarur. Ndër ato shtete që nuk e kanë njohur shtetin e ri janë pesë vende anëtare të BE-së dhe dy anëtarë të Këshillit të Sigurimit të OKB, të cilët vënë në dyshim legjitimitetin dhe qëndrueshmërinë e këtij entiteti.

11 <http://ask.rks.gov.net/en/kosovo-agency-of-statistics>, aksesuar në 12 prill 2019.

Institucionet e Kosovës i janë përgjigjur kërcënimeve të ekstremizmit të dhunshëm në mënyra të ndryshme, por kryesisht duke ndryshuar legjislacionin dhe duke hetuar dhe ngritur padi ndaj individëve të shumtë që dyshohen se kanë lidhje me ekstremizmin e dhunshëm. Përfaqësuesit e Bashkësisë Islame janë të mendimit se institucionet e Kosovës nuk kanë vepruar në kohë për të frenuar këtë fenomen. Sipas fjalëve të një prej zyrtarëve të kësaj bashkësie, “një pjesë e fajit i takon qeverisë së Kosovës që nuk reagoi ndaj ndikimit të jashtëm fetar që përfshiu vendin menjëherë pas luftës së 1998-1999 me Serbinë, në ditët e para të vendosjes së Kosovës nën protektoratin e OKB-së dhe në vitet e mëvonshme kur institucionet vendore filluan të merrnin formë” Jakupi/Kraja 2018, 9).

Maqedonia, sipas regjistrimit më të fundit të popullsisë të kryer në vitin 2002, ka një popullsi prej rreth dy milionë banorësh, 65% maqedonas etnikë, që është grupi më i madh etnik, 25.17% shqiptarë etnikë, 3.85% turq, si dhe disa grupe të vogla etnike. “Besimi fetar është kryesisht sipas ndarjes etnike, me shumicën e maqedonasve etnikë që praktikojnë besimin ortodoks lindor dhe shqiptarët etnikë që praktikojnë Islamin” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 3). Duhet theksuar se grupet e ndryshme etnike dhe fetare kanë qenë gjithmonë pjesë e strukturës shoqërore të Maqedonisë, e cila fitoi pavarësinë e saj nga Jugosllavia në vitin 1991. Edhe pse në atë kohë tensionet ishin të larta, Maqedonia arriti t’i shmangte luftërat etnike që po bëheshin në rajon gjatë viteve 1990. Megjithatë, polarizimi i shoqërisë sipas ndarjes etnike dhe politike ka qenë i pranishëm në shkallë të ndryshme deri në ditët tona. Tensionet etnike mes maqedonasve dhe shqiptarëve arritën kulmin në vitin 2001 me përleshje të armatosura mes luftëtarëve shqiptarë dhe forcave maqedonase të sigurisë. Më pas, nën kujdesin e bashkësisë ndërkombëtare u ndërmjetësua paqja. Marrëveshja kuadër që u arrit në Ohër rriti të drejtat e shqiptarëve në Maqedoni dhe përfshinte klauzola për ndarjen e pushtetit. Megjithatë, propagandat e konflikteve vazhdojnë edhe sot, me shqiptarët që pretendojnë se janë të përjashtuar politikisht, shoqërisht dhe ekonomikisht nga jeta civile e Maqedonisë dhe maqedonasit nga frika e humbjes së territoreve si dhe të statusit të tyre si shumicë (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018). Grupe të ndryshme i kanë shfrytëzuar këto konflikte për të nxitur radikalizmin që çon në ekstremizëm të dhunshëm. Ashtu si vendet e tjera të marra në këtë studim, edhe Maqedonia vuan nga papunësia e të rinjve, mungesa e perspektivave, qeverisja e dobët dhe mungesa e zhvillimit dhe sundimit të ligjit si dhe e llogaridhënies politike. Kjo, së bashku me mungesën e autoritetit të institucionit zyrtar të Bashkësisë Islame, ka sjellë si rezultat mjedisin e përshtatshëm për lindjen dhe rritjen e grupeve të ndryshme (të paligjshme) fetare që organizojnë para-xhemate përmes të cilave ata përhapin interpretimin e tyre të Islamit. Në dallim nga Bosnja, ekstremizmi i dhunshëm në Maqedoni perceptohet të jetë një fenomen i brendshëm. Rastet e para të luftëtarëve të huaj nga Maqedonia u regjistruan në vitin 2013 dhe shumica dërrmuese kanë qenë myslimanë shqiptarë etnikë.

Shqipëria, ndryshe nga vendet e tjera të përzgjedhura për këtë studim, nuk ishte pjesë e ish-Jugosllavisë dhe nuk vuajti nga luftërat e viteve 1990. Sidoqoftë, pas pothuajse 50 vite sundimi komunist, në mars të vitit 1992 u bënë zgjedhjet e para demokratike ku komunistët u shpartalluan dhe Partia Demokratike fitoi shumicën e vendeve në Parlament, në një situatë kolapsi ekonomik dhe trazirash sociale. Megjithatë, pas më shumë se 25 vjet qeverisje pluraliste dhe demokratike, Shqipëria është ende një vend në tranzicion, duke u përballur me shumë sfida social-ekonomike dhe politike. Mungesa e zhvillimit, e qeverisjes së mirë dhe shtetit ligjor, së bashku me nivelin e lartë të korrupsionit dhe llogaridhënien e dobët politike, kanë penguar dhe ngadalësuar përparimin e Shqipërisë drejt procesit të anëtarësimit në BE, ndonëse vendi fitoi anëtarësimin në NATO në vitin 2009. Shqipëria ka një popullsi prej 2.8 milionë banorësh dhe katër komunitetet më të mëdha fetare janë: myslimanët (57%), katolikët (10%), ortodoksët (7%) dhe bektashinjtë (2%) (Instituti i Statistikave 2011).¹²

Gjatë regjimit komunist, shqiptarët nuk kishin lirinë për të ushtruar besimin fetar në publik. Nga ana tjetër, vendet dhe objektet e kultit u shkatërruan ose u mbyllën. Në vitin 1967, Shqipëria u shpall zyrtarisht i vetmi vend ateist në botë. Në ditët e sotme, feja nuk luan ndonjë rol të rëndësishëm në jetën e shumicës së shqiptarëve dhe identiteti kombëtar mbizotëron si tipar më i fortë që bashkon qytetarët me njëri-tjetrin. Kjo ndikon pozitivisht në tolerancën fetare, ku mbi 80% e shqiptarëve besojnë se “ndjenjat

12 Megjithatë, sipas Qirjazi dhe Shehu (2018), vlerësimet e shoqatës fetare në Shqipëri ndryshojnë; Pew Research in Mapping Global Population (2012) vlerëson se myslimanët shqiptarë janë 80 përqind e popullsisë së vendit, ndërsa sipas Burimit Botëror të Informacionit i Agjencisë Qendrore të Inteligjencës (CIA) së Shteteve të Bashkuara amerikane vetëm 60 përqind e popullsisë i përket fesë myslimane.

kombëtare ushqejnë tolerancën fetare” (Vurmo et al. 2018, 25). Ashtu si Kosova dhe Maqedonia dhe në dallim nga Bosnja dhe Hercegovina, rrënjët e radikalizmit fetar që çojnë në ekstremizëm të dhunshëm dhe në fenomenin e luftëtarëve të huaj në Shqipëri nuk lidhen me lëvizjen muxhahedine. Mund të argumentohet se liria e ushtrimit të besimit fetar krijoi hapësira për interpretime të ndryshme të fesë, të cilat ndryshonin nga praktikat tradicionale të Islamit, si dhe për lindjen e selefizmit në vend (Becirevic et al. 2017). Në kombinim me faktorë të tjerë social-politikë dhe social-ekonomikë, kjo krijoi hapësirë edhe për predikuesit radikalë. Interpretimet e ndryshme të Islamit dhe mjedisi i përshtatshëm që bëri të mundur lindjen e grupeve të ndryshme u pasqyrua edhe në statutin e vitit 2005 të Komunitetit Mysliman të Shqipërisë (KMSH), i cili përcakton si objektiv kryesor “për të zgjuar dhe forcuar besimin islam mes besimtarëve myslimanë dhe për të rrënjësuar dashurinë për atdheun”, ndërsa më parë statuti i këtij komuniteti kishte një objektiv të thjeshtë “për të rrënjësuar dashurinë për atdheun” (Qirjazi/ Shehu 2018).

Pas kësaj përmbledhjeje të shkurtër të kontekstit kombëtar në katër vendet e Ballkanit Perëndimor, në dy kapitujt e tjerë do të analizojmë fenomenin e ekstremizmit të dhunshëm përmes prizmit të rasteve të zgjedhura të bashkive të prekura ose të paprekura.

3. Komunitetet e prekura: Faktorët dhe aktorët që mundësojnë lindjen e ekstremizmit të dhunshëm

Në këtë kapitull shqyrtohen objekti dhe gama e faktorëve dhe aktorëve që ndikojnë në cenueshmërinë e komunitetit ndaj rrezikut të ekstremizmit të dhunshëm. Më pas do të trajtohet koncepti i cenueshmërisë duke evidentuar treguesit që u zgjodhën për të përcaktuar dhe përzgjedhur bashki të prekura nga ekstremizmi i dhunshëm (3.1); do të vlerësohen faktorët kryesorë të identifikuar nga ky studim si kontribuues në lindjen e ekstremizmit të dhunshëm (3.2); dhe do të theksohet gama e aktorëve që nxisin apo frymëzojnë ekstremizmin e dhunshëm në këto komunitete ose që bëjnë të mundur rrënjosjen e ekstremizmit si pasojë e dështimit në marrjen e masave parandaluese apo reaguese ndaj fenomenit nga vetë këto komunitete (3.3).

3.1 Vlerësimi i komuniteteve të prekura: treguesit dhe kriteret e përzgjedhjes

Për qëllime të këtij studimi, komunitet i prekur kuptohet ai komunitet që është i ndikuar nga format ideologjike dhe/ose fizike të ekstremizmit të dhunshëm, të tilla si përhapja e ideologjive radikale, aktet e dhunshme të motivuara ideologjiksht, raste të luftëtarëve të huaj nga komuniteti në fjalë dhe prania e aktorëve që kultivojnë forma për cenueshmërinë e komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm (Vurmo et al. 2018). Siç u përshkrua në Kreun 1, treguesi kryesor sasior i përdorur në të katër rastet e vendit për të vlerësuar nëse një komunitet është i prekur apo i paprekur është numri i individëve që vijnë nga ai komunitet dhe që kanë shkuar si luftëtarë të huaj në Siri dhe Irak. U përdorën edhe tregues të tjerë në studimet e secilit vend për të përmirësuar matjen e ndikimit, siç është numri i para-xhemateve (kongregacionet selefiste që veprojnë jashtë suazës së bashkësive zyrtare islame) që ekzistojnë në komunitet (Bosnjë); dhe numri i rekrutuesve dhe predikuesve radikalë të ndjekur penalisht që vijnë nga zona në fjalë (Kosovë). Hulumtuesit shfrytëzuan edhe përvojën dhe njohuritë e mëparshme për temën në fjalë për të konfirmuar vlerësimin e tyre. Ata konstatuan gjatë punës së tyre në terren se matja objektive dhe perceptimet subjektive të rrezikut mund të ndryshojnë në mënyrë të konsiderueshme: anëtarët e komunitetit mund ta konsiderojnë bashkinë e tyre si të paprekur apo ta shohin ekstremizmin e dhunshëm si një fenomen ta vogël krahasuar me nevojat e mëdha bazë dhe konfliktet me të cilat përballen, teksa preken realisht nga fenomeni i luftëtarëve të huaj. Ky paradoks mund të shpjegohet pjesërisht nga fakti se disa bashki janë përzgjedhur si objekte studimi, ngaqë ato nuk janë studiuar më parë dhe kështu mund të na japin gjetje të reja dhe të paanshme: nga ana tjetër, kjo do të thotë se aktorët vendorë nuk ishin ende të familjarizuar me konceptin e ekstremizmit të dhunshëm dhe, rrjedhimisht, mund të mos kenë një mendim të mirëfilltë të tyre në lidhje me ndikimin e këtij fenomeni në jetën e tyre.

Në Shqipëri, u zgjodhën tre bashki si zona për punën në terren, ku Tirana (ose më saktësisht tre nga lagje të saj) u përcaktua si komuniteti më i prekur, si nga treguesit e lartpërmendur sasiorë ashtu edhe nga potenciali për të strehuar ideologji dhe veprime të ekstremizmit të dhunshëm në të ardhmen. Po ashtu, Bashkia Korçë u vlerësua si mesatarisht e prekur, ndaj edhe të dhënat që u morën në terren do të përmenden si në këtë kapitull ashtu edhe në atë që vijon më pas.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, hulumtuesit kryen kërkime në terren në tre kantone, në kantonin Zenica-Doboj (KZB) që përcaktohet si komuniteti i prekur. Arsyet pse ekipi hulumtues i Bosnjës vendosi të përdorë kantonet në vend të bashkive si njësi analize janë si vijon: i) nuk ka bashki në vend, përveç zonave të izoluar si Gornja Maoca në kantonin e Tuzlës ose Osve në KZB, që mund të dallohen sipas kritereve të përdorura për të përcaktuar komunitetet e prekura; ii) Selefistët, veçanërisht ata që u nisën për në Siri dhe Irak, janë shumë të lëvizshëm dhe shpesh vizitojnë para-xhemate në kantone të ndryshme; dhe iii) shumë selefistë nuk e respektojnë Ligjin për Vendbanimin, që do të thotë se ata janë të regjistruar në një bashki, por që jetojnë në një tjetër.

Në Kosovë, ekipi hulumtues zgjodhi Hanin e Elezit për t'u studiuar si komunë e prekur. Me 11 luftëtarë të huaj të regjistruar, ajo ka numrin më të madh të këtyre luftëtarëve në Kosovë në raport me popullsinë. Gjeografikisht, Hani i Elezit ndodhet në pjesën lindore të Kosovës në kufi me Maqedoninë. Në studimin e Kosovës u mor në konsideratë edhe Komuna e Mitrovicës si rast eksplorues për të trajtuar marrëdhëniet mes ekstremizmit të dhunshëm etno-politik dhe atij me motive fetare dhe jo si studim tërësor për shkak të shqetësimeve nga ana e hulumtuesve në lidhje me sigurinë e tyre. Bazuar në të dhënat e kufizuara aktuale, mund të mendohet se Mitrovica bie në kategorinë e komuniteteve të prekura.

Në Maqedoni janë studiuar tre komuna, ku Çairi u identifikua si më i prekuri, ndërsa Gostivari është vlerësuar si komunë mesatarisht e prekur. Të tre komunat janë kryesisht zona urbane me popullsi etnike shqiptare dhe të ngjashme për sa i përket sipërfaqes dhe numrit të popullsisë. Çairi është një nga dhjetë komunat që përbëjnë kryeqytetin maqedonas të Shkupit dhe ka rreth 65,000 banorë.

3.2 Faktorët që favorizojnë terrenin pjellor për ekstremizmin e dhunshëm

Për shumë vite, propaganda mbizotëruese për faktorin 'shtytës' të radikalizimit nxirrte në pah mungesën e mundësive ekonomike ose të të ardhurave financiare. Sot, kjo është hedhur poshtë si nxitësi kryesor i rekrutimit nga organizatat e dhunshme ekstremiste. Janë faktorë të tjerë, si përfshirja e pamjaftueshme politike, përfaqësimi i dobët dhe mungesa e rrugëve për angazhim politik, të kombinuara me dobësinë institucionale (paaftësia e shtetit për të ndikuar në jetën e njerëzve) ato që konsiderohen si faktorë më madhorë për kalimin drejt ekstremizmit të dhunshëm, veçanërisht për të rinjtë. Ndjenja e zhgënjimit me shtetin dhe/ose demokracinë si dhe diskriminimi për shkak të kulturës, shoqërisë, gjinisë apo besimi fetar janë tendenca të tjera që identifikohen si faktorë nxitës nga një numër i madh ekspertësh dhe hulumtuesish, të cilët punojnë me këtë temë (siç u shqyrtua në Kreun 1).

Në katër raportet e studimit, temat më të zakonshme mes komuniteteve të ndryshme janë si vijon: polarizimi i thellë për shkak të ndarjes sipas identitetit, përkatësisë fetare dhe etno-politike dhe mungesa - ose boshllëqet në kapacitete - të institucioneve shtetërore. Këta dy faktorë në kombinim me njëri-tjetrin duket se kanë shkaktuar te disa grupe komunitare një ndjenjë –që mund ose mund të mos pasqyrojë realitetin– se janë të stigmatizuar dhe të diskriminuar ose konsiderohen si grup i pakicës dhe/ose i marginalizuar brenda komunitetit të tyre. Kjo sjell si rezultat edhe një mjedis ku çështjet e identitetit mund të shfrytëzohen nga propaganda e dhunshme ekstremiste dhe rekrutuesit e tyre. Përveç kësaj, kushtet e këqija social-ekonomike dhe ngërçet politike shkaktajnë një ndjenjë në komunitete të caktuara (ose pjesë të disa komuniteteve) se e ardhmja është e pasigurt ose se e ardhmja sjell pak ose aspak mundësi dhe perspektiva. Këta faktorë mundësues rrjedhin nga historia moderne e rajonit dhe nga vendet e analizuar në këtë studim, siç u shqyrtua në Kreun 2.

Tabela 3: Faktorët e identifikuar nga partnerët në vlerësimin e tyre për komunitetet e prekura

Faktorët që favorizojnë ekstremizmin e dhunshëm	
Bosnja	<ul style="list-style-type: none"> • Ideologjikë, arsimorë • Social-politikë (dobësia institucionale, pasiguria, papunësia)
Shqipëria	<ul style="list-style-type: none"> • Ideologjikë (identiteti, mungesa e arsimit, keqinformimi fetar) • Social-ekonomikë (izolimi, marginalizimi, privimi ekonomik, faktorët mundësues) • Strukturore (perceptimi për qeverisjen e dobët, tensionet mes feve)
Kosova	<ul style="list-style-type: none"> • Prania (ose mungesa) e institucioneve shtetërore (gatishmëria në përgjigje, përfaqësimi politik) • Institucionet fetare (marrëdhëniet mes rangjeve të ndryshme të Bashkësisë Islame të Kosovës dhe autoriteteve vendore) • Lidhjet në komunitet (prania e shoqërisë civile) • Identiteti dhe identifikimi • Incidentet
Maqedonia	<ul style="list-style-type: none"> • Mjedisi mundësues dhe strukturat mbështetëse (apatia institucionale dhe mungesa e besimit publik tek institucionet shtetërore; media, Bashkësia Fetare Islame); faktorët arsimorë (edukimi i dobët fetar; mungesa e mendimit kritik, mungesa e mbështetjes arsimore, cenueshmëri arsimore me bazë gjinore) • Ideologjitë ekstreme, rrjetet dhe lidhjet ndërvetjake (influenca ideologjike dhe afërsia ideologjike, mungesa e kohezionit të familjes) • Konfliktet kolektive dhe personale (izolimi, përjashtimi dhe marginalizimi; konfliktet ekonomike)

3.2.1 Polarizimi dhe shkëputja nga shoqëria

Siç u diskutua në kreun e mëparshëm, secili nga të katër vendet e studiuara po kalon tranzicionin nga luftërat, socializmi dhe komunizmi (Shqipëria) drejt shteteve me sistem pluralist, liberal dhe me ekonomi tregu. Mund të thuhet se luftërat në vendet e ish Jugosllavisë kanë përfunduar kohë më parë; e njëjta gjë vlen edhe për rënien e sistemit politik njëpartiak. Megjithatë, për shkak të procesit të papërfunduar të ndërtimit të shtetit, vendet e Ballkanit Perëndimor mbeten të brishta, me shoqëri të prekur nga konflikti dhe që kanë humbur aftësinë për të menaxhuar qeverisjen dhe për të ofruar shërbimet bazë për të gjithë qytetarët.

Pasojat e luftërave/konflikteve të armatosura kanë bërë që qytetarët dhe shoqëritë në Bosnjë e Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni të jenë të ekspozuar ndaj etno-nacionalizmit, radikalizmit politik dhe ekstremizmit ideologjik. Shqipëria, ndonëse nuk ndikohet drejtpërdrejt nga konflikte të armatosur të së kaluarës së afërt, po vuan gjithashtu nga radikalizmi politik dhe ekstremizmi ideologjik. Mangësitë dhe pabarazitë e rrënjosura thellë në sistem janë faktorë që kontribuojnë në tendencat e fundit të pjesëmarrjes së luftëtarëve të huaj në luftërat e huaja.

Raportet e hulumtimit ofrojnë një vlerësim të kthjellët të privimit të përhapur strukturor social-ekonomik, të nivelit të lartë të korrupsionit në nivel shtetëror, të institucioneve “të rrëmbyera” dhe që kontrollohen fort nga elitat politike të paafta, të cilët hidhen në sulm që në mundësinë e parë për të

manipuluar konfliktet kolektive me qëllim promovimin e “krahut tjetër”, e ndërthurur me ndjenjën e disfatizmit mes qytetarëve, ndjenjë që rezultojnë nga padrejtësia shoqërore (Turcalo/Veljan 2018, 2). Në këtë kontekst, aktorë të ndryshëm ekstremistë jo-shtetërorë dhe organizata humanitare nga vendet e Gjirit Persik kanë pasur mundësinë të veprojnë dhe të realizojnë misionet e tyre në disa pjesë të shoqërisë, duke e bërë këtë gjë në mënyra të ndryshme (po aty.). Kjo situatë ua bën të vështirë individëve të qëndrojnë të lidhur me shoqëritë e tyre si kolektiv i organizuar që plotëson nevojat e tyre. Shkëputja që njerëzit ndiejnë me qeverinë e tyre forcohet më tej nga mungesa e mundësive dhe humbja e shpresës (po aty; Stojkovski/Kalajdziovski 2018; Qirjazi/Shehu 2018).

Ideologjia dhe feja

Shqipëria, shteti i parë i vetëshpallur ateist në botë nën sundimin komunist (1945-1991), është vend ku shumica e banorëve kanë shumë pak njohuri për fenë dhe vendosin identitetin e tyre kombëtar përpara atij fetar. Diversiteti fetar (me shumë detaje mbi përbërjen fetare të Shqipërisë u dhanë në Kreun 2) është një faktor shpjegues se pse shqiptarët bëjnë një jetë laike dhe i kushtojnë pak vëmendje fesë kur ndërtojnë dhe organizojnë jetën e tyre (Vurmo et al. 2018).

Në 1991 Kushtetuta e re e Shqipërisë sanksionoi lirinë e fesë dhe ndarjen e kësaj të fundit nga shteti. Në vitet e mëvonshme u ndërtuan xhami dhe kisha dhe ndikimi i fesë në vend filloi të rritej. U krijua Komuniteti Mysliman i Shqipërisë (KMSH), i cili fillimisht ndoqi të njëjtën linjë si figurat e Rilindjes Kombëtare, të cilët pavarësisht nga përkatësia e tyre fetare vunë kombin mbi identitetin fetar. Ndjenja të tilla u pasqyruan edhe në statutin e parë post-komunist të KMSH-së, statut që synonte “të rrënjoste dashurinë për atdheun”. Në vitin 2005 statuti i KMSH-së u ndryshua disi me qëllim që “të zgjojë dhe forcojë tek besimtarët myslimanë besimin Islam, ... të rrisë e zhvillojë ndjenjën e dashurisë e besnikërisë për atdheun dhe popullin shqiptar”. Nuk është krejtësisht e qartë se kur depërtuan në Shqipëri ndikimet e jashtme jo-tradicionale ideologjike, përveç faktit se në vitin 1992, në përpjekje për të tërhequr investime të huaja, qeveria shqiptare u bë anëtare e Organizatës së Konferencës Islamike dhe si rezultat filluan të vinin investime nga grupet vehabiste dhe selefiste, të cilat sollën edhe një formë të caktuar të ideologjisë së tyre radikale. Ndryshimi i statutit të KMSH-së, megjithëse mund të mos duket drastik, mund të perceptohet si një shenjë tjetër që fasada tolerante dhe harmonike e Islamit në Shqipëri po zbehej gradualisht. Ishte viti 2011 kur luftëtarët e parë të huaj nga Shqipëria u nisën për në Siri. Shumica e tyre vinin nga zona rurale të pazhvilluara dhe të braktisura, të cilat bëheshin destinacioni i vizitave të shpeshta të imamëve jozyrtarë, të cilët mund të kenë bërë predikime radikale. Këto dinamika shprehen mjaft mirë në citimin e mëposhtëm:

“Mungesa e koordinimit ndërmjet qeverisë së Shqipërisë, komuniteteve vendore dhe KMSH-së ka bërë që monitorimi i shtetit mbi veprimtarinë fetare të pakësohet dhe të rriten mundësitë që në vend të hyjnë ideologji fetare radikale. Në vitin 1992, në përpjekje për të tërhequr investime të huaja, qeveria shqiptare iu bashkua Organizatës së Konferencës Islamike; Megjithatë, menjëherë pas këtij vendimi erdhën investime nga grupe të caktuara vehabiste dhe selefiste, të cilat sollën në vend një formë radikale të ideologjisë (BIRN, 2014). Në të njëjtën kohë, udhëheqja e dobët dhe jo shumë kompetente e KMSH-së krijoi përçarjet e para brenda komunitetit, pasi shumë imamë që kishin studiuar Islamin në Lindjen e Mesme filluan të sfidonin pikëpamjet tradicionale të brezit më të vjetër të imamëve, të cilëve shpesh u mungonin disa kualifikime pas shumë vitesh mohimi të lirisë së fesë gjatë regjimit komunist (Zoto, 2013, 50-51). Si rezultat, gjashtë OJQ të mëdha të lidhura me terrorizmin u vendosën në Shqipëri gjatë viteve 1991-2005 pa dijeninë e qeverisë shqiptare (Kullolli, 2009, 42-47)” (Qirjazi/Shehu 2018, 4).

Në Bosnjë-Hercegovinë, çështjet e ideologjisë dhe fesë janë të ndryshme nga ato të Shqipërisë, duke qenë se më shumë se gjysma e popullsisë në Bosnjë janë praktikantë të fesë. Islami ka qenë pjesë e jetës së boshnjakëve për shekuj me radhë. Megjithatë, gjatë luftës së viteve 1992-1995, njësia El-

Muxhahid¹³ e përdori qytetin e Zenicës si bastionin e vet për aktivitetet ushtarake dhe për proselitizim. Një nga parakushtet për vullnetarët boshnjakë për t'u bashkuar me njësinë ishte të kalonin 40 ditë trajnim në një shkollë islame, që ishte e organizuar dhe ku jepte mësim imami al Misri,¹⁴ i cili më vonë u dënua për terrorizëm. Shumë banorë vendas u bashkuan me njësinë dhe e braktisën mënyrën tradicionale të Islamit. Vlen të përmendet se, ashtu si në Kosovë dhe në vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor, kuptimi tradicional i Islamit lidhet me rrymën Hanefi të mendimit dhe thuhet se është më tolerante dhe liberale. Literatura kryesore hyrëse e përdorur për prozelitizimin, e shkruar nga Misri, ishte një broshurë me titull "Konceptet që duhet të korrigjojmë". Deri në kohën e përfundimit të luftës, selefizmi kishte zënë rrënjë në Zenicë dhe në pjesë të tjera të vendit.

Që prej asaj kohe, Bashkësia Islame është ballafaquar me para-xhematet selefiste (dhe tekfiriste), të cilët u bazuan në proselitizimin e luftës dhe propagandën e një forme radikale dhe intolerante të Islamit. Anëtarët e mbetur të njësisë së muxhahedinëve, që ishin me origjinë boshnjake, krijuan një organizatë humanitare, Rinia Aktive Islame, e cila veprimi si qendër për selefistët në Bosnjë dhe Hercegovinë. Organizata mori fonde nga vendet e Gjirit dhe arriti të krijonte degë në çdo kanton në Federatën e Bosnjë-Hercegovinës. Qëllimi kryesor i predikuesve selefistë në Bosnjë-Hercegovinë është ndryshimi i matricës së Islamit tradicional boshnjak duke promovuar një shpikje "të pastër" të Islamit dhe duke formësuar një besim fetar që me kalimin e kohës do të bënte të mundur fshirjen e çdo forme tradicionale vendore të islamit boshnjak. "Kjo i hapi rrugën selefistëve drejt marrjes së një identiteti të ri mbi-kombëtar si pjesë e umetit global, duke zëvendësuar kështu identitetin e tyre kombëtar" (Turcalo/Veljan 2018, 11).

Në Maqedoni, besimi fetar ushtrohet sipas ndarjeve etnike, ku maqedonasit etnikë janë sllavë ortodoksë dhe shqiptarët etnikë janë myslimanë. Duhet theksuar se komuniteti shqiptar në Maqedoni tradicionalisht është treguar konservativ nga pikëpamja fetare dhe nën ndikimin e strukturave fetare paralele që veprojnë të pashqetësuar nga autoritetet (Qehaja/Perteshi 2018). Për shumë periudha kohore, grupet e ndryshme etnike dhe fetare kanë bashkëjetuar relativisht në paqe, por pas shpërbërjes së Jugosllavisë tensionet etnike në Maqedoni kulmuan në konflikt të armatosur. Propaganda e pakënaqësisë nga ana shqiptare që çoi në konflikt bazohej në perceptimin dhe faktin e përjashtimit ekonomik, shoqëror dhe politik të shqiptarëve etnikë nga jeta civile në Maqedoni. Për maqedonasit etnikë, propaganda e pakënaqësisë lidhej me frikën e humbjes së territoreve dhe të statusit të shumicës (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Ndonëse marrëdhëniet ndëretnike nuk janë subjekt i këtij raporti krahasues, pasi ato janë trajtuar gjerësisht në studime të tjera (Reka 2011; Qejaha/Petershi 2018), është e rëndësishme të evidentojmë kontekstin e problemit dhe mënyrën se si pasojat e konfliktit hapën rrugën drejt ekstremizmit ideologjik, si dhe mungesa e mëvonshme e kapaciteteve institucionale për t'u marrë me problemin jo vetëm në Maqedoni por edhe në vendet fqinje. Ashtu siç theksojnë edhe Turcalo dhe Veljan (2018, 24) për Bosnjë-Hercegovinën: "Ky polarizim shoqëror, së bashku me pabarazitë reale dhe të perceptuara dhe pamundësia e institucioneve për t'i trajtuar këto çështje, ka çuar në anomali institucionale - e cila në këtë rast i referohet tendencës së institucioneve për të riprodhuar pabarazitë ekzistuese në vend që të veprojnë si faktor kohezioni social, duke sjellë si rezultat humbjen e besimit tek institucionet në përgjithësi dhe në të gjithë sistemin si të tillë".

Bashkësia Fetare Islame (BFI) është kritikuar shumë nga aktorët kryesorë për mungesën e besimit të publikut, duke pasur shumë pak autoritet mbi xhamitë problematike dhe duke injoruar çështjen e para-xhemateve. Mosveprimi i kësaj bashkësie ka bërë të mundur një mjedis të favorshëm për përhapjen e ekstremizmit në Maqedoni. Për më tepër, mungesa e kontrollit nga BFI solli pasoja serioze në Komunën e Çairit ku dihet se para-xhematet janë të pranishëm në numër të lartë, të cilët kanë ndihmuar në masë të konsiderueshme radikalizimin e ndjekësve të tyre (Stojkovski/Kalajdziovski 2018).

13 Njësia e El-Muxhahidëve mblodhi luftëtarë të huaj që erdhën për të luftuar në Bosnjë-Hercegovinë në emër të boshnjakëve. Shumica e anëtarëve të njësisë "ishin këmbëngulës dhe ia arritën të bindnin myslimanët boshnjakë që t'i bashkoheshin Njesisë dhe të braktisnin mënyrën tradicionale të Islamit". Muxhahedinët i konsideronin shumë nga praktikatat e myslimanëve boshnjakë si risi në Islam dhe i inkurajuan ata "t'i ktheheshin 'burimeve të pakompromentuara të besimit'" (Turcalo/Veljan 2018, 7).

14 Imam al Misri është një klerik egjiptian i dëbuar nga vendi në vitin 2001, më vonë i dënuar për akuza terrorizmi dhe i dënuar me tetë vjet burg. Puna misionare e muxhahedinëve të huaj në Bosnjë u udhëhoq kryesisht nga një pamflet i titulluar "Konceptet që duhet të korrigjojmë", shkruar nga al Misri dhe botuar në vitin 1993 me fonde nga një organizatë kuvajtiane. Broshura shërbeu si literatura bazë për proselitizimin e ndërmarrë nga anëtarët e njësisë së El-Muxhahidëve në Bosnjë (Turcalo/Veljan 2018).

Për Kosovën, përpara futjes së një sistemi pluralist, feja ishte aktivitet që praktikohet kryesisht në sferën private. Edhe pse pjesa më e madhe e popullsisë në Kosovë (pothuajse 90%) janë shqiptarë kosovarë dhe myslimanë, prania e ndikimeve dhe aktorëve ideologjikë ekstremë që nxisin agjendat e tyre duke përfituar nga liria e shprehjes, liria e shoqatave dhe garancitë e lirisë fetare u bë problematike vetëm pas konfliktit të vitit 1999. Për më tepër, Jakupi dhe Kraja (2018) theksojnë se fenomeni i ekstremizmit të dhunshëm në Kosovë nuk e ka origjinën në vend por u nxit nga jashtë dhe vjen kryesisht nga rrjete të caktuara dhe bashkëpunimi ndërkufitar i imamëve nga Maqedonia me lidhje të forta me disa imamë nga Kosova, të cilët ndajnë të njëjtat rrjete mësimore me origjinë nga vendet e Lindjes së Mesme dhe të Gjirit Persik. Shembulli i Hanit të Elezit (një komunë që ndodhet pranë kufirit me Maqedoninë) si një komunitet i prekur dëshmon për rritjen e besimit dhe ndikimit të tij tek identiteti.

Sipas Jakupi dhe Kraja (2018), në kontekstualizimin e Bashkësisë Islame të Kosovës (BIK), përplasja e ideologjive islamike në Kosovë u bë e evidente dhe publike në vitin 2008, kur BIK po përjetonte një krizë të madhe legjitimiteti. Kriza vinte kryesisht nga përplasja mes dy shkollave të mendimit: shkolla hanefi, që kishte praktikuar teologjinë e saj (trashëgimi e Perandorisë Osmane) për pesë shekujt e fundit dhe një shkollë e dytë që beson se Bashkësia Islame e Kosovës duhet të jetë pjesë e bashkësisë botërore islame, e pakufizuar nga kufijtë e shtet-kombeve dhe e hapur ndaj influencave të ndryshme të jashtme. Zyrtarët e lartë të BIK fajësojnë qeverinë që nuk veprroi pas paralajmërimit për “infiltrimin” e imamëve të ndryshëm radikalë (disa prej të cilëve vinin nga Maqedonia), të cilët gjetën terren të gatshëm teksa predikonin në xhamitë e Kosovës dhe financonin xhamitë ‘atipike’ që tashmë janë të përhapura në të gjithë vendin.

Politika Etnike

Në Maqedoni, shqiptarët etnikë janë grupi i dytë më i madh etnik. Tensionet mes maqedonasve etnikë dhe shqiptarëve etnikë kanë qenë gjithmonë të pranishme, megjithëse me intensitet të ndryshëm në kohë të ndryshme. Tensionet arritën kulmin me një konflikt të dhunshëm të armatosur në vitin 2001. Nënshkrimi i Marrëveshjes Kornizë të Ohrit lehtësoi tensionet deri në një farë mase duke rritur të drejtat e shqiptarëve etnikë që jetojnë në Maqedoni dhe duke vendosur rregulla për ndarjen e pushtetit mes dy komuniteteve kryesore. Edhe pse që nga viti 2001 marrëdhëniet janë përmirësuar, ato mbeten të brishta deri në ditët e sotme, edhe për shkak të shfrytëzimit të propagandës kombëtare që vijnë nga të gjitha palët (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Stojkovski dhe Kalajdziovski theksojnë se marrëdhëniet mes dy palëve kanë përjetuar episode të vogla dhune me bazë etnie, veçanërisht gjatë qeverisjes së mëparshme, duke rezultuar në një konflikt të shkurtër të armatosur në qytetin e Kumanovës. Gjatë kësaj periudhe të sundimit të nacionalistëve (2006-2015), shqiptarët u ndjenë të diskriminuar dhe shpesh të marginalizuar, gjë që mund të ketë nxitur shumë individë të kërkojnë alternativa të tjera (Qehaja/Perteshi 2018).

Politika nacionaliste, vazhdimi i tensioneve ndëretnike dhe ushqimi i mentalitetit të formës “ne kundër atyre”, që është edhe propaganda/mesazhi që shfrytëzohet nga ideologët e ekstremizmit dhe rekrutuesit, mund të ketë kontribuar në krijimin e hapësirave për lindjen e linjave më radikale dhe inkurajimin e pjesëmarrjes së mëpasshme të disa individëve në grupe radikale dhe të dhunshme. Ndarja brenda shoqërisë, e nxitur nga dëshira për përfitime politike dhe tensioni mes dy anëve, siç argumentohet edhe nga autorët e raportit për Maqedoninë, “*kanë potencialin për ta bërë më tërheqëse propagandën e ekstremizmit të dhunshëm për të dy palët dhe për të krijuar mundësi për radikalizim*”. Duke marrë parasysh dinamikën ndëretnike në kontekstin maqedonas dhe strukturën e saj politike në nivel shtetëror dhe shoqëror, “*është e mundur të shihet se si kanë ndikuar veprimet politike të ndërmarra gjatë kësaj periudhe në krijimin e një ‘mjedisi të përshtatshëm’ për ekstremizmin brenda vendit*” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 3).

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, pasojat e konflikteve ndëretnike të viteve 1990 dhe radikalizmi aktual etno-nacionalist dhe politik kanë kontribuar në ndarjet sociale dhe e kanë bërë shoqërinë më të rrezikuar ndaj formave të ndryshme të radikalizmit dhe ekstremizmit ideologjik. Siç e shpjegojnë Turcalo dhe Veljan, marrëveshja aktuale kushtetuese që bazohet në Marrëveshjen e Paqes të Dejtonit “*ka qenë faktor edhe në dobësimin e qëndrueshmërisë së boshnjakëve ndaj radikalizimit, duke krijuar një realitet kushtetues që përjetëson ekstremizmin politik të luftës*”. Më tej, autorët pohojnë se shoqëria boshnjake e pasluftës e

pati jashtëzakonisht të vështirë të zhvillonte forma të reja qëndrese ndaj radikalizmit, gjë që mund të ketë kontribuar në krijimin e një terreni të përshtatshëm ku hodhën rrënjë format e tjera të ekstremizmit, *“veçanërisht kur ndërthuren me perspektiva të zymta në nivel strukturor, si vazhdimi i radikalizimit politik, anomalia institucionale dhe paqëndrueshmëria social-ekonomike”* (Turcalo/ Veljan 2018, 41-42).

Propaganda polarizuese etno-nacionaliste vazhdon edhe sot e kësaj dite për ta ngarkuar edhe më shumë shoqërinë e pas-konfliktit në Bosnjë dhe Hercegovinë. Kjo propagandë promovohet në përgjithësi nga elitat politike dhe bëhen më të theksuara gjatë periudhave zgjedhore, duke nxitur ndarje të mëtejshme brenda shoqërisë për përfitime politike. Propaganda etno-nacionaliste e ka zhvendosur fokusin nga radikalizmi politik nga lart-poshtë te rrjetet e rekrutimit selefist dhe te fenomeni i luftëtarëve të huaj. Periudhat e zgjedhjeve shihen si momente kritike që ushqejnë ndjenjën e izolimit, duke bërë që disa pjesëtarë të komuniteteve të bëhen më të ndjeshëm ndaj propagandës ekstremiste (Turcalo/Veljan 2018; Stojkovski/Kalajdziovski 2018).

Në Kosovë, tensionet ndëretnike janë ende të pranishme, megjithëse me një intensitet më të ulët. Lidhja mes ekstremizmit të dhunshëm me bazë fetare dhe ekstremizmit politik me bazë etnie është e padukshme. Për shfaqjen e radikalizmit dhe ekstremizmit të dhunshëm, komunitetet në të dy anët e spektrit kanë fajësuar kryesisht kushtet e këqija social-ekonomike dhe mungesën e perspektivave, së bashku me mungesën e efektivitetit nga ana e institucioneve të Kosovës, (Jakupi/Kraja 2018, 33).

3.2.2 Institucionet jofunksionale

Mungesa e besimit te qeverisja/institucionet shtetërore

Në të katër vendet që janë pjesë e këtij studimi, mungesa e besimit tek institucione, i cili shihet si dështimi në përmbushjen e nevojave të qytetarëve, u përsërit me zë të lartë dhe mjaft qartë. Në Maqedoni, besimi i publikut tek institucionet ndryshon sipas komuniteteve dhe nivelit të institucioneve: për shembull, 54 përqind e maqedonasve etnikë kanë besim te qeveria qendrore, ndërsa vetëm 35 përqind e shqiptarëve etnikë kanë të njëjtin besim në nivelin qendror. Niveli i besimit ndryshon kundrejt institucioneve të nivelit vendor, me vetëm një diferencë prej 5 përqind mes shqiptarëve etnikë dhe maqedonasve etnikë. Për më tepër, pjesëmarrësit e një fokus grupi në Strugë (të moshës 25-45 vjeç) shprehën hezitimin e tyre për t’iu drejtuar institucioneve vendore me qëllim marrjen e informacioneve për të luftuar dhe parandaluar ekstremizmin e dhunshëm (edhe nëse ekzistonte ndonjë komision për ekstremizmin e dhunshëm) për shkak të mungesës së përgjithshme të besimit te këto institucione (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Në Gostivar, këshilli i komunës i krijuar fillimisht për t’u marrë me çështjet që lidhen me ekstremizmin nuk ekziston më për shkak të ‘mosbesimit institucional’. Në Çair, mungesa e mbështetjes institucionale ka mundësuar një mjedis ku fenomeni i para-xhemateve ka hedhur rrënjë duke krijuar kështu hapësirën për përhapjen e propagandës ekstremiste (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Në Maqedoni shkalla e lartë e papunësisë që vjen si pasojë e kushteve të dobëta ekonomike aktualisht është në 22% dhe arrin 55% tek të rinjtë.¹⁵ Ashtu si në vendet e tjera, stimujt financiarë nuk janë faktori kryesor që i shtynjë individët drejt ekstremizmit të dhunshëm, por papunësia është një faktor kontribuues dhe shtesë i faktorëve të tjerë që janë më të përhapur dhe që nxisin ekstremizmin e dhunshëm.

Në Kosovë, sipas Pulsit Publik 2018, një botim vjetor i PNUD-it në Kosovë, vetëm 32.5% e të anketuarve thanë se ishin të kënaqur me institucionet kryesore të Kosovës, krahasuar me 36% në tetor 2017. Për më tepër, vetëm 30% e kosovarëve ishin të kënaqur me punën e institucioneve qendrore, në krahasim me 32% në tetor 2017. Duhet evidentuar se kosovarët duket se e kanë rritur besimin tek institucionet vendore, ku 50% që besojnë se qeveria e tyre vendore punon sipas prioriteteve të qytetarëve (Pulsi Publik XIV 2018). Edhe pse Jakupi dhe Kraja (2018) nuk gjetën lidhje të drejtpërdrejta mes ekstremizmit politik dhe fetar, ato vunë në dukje se ekstremizmi i vazhdueshëm politik ka dobësuar besimin tek institucionet dhe në këtë proces ka ndikuar tek autoriteti i tyre për të luftuar dhe parandaluar ekstremizmin e dhunshëm.

15 CEIC 2018; Fondacioni Evropian i Trajnimeve 2013, 8; Shih Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 21.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, sondazhet publike vjetore (2013-2015) kanë treguar qartë një rënie të besimit të qytetarëve tek institucionet, ku partitë politike kapin nivelin më të ulët të ndjekur nga qeveria në të gjitha niveleve.¹⁶ Sipas Turcalo dhe Veljan, kjo “*mungesë besimi tek institucionet është e lidhur ngushtë me një nivel përgjithësisht të ulët të besimit ndër-personal në shoqërinë boshnjake*”. Selefistët kanë nivel më të ulët besimi tek institucionet, ndërsa Bashkësia Islame gëzon nivelin më të lartë të besimit mes të anketuarve (Puhalo 2018, cituar në Turcalo/Veljan 2018).

Po ashtu, në Shqipëri dështimi i institucioneve shtetërore për të ofruar shërbimet bazë, si siguria, kujdesi shëndetësor, shteti ligjor dhe arsimit, është një nga shkaqet kryesore të shkëputjes, që çon në pakënaqësi të mëdha dhe në shkëputje të mëtejshme të individëve nga shteti (Qirjazi/Shehu 2018).

Dobësimi i besimit tek institucionet fetare

Rënia e besimit tek institucionet fetare raportohet nga partnerët e hulumtimit në studimet për vendin përkatës. Kjo rrjedh kryesisht nga fakti se institucionet fetare kanë pasur një rënie të autoritetit të tyre në vitet e fundit dhe nuk janë në gjendje të kontrollojnë shumë xhami ‘të paligjshme’ dhe paralele, duke kontribuar kështu në mjedisin mundësues për ekstremizmin e dhunshëm.

Në Maqedoni, shumë të intervistuar nga të tri bashkitë thanë se BFI e ka humbur besimin e publikut. Kjo ndjenjë forcohet më tej nga burimet dytësore siç janë gjetjet e Qendrës Maqedonase për Bashkëpunimin Ndërkombëtar që tregon se besimi i publikut të BFI ra nga 77 përqind në vitin 2008 në 50 përqind në vitin 2016.¹⁷ Kjo është gjithashtu periudha gjatë së cilës Maqedonia u prek nga fenomeni i luftëtarëve të huaj dhe përhapja e xhamive të paligjshme ose para-xhemateve. Pjesëmarrësit e fokus grupeve si në Gostivar ashtu edhe në Çair shprehën të njëjtin mendim se BFI e ka humbur besueshmërinë dhe integritetin, ka dështuar si institucion fetar dhe nuk ka besimin e besimtarëve (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). BFI është organi institucional që ka për qëllim të kontrollojë, rregullojë dhe menaxhojë të gjitha xhamitë në të gjithë Maqedoninë. Me sa duket, ajo e ka humbur kontrollin dhe mbikëqyrjen, si rezultat i të cilave predikuesit ekstremistë kanë gjetur terren të përshtatshëm për të vazhduar më tej me interpretimin e tyre të Islamit dhe për t’u angazhuar në aktivitete të tjera rekrutuese brenda bashkësive të tyre, bashkësi që u dhanë këtyre predikuesve të njëjtin autoritet dhe respekt.

Edhe Bashkësia Islame e Kosovës (që në këtë studim i referohemi si BIK) nuk paraqitet mirë në aspektin e besimit të publikut. Ashtu si BFI në Maqedoni, BIK ka për detyrë mbikëqyrjen e xhamive vendore, zgjedhjen e klerit dhe përcaktimin e ligjëratës për faljet, zakonisht të mbajtura gjatë namazit të së premtes, në mbarë Kosovën. Si e tillë, BIK ishte autoriteti përgjegjës për çështjet fetare të besimtarëve myslimanë në Kosovë. Megjithatë, në vitin 2008, u raportua se kishte ndodhur një krizë legjitimiteti për shkak të përplasjes së ideologjive islamike brenda BIK. Kjo krizë shkaktoi rënie të autoritetit të BIK-ut dhe solli përçarje në rangjet e larta të këtij institucioni. Për më tepër, kriza u pasqyrua edhe te komunitetet për shkak të mungesës së një fronti të përbashkët kundër ndikimeve radikale, gjë që ndau komunitetet vendore dhe dobësoi autoritetin e imamëve vendas. Kjo krijoi hapësirën e mundshme që ideologji të ndryshme të hidhnin rrënjë në Kosovë që prej asaj kohe (Jakupi dhe Kraja 2018). Sidoqoftë, mungesa e besimit të publikut të BIK nuk është vetëm për shkak të kërcënimeve të jashtme të nxitura nga rryma të ndryshme ideologjike; siç theksojnë Jakupi dhe Kraja (2018, 15), në Hanin e Elezit ka pasur një marrëdhënie të tensionuar “*midis imamet vendas të BIK-ut dhe kreut lokal të organizatës që u shfrytëzua nga ata që sfidonin autoritetin e organizatës dhe aftësinë e saj për të organizuar jetën fetare në komunë. Kjo manifestohej kryesisht nëpërmjet krijimit të hapësirave alternative për falje në shtëpi private dhe në kampet e të rinjve që ishin jashtë xhamive tradicionale dhe që ishin larguar nga udhëzimet e BIK-ut për faljet.*”

Në Bosnjë-Hercegovinë dhe Shqipëri, komunitetet zyrtare islamike nuk vuajnë nga e njëjta mungesë e besimit të publikut siç është rasti në Kosovë dhe Maqedoni. Edhe pse para-xhematet dhe xhamitë e paligjshme janë të pranishme në të dy vendet, besimtarët e moderuar dhe tradicionalë myslimanë ende ruajnë një nivel të konsiderueshëm respekti për përfaqësuesit zyrtarë të komunitetit mysliman. Ndarjet

16 Rezultatet e sondazhit, analitika.ba dhjetor 2015 [aksesuar në 20 prill 2018]; shih Turcalo/Veljan 2018, 13.

17 Qendra Maqedonase për Bashkëpunimin Ndërkombëtar 2016; shih Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 14

mes seleftistëve dhe Bashkësisë Islame në Bosnjë-Hercegovinë kanë qenë të dukshme për disa kohë dhe, megjithëse BI i ka mbajtur të hapura dyert e saj për para-xhemate për të nënshkruar protokollin me këtë bashkësi dhe për t'iu bashkuar komunitetit, praktika dhe zyrtarët e BI mbeten objektivi kryesor ideologjik për seleftistët. Sidoqoftë, BI ende gëzon një nivel të konsiderueshëm besimi mes besimtarëve tradicionalë myslimanë në BiH. Ky besim mund të matet më së miri duke parë nivelin e zekatit (një formë takse e detyrueshme për ata që plotësojnë disa kritere pasurie) të mbledhura nga Bashkësia Islame. Të dhënat tregojnë një rritje të shumës së mbledhur çdo vit gjatë periudhës 2012-2016 (Turcalo/Veljan 2018).

Cilësia e dobët e arsimit

Edhe pse niveli i arsimit apo mungesa e tij nuk duket se është faktori kryesor që i çon individët drejt radikalizimit dhe pjesëmarrjes në grupe të dhunshme, cilësia e arsimit ose mungesa e edukimit cilësor fetar konsiderohet si e dëmshme për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm. Në raportin e tij, 'I gjithë xihadi është vendor', Nate Rosenblatt shpjegon se niveli i shkollimit të luftëtarit mesatar të ISIS nuk është i ulët, ku vetëm 5% e luftëtarëve raportohet të kenë pasur pak ose aspak arsim, ndërsa 15% kanë raportuar arsim fillor, 32% kanë raportuar arsim të mesëm ose të barasvlershëm (p.sh. arsim profesional ose fetar), 10% kanë raportuar se kanë përfunduar pjesërisht studimet universitare, dhe 13% kanë raportuar përfundimin e studimeve universitare ose nivele më të larta arsimimi (Rosenblatt 2016). Adrian Shtuni në studimin e tij "Dinamika e Radikalizimit dhe Ekstremizmit të Dhunshëm në Kosovë" nxori në pah, po ashtu, se shumica dërrmuese e luftëtarëve të huaj të Kosovës kanë arsimim mesatar formal, me 82% që kanë mbaruar arsimin e mesëm dhe 10% atë të lartë dhe vetëm tre përqind kanë të përfunduar arsimin fillor. Në terma krahasues, sipas Shtunit, kjo normë duket se është më e lartë se norma kombëtare e raportuar, e cila sipas censusit zyrtar të vitit 2011 është rreth 6.7% (Shtuni 2016).

Në Bosnjë, sipas Turcalo dhe Veljan, duket se ka të dhëna kontradiktore për korrelacionin mes nivelit të arsimit dhe mbështetjes për seleftizmin (ose pjesëmarrjes në të). Nga një sondazh i kryer në vitin 2006 u konstatua se vetëm 12.9% mbështesnin interpretimet më konservatore të Islamit dhe se ky grup i të anketuarve kishte nivel më të ulët arsimit. Azinovic dhe Jusic (2016) konstatuan se shumica e luftëtarëve të huaj nga Bosnja që shkuan në Siri dhe Irak kishin vetëm arsim fillor. Megjithatë, në një studim të kohëve të fundit për komunitetin seleftist në BiH të kryer nga Edina Becirovic (2016), 52% e të intervistuarve seleftistë kishin diplomë universitare dhe të gjithë kishin diplomë të shkollës së mesme. Në Bosnjë-Hercegovinë, ishin organizatat humanitare dhe prania e tyre e konsiderueshme në peizazhin social të Bosnjë-Hercegovinës së pasluftës ato, që në mënyrë që të tërhiqnin boshnjakët drejt normave fetare më radikale, ofruan ndihma financiare dhe bursa në këmbim ndjekjes nga këta të fundit të mini-medreseve. Këto organizata humanitare siguruan fonde edhe për myslimanët e rinj boshnjakë për të ndjekur universitetet islamike në Lindjen e Mesme (kryesisht në Arabinë Saudite dhe Jordani). Bursa u përqendrua kryesisht tek të rinjtë që pranuan seleftizmin (Turcalo/Veljan 2018).

Në Maqedoni, është mungesa e një edukimi cilësor fetar dhe e informacionit si dhe aftësisë së të menduarit kritik, në përgjithësi, ajo që rrit cenueshmërinë e komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm. Mungesa e edukimit cilësor fetar ishte problemi më shpesh i përmendur në lidhje me arsimin mes të anketuarve dhe u përshkrua nga këta të fundit si cilësi e dobët e edukimit fetar ose si pamundësi për të marrë arsim fetar. "Edhe burimet dytësore janë tregues i këtij konstatimi dhe sugjerojnë që kjo çështje është bërë edhe më shumë problematike mes popullatave minoritare. Siç evidentohet edhe nga Fondacioni Evropian i Trajnimeve (2013, 13), ekzistojnë dëshmi të "diskriminimit të vazhdueshëm dhe përjashtimit të grupeve të cenueshme", siç janë shqiptarët etnikë, për akses të barabartë në arsim" (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 15).

Mund të argumentohet se mungesa e edukimit të duhur fetar krijon një terren të përshtatshëm për lindjen dhe lulëzimin e propagandës ekstremiste, sipas Stojkovskit dhe Kalajdziovskit: "Për më tepër, pa një propagandë autoritare që të ofrojë një interpretim jo-ekstremist të Islamit, nuk ka asnjë mënyrë që ata që kërkojnë njohuri fetare të bëjnë dallimin mes pikëpamjeve të moderuara dhe atyre ekstremiste. Cilësia, në këtë kuptim, merr shumë kuptime: i referohet "disponueshmërisë" së edukimit fetar, nga pikëpamja gjeografike dhe gjinore; ajo është e parregulluar në aspektin e përmbajtjes dhe nuk siguron lidhje midis

shkrimeve fetare dhe nevojave të përditshme të myslimanëve” (po aty). Për më tepër, sipas raportit të progresit, mësuesit nuk kanë përgatitjen e duhur për detyrën e edukimit të nxënësve në lidhje me rreziqet e mundshme që vijnë nga propaganda dhe grupet e ekstremizmit të dhunshëm. Tema e ekstremizmit të dhunshëm rrallë diskutohet mes stafit pedagogjik dhe duket se ka mbizotëruar qëndrimi i shmangies së këtij problemi.

Të menduarit kritik është ajo që raportohet se ka munguar në sistemet arsimore në të gjitha vendet. Në Bosnjë dhe Hercegovinë, sistemi arsimor bazohet ende në një qasje të ngushtë ku nxënësit nuk inkurajohen të vënë në pikëpyetje atë që mësojnë. Siç përmendet edhe në një intervistë: *“Fillon që në shkollën fillore, ku nxënësve iu grabitet kreativiteti dhe mendimi i lirë gjë që vazhdon edhe në universitet. Në fund të ditës keni një person që pranon gjithçka”* (Turcalo/ Veljan 2018, 17). Në Maqedoni, të anketuarit kritikuan cilësinë e arsimit, i cili ka tendencë t’i lejë individët me paaftësinë për ta trajtuar në mënyrë kritike informacionin që iu është paraqitur (Stojkovski/Kalajdziovski 2018). Të menduarit kritik është edhe më i ulët në zonat rurale, ku gratë në veçanti raportojnë vetë se kanë përjetuar mungesën e mundësive për t’u arsimuar, gjë që ka sjellë si rezultat mungesën e zhvillimit të aftësive për të menduar në mënyrë kritike.¹⁸

Po ashtu, në Shqipëri duhen bërë më shumë përpjekje në mënyrë që edhe sektori i arsimit të trajtojë problemin e ekstremizmit të dhunshëm. Ndonëse në Kavajë ka pasur fushata efikase ndërgjegjësimi, duhen bërë më shumë përpjekje dhe i duhet kushtuar më shumë vëmendje edukimit të të rinjve. Mësuesit e kanë ngritur këtë problem me nxënësit e tyre, por thonë se duhet një qasje më institucionale.¹⁹ Edhe drejtuesit fetarë thonë se e kanë ngritur çështjen e ekstremizmit të dhunshëm tek besimtarët e tyre. Kështu, Qirjazi dhe Shehu (2018) identifikuan futjen e edukimit fetar në shkolla nga ekspertë të trajnuar fetarë *“si një mekanizëm për frenimin e keqinformimit dhe reduktimin e cenueshmërisë së të rinjve ndaj ekstremizmit fetar”*.

3.2.3 Ndjenja e marginalizimit

Me bazë identiteti

Në Kosovë, në të tre komunat, ndjenja e marginalizimit, izolimit dhe përjashtimit u interpretua si nxitës që individët e pambrojtur të kërkonin t’u përkisnin një qëllimi më të lartë apo një grupi. Këto pakënaqësi konsiderohen se janë në kundërshtim me shoqërinë në përgjithësi që mendohet si *“përgjegjëse për ndjenjën e izolimit, përjashtimit apo marginalizimit që ka një individ i rrezikuar”*. Mungesa e zhvillimit dhe mungesa e perspektivave, së bashku me neglizhencën nga qeveria, e kanë përkeqësuar problemin. Në Hanin e Elezit, për shembull, një i intervistuar pretendonte se ndonëse stili i qeverisjes së kryetarit të komunës ishte modest dhe ka bërë të mundur që të rritet mbështetja për të, politikës së tij (kryetari Suma është i pavarur) i mungon fuqia për ta bërë komunën dhe banorët e saj të rëndësishëm për qeverinë qendrore, duke sjellë si rezultat mospërmbushjen nga qeveria qendrore të nevojave të popullsisë së komunës. Lidhur me këtë, është pohuar se mungesa e zhvillimit dhe e fondeve të destinuar për trajtimin e problemit të ekstremizmit fetar në komunat më të prekura e kanë përkeqësuar edhe më shumë problemin. Mungesa e zhvillimit shihet si e lidhur ngushtë me mungesën e perspektivave, të shkaktuara nga mosveprimi i qeverisë. Sidoqoftë, në vitet e fundit, veçanërisht që kur fenomeni i ekstremizmit të dhunshëm doli në sipërfaqe, shumë donatorë, megjithëse të pakoordinuar, kanë rritur interesin në nisma që synojnë parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, kantoni më i prekuri i Zenicës-Doboj vuan nga një ndjenjë e vazhdueshme pasigurie që prek individë në një nivel personal më shumë se çdo kërcënim tjetër. Ndjenja e përhapur e pasigurisë, të cilën e theksuan shumë pjesëmarrës të fokus grupeve, buron nga mendimi se ardhmja e tyre është e pasigurt dhe pa perspektivë. Të rinjtë dhe të pamartuarit vuajnë më shumë nga kjo

18 Fokus grupi me femra në Strugë; shih Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 22-23

19 Fokus grupi në Kavajë; shih Qirjazi/Shehu 2018, 17

mungesë e perceptuar e mundësive, e perspektivave për të ardhmen dhe mirëqenies sociale të besueshme për të mbështetur një familje. Kjo ndjenjë pasigurie për të ardhmen është e lidhur ngushtë me mungesën e besimit tek institucionet në të gjitha komunitetet e studiuar. *“Dobësimi i institucioneve pro-sociale tenton të krijojë një ndjenjë pasigurie që shumë shpesh rezulton në ankth dhe disfatizëm”* (Turcalo/Veljan 2018, 14).

Në Shqipëri, si për kontrast, ndjenja e marginalizimit, diskriminimit dhe përjashtimit duket se ndryshon në të gjitha komunitetet e marra në këtë studim. Në Kavajë, për shembull, kohezioni social është shumë më i fortë se në komunitetet e tjera, por ka edhe raste diskriminimi, edhe pse jo në nivel alarmant. Për shembull, një grua besimtare myslimane dhe një mësuese thanë se kryesisht, *“na bënin pyetje tendencioze se përse veshim hixhabin, por kjo gjë nuk na shqetëson më tani”* (Qirjazi/Shehu 2018, 18). Megjithatë, në bashkinë mesatarisht të prekur të Korçës pjesëmarrësit shprehën pikëpamje të kundërta: një pjesëmarrëse femër, besimtare myslimane, ndau përvojën e saj për pyetjet e shumta të drejtpërdrejta dhe të ashpra që i bëheshin nga anëtarë të tjerë të komunitetit në lidhje me veshjen e saj.

Izolimi i komuniteteve

Në Maqedoni, diskriminimi i perceptuar dhe aktual dhe izolimi i komunitetit shqiptar nga komuniteti maqedonas janë përjetuar dhe raportuar nga shumë të anketuar. Komuniteti maqedonas, nga ana tjetër, përjetoi një humbje të perceptuar të rëndësisë dhe statusit. Është e qartë se këto tensione, sipas studiuesve në terren, e bëjnë propagandën e ekstremizmit të dhunshëm më tërheqëse për të dy krahët duke lënë hapësirë për mundësitë e radikalizimit. Për shembull, Komuna e Çairit, për shkak të pozicionimit të saj, si një komunitet pakice që ndodhet brenda një qyteti më të madh, përjeton realitete të ndryshme nga ato të komunave Gostivar dhe Strugë (Stojkovski/Kalajdziovski 2018).

Në Shqipëri, komunitetet e izoluar, të cilat ndjejnë mungesën e institucioneve funksionale, që vuajnë nga korrupsioni dhe mungesa e transparencës së qeverisë, së bashku me papunësinë dhe sfidat ekonomike, janë më të prirura drejt radikalizimit. Këto komunitete përbëhen kryesisht nga individë të moshës 19-29 vjeç. Duke përdorur fjalët e një përfaqësuesi të shoqërisë civile, ky izolim shprehej në këtë mënyrë: *“kur nuk ke lekë mjaftueshëm për të ushqyer familjen, nuk mund ta mbash kokën lart”* (Qirjazi/Shehu 2018, 18). Sidoqoftë, në Shqipëri, janë raportuar edhe forma të tjera diskriminimi, siç është diskriminimi me bazë fetare. Edhe pse kjo nuk duket se është aq e dukshme, pasi shumica e shqiptarëve janë tolerantë ndaj grupeve të tjera fetare, disa besimtarë praktikantë thanë se hasnin disa forma të vogla dhe të lehta diskriminimi. Edhe pjesëmarrësit e fokus grupeve në Kavajë kishin një ndjenjë të tillë, ku një i intervistuar mysliman thoshte: *“Është e vështirë të mos ndihesh i izoluar kur gjykoresh për besimin tënd fetar; thjesht nuk dëshiron që të konfrontohesh; në paraqitje të gjithë thonë se e respektojnë zgjedhjen tënde, por në realitet ka pak stigma ndaj besimit tënd”* (po aty).

Në Kosovë, rritja e cenueshmërisë së komunitetit në Han të Elezit mund të shpjegohej pjesërisht nga fakti se komuna ishte e nënpërfaqësuar në nivel qendror dhe si e tillë vuajti nga mungesa e mundësive të zhvillimit dhe e vëmendjes së donatorëve të huaj. Kjo gjë mund të konstatohet lehtë duke parë infrastrukturën e varfër të komunës, së cilës i mungon një qendër kulturore apo një vend për aktivitete në komunitet apo për takimet e organizatave të shoqërisë civile (Jakupi/Kraja 2018, 27). Megjithëse kushtet social-politike dhe ato të jetesës janë përmirësuar në dy dekadat e fundit, rreziqet kronike, si papunësia, kanë vazhduar dhe kanë kontribuar në terrenin pjellor për rritjen e ekstremizmit të dhunshëm.

Së fundi, studimi mbi Bosnjën dhe Hercegovinën na jep disa mendime se në raste të caktuara, izolimi mund të rezultojë faktikisht nga disa bashkësi të vogla (si Gornja Maoca dhe Osve), të cilat shpesh nuk drejtuesit e komunitetit mendojnë se nuk duan ose nuk kanë nevojë për shtetin e më gjerë. Natyrisht, kjo nuk mund të pasqyrojë pikëpamjen e shumicës brenda këtyre komunave, pasi të anketuarit në terren mendojnë se dinamika e ekstremizmit të dhunshëm në komunitet shpesh vjen nga komunitete më të vogla se bashkia (Turcalo/Veljan 2018).

3.3 Aktorët në komunitetet e prekura: shfrytëzuesit, mundësuesit, penguesit e mundësive, objektivat

Grupi i faktorëve që u ilustrua në kreun e mësipërm sigurisht që luan rol në krijimin (apo mundësimin) e cenueshmërisë në disa komunitete. Në të njëjtën kohë, ata mund të shihen si metaforë për “hendekun” apo “boshllëkun” në organizimin shoqëror dhe identitetin social. Kjo hapësirë, që krijohet kur shoqëritë vuajnë nga polarizimi, nga institucionet e dobëta (shtetërore dhe/ose fetare) dhe nga mungesa e perspektivave dhe mundësive për të ardhmen, mund të shfrytëzohet nga organizata (apo individë) të caktuar që ofrojnë interpretime dhe ideologji (fetare) të reja dhe/ose alternative nëpërmjet rrjeteve, politikanëve dhe aktorëve fetarë – në mungesë të një zgjidhjeje apo të qëndrueshmërisë nga të tjerët. Këta aktorë mund të kenë ndikim të madh në ekspozimin e komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm, duke qenë se po këta faktorë mund të ndihmojnë në uljen e rrezikut apo të nxisin pakënaqësitë dhe të rrisin kështu rrezikun.

Kjo pjesë do të fokusohet në rolin që luajnë këta aktorë të ndryshëm në nxitjen e ekstremizmit të dhunshëm. Vëmendje e veçantë do t’i kushtohet ndikimit të trefishtë që kanë aktorët jo-shtetërorë në veçanti në komunitetet e rrezikuara dhe të dobëta, nëpërmjet krijimit të komunitetit, ofrimit të shërbimeve në mungesë të një shteti funksional dhe të institucioneve fetare dhe trajtimit të pakënaqësive përballë një forme ndjesie të fortë padrejtësie personale dhe globale.

3.3.1 Aktorët fetarë joshtetërorë dhe influencat nga jashtë

Aktorët fetarë joshtetërorë në vendet e Ballkanit Perëndimor të marrë në këtë studim janë kryesisht të jashtëm për komunitetet. Ata janë të lëvizshëm dhe ndërkombëtarë dhe synimi i tyre kryesor është instrumentalizimi i individëve dhe komuniteteve të cenueshme me qëllim promovimin e një alternative. Kjo gjë bëhet kryesisht nëpërmjet organizatave joqeveritare dhe rekrutuesve të lëvizshëm, objektivi kryesor i të cilëve është ofrimi i një interpretimit tjetër të fesë islame dhe i një botëkuptimi të ri.

OJQ-të selefiste

Në Kosovë, ekstremizmi i dhunshëm është kryesisht një fenomen i nxitur nga jashtë dhe lidhet drejtpërsëdrejti me një numër të vogël predikuesish dhe ndikuesish që rekrutuan qytetarë për shtetin islamik nga rrjetet e tyre të ngushta në vend. Si fronte për indoktrinimin ideologjik dhe rekrutimin kanë shërbyer për vite me radhë organizatat joqeveritare, në veçanti ato që veprojnë jashtë Prishtinës, kryeqytetit të Kosovës, që nga fundi i konfliktit në vitet 1990. Jakupi dhe Kraja kanë përcaktuar se rekrutuesit më të mëdhenj në Kosovë kanë punuar përmes organizatave joqeveritare si ‘Rinia Islame’ dhe ‘Nektar’ dhe ishin të parët që sfiduan autoritetin e Bashkësisë Islame të Kosovës. Për shkak të afërsisë gjeografike, këta rekrutues dhe këto OJQ kanë mbajtur lidhje të forta me predikuesit në Maqedoni. Këta predikues/rekrutues u mbështetën nga OJQ-të në organizimin e predikimeve në xhami dhe në tubime të tjera jashtë suazës formale të autoritetit fetar. Nga ana tjetër, ata bënë të mundur largimin e një numri të madh meshkujsh nga zonat e tyre të veprimit në pjesët lindore të Kosovës (kryesisht në komunat e Hanit të Elezit, Kaçanikut dhe Gjilanit dhe rrethinat e tyre) për t’u bashkuar me grupe ekstremiste, si shteti islamik, duke u dhënë udhëzime si dhe të holla. Aftësia e këtyre individëve (predikuesve dhe rekrutuesve) për të vepruar dhe operuar me mbështetjen e OJQ-ve vendore që u ka mundësuar atyre të ushtrojnë ndikim përmes tubimeve dhe lidhjeve joformale shihet si një nga arsyet kryesore për nivelin tepër të lartë të radikalizimit në pjesët lindore të Kosovës. Autoritetet e BIK-ut janë ankuar për faktin se ky ndikim i ushtruar nga individë përmes OJQ-ve të ndryshme ka vazhduar i pashqetësuar nga autoritetet shtetërore si në nivel vendor ashtu edhe qendror dhe u ka bërë të mundur imamëve të paautorizuar, që janë të jashtëm për komunitetet, përfshirë këtu edhe Maqedoninë, të zgjerojnë shtrirjen e tyre përtej kornizës zyrtare dhe tradicionale të BIK-ut.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, dobësitë strukturore dhe institucionale të Bashkësisë Islame zyrtare janë shfrytëzuar kryesisht nga individë dhe organizata të ndryshme (disa me bazë edhe në diasporë), të cilat kanë marrë mbështetje nga vendet e Gjirit Persik. Selefistët në BH filluan krijimin dhe organizimin e kongregacioneve paralele (ose para-xhemateve) si mbledhje fetare alternative ndaj xhamive ekzistuese të Bashkësisë Islame. Në kontekstin boshnjak, grupet dhe misionarët selefistë kanë luajtur një rol vendimtar në radikalizimin e individëve dhe komuniteteve. Ishte pikërisht Kantoni Zenicë-Doboj gjatë viteve 1992-1995 vendi ku u vendosën dhe filluan të përhapnin ideologjinë selefiste grupet e muxhahedinëve. Për muxhahedinët selefistë, Zenicë-Doboj ishte një ‘tokë pjellore’ për rekrutimin e boshnjakëve, veçanërisht duke qenë se myslimanët boshnjakë u ndjenë të braktisur nga Perëndimi gjatë luftës. Në kohën kur lufta kishte përfunduar, selefizmi kishte zënë vend tek një numër i vogël njerëzish në zonë dhe në pjesë të tjera të vendit. Në periudhën e pasluftës, e cila u karakterizua nga kushte të vështira ekonomike, iu hap dera organizatave humanitare nga vendet e Gjirit që promovuan më tej selefizmin dhe vehabizmin. Mund të argumentohet se muxhahedinët e huaj ishin vendimtarë në përhapjen e selefizmit në Bosnjë. Komunitetet më të prekura janë ato që mundësuan përhapjen e para-xhemateve duke u prekur kështu nga fenomeni i luftëtarëve të huaj terroristë.

Në disa prej këtyre vendeve, anëtarët e rinj, veçanërisht ata në moshë të re, u dhanë shumë pas krijimit dhe pranisë së vazhdueshme e para-xhemateve, kryesisht për shkak të marrjes paraprakisht të pagesave për të marrë pjesë në namazet e së premtes (Turcalo/Veljan 2018). Edhe fëmijët e shkollave fillore ishin objektivi i organizatave humanitare të ndryshme selefiste. Këto të fundit organizonin mini-medrese, jepnin bursa dhe ofronin strehim në konvikte me një kosto shumë të ulët për nxënësit në nevojë. Grupet kryesore të synuara të këtyre organizatave humanitare ishin veçanërisht familjet dhe individët në nevojë, të tillë si kryefamiljaret gra dhe fëmijët me aftësi të kufizuara. Kjo formë propagande u dha disa anëtarëve të komunitetit ndjenjën e përkatësisë. Në këto mënyra, grupi i pjesëmarrësve filloi të zgjerohej dhe të rritej në disa komunitete të cenueshme boshnjake të periudhës së pasluftës, të cilat mbështetën interpretimet alternative të fesë, teksa përfitonin shërbimet bazë që u ofroheshin.

Diaspora dhe donacionet e huaja

Edhe diaspora është identifikuar si një tjetër aktor që ka luajtur një rol të rëndësishëm në procesin e radikalizimit, veçanërisht të komuniteteve më të izoluar dhe para-xhemateve. Sipas intervistave me zyrtarë dhe ekspertë të sigurisë, në Bosnjë dhe Hercegovinë, diaspora ishte me rëndësi të madhe në krijimin e komunitetit në Gornja Maoca (një fshat në Kantonin e Tuzlës, në kufi me Qarkun Brčko). Ata merrnin pjesë rregullisht në para-xhematet në Zenicë. Më vonë, disa nga këta individë, veçanërisht nga Austria, u akuzuan rregullisht për financimin e terrorizmit. Përveç kësaj, ekonomia dhe mungesa e zhvillimit kanë luajtur një rol vendimtar në përgatitjen e terrenit për aktorë të ndryshëm jo shtetëror, të cilët plotësuan vakumin institucional. Për shembull, zona e Kantonit të Zenicës-Doboj kishte pasur një sektor të fuqishëm industrial dhe me një kombinat metalurgjik ku ishin të punësuar rreth 25,000 vetë nga i gjithë kantoni. Mbyllja e këtij kombinati dhe procesi i gjatë i privatizimit shkaktuan një rënie të konsiderueshme ekonomike. Kjo do të thoshte se individët radikalë me fonde në dispozicion dhe idetë e tyre “të tjera” gjetën një mënyrë për t’i tërhequr njerëzit drejt një interpretimi të ri të Islamit dhe drejt një botëkuptimi krejtësisht të ri nga ai me të cilin ishin mësuar më parë këta banorë.²⁰

Donacionet e huaja (kryesisht të pakontrolluara) kanë luajtur një rol vendimtar në krijimin e bashkësive fetare paralele. Në kontekstin e Shqipërisë, për shembull në Korçë, financimi nga donatorë të ndryshëm mundësoi zhvillimin e strukturave të ndryshme mbështetëse që kontribuan në konsolidimin e ndasive brenda të njëjtit grup brenda shoqërisë. Si pasojë, përçarjet midis klerikëve dhe besimtarëve praktikantë bënë që në xhamitë e qytetit besimtarët të ishin të përçarë gjatë kryerjes së faljes, ku grupet e besimtarëve faleshin vetëm me imamët që mbështesnin. Përveç kësaj, institucionet e dobëta, korrupsioni dhe pandëshkueshmëria kanë luajtur një rol në krijimin e hapësirës që individë të caktuar të kërkojnë ‘ofrues alternativë shërbimesh’. Dështimi i institucioneve për të trajtuar rreziqet e ekstremizmit të

20 Për më shumë detaje shih Becirevic 2016, 37-44.

dhunshëm në komunitete ka krijuar mundësi që individë radikalë të hyjnë dhe të vepronë lirshëm. E shoqëruar me mungesën e shërbimeve bazë të tilla si siguria, kujdesi shëndetësor, arsimi dhe sundimi i ligjit, kjo çon në shtimin e pakënaqësive dhe distancimin e individëve nga shteti.

Kongregacionet e paligjshme

Së fundi, grupimet e paligjshme janë tipar i të gjitha vendeve të marra në studim, kryesisht për të njëjtat arsye e shkaqe – këto grupime ofrojnë mundësi takimi për njerëz me të njëjtat mendime dhe lidhen ngushtë me aktorët fetarë joshitetorë, për të cilët u diskutua në kreun e mësipërm.

Në Maqedoni, për shkak të dobësimit të autoritetit dhe besueshmërisë së Bashkësisë zyrtare Islame, xhamitë e paligjshme apo para-xhematet u përhapën në të gjithë vendin. Këto grupime paralele u mbajtën jashtë kornizës së Bashkësisë Islame dhe vepronin përkrah institucioneve të ligjshme fetare. Kjo përhapje ka bërë të mundur që të rritet njëkohësisht, dhe në disa raste edhe në nivel shumë të lartë, propaganda ekstremiste që predikohet prej tyre. Kongregacionet e paligjshme kanë arritur të dëmtojnë dhe dobësojnë narrativën e moderuar të përhapur nga xhamitë e Bashkësisë Islame në Maqedoni.

Po ashtu, edhe në Kosovë, për shkak të ndarjes së autoritetit dhe pozicionit shoqëror të BIK-ut, xhamitë e paligjshme dhe predikuesit e pavarur që shpërfillën autoritetin e BIK-ut u shfaqën në pjesë të ndryshme të vendit, duke përdorur mjete të ndryshme si propaganda online dhe takimet me të rinjtë (p.sh. kampet verore) për të tërhequr pasues të rinj. Studiuesit konstatuan se këta predikues vinin nga vende të largëta si Pakistani por edhe nga vende të afërta si Maqedonia dhe kalonin kohë dhe u drejtoheshin turmave kureshtarë që vinin në xhami më shpesh se para konfliktit të vitit 1999. Grupimet dhe predikuesit e paligjshëm që drejtojnë këto takime, të cilët shpesh ishin të lidhur ngushtë me rekrutuesit kryesorë nga komunitetet e prekura, duket se kanë ndikuar drejtpërsëdrejti në nivelin e radikalizimit në disa komunitete si dhe në reagimin e tyre ndaj ekstremizmit të dhunshëm. Ashtu si edhe në Shqipëri, institucioneve vendore u mungonte angazhimi proaktiv me ata që shfaqnin simpati për ideologjitë alternative duke i nënvlerësuar e duke i konsideruar këto ideologji si të huaja dhe jashtë realitetit.

3.3.2 Rrjetet sociale të mbushura me pakënaqësi dhe me besimin e ri

Edhe pse nuk u shqyrtua në detaje nga hulumtuesit, këtu duhet të përmendim edhe rolin e rrjeteve dhe mediave sociale në përhapjen e literaturës që trajton interpretime të caktuara të teksteve fetare, sepse këto media duket se luajnë në rol të rëndësishëm në radikalizimin e grupeve dhe individëve.

Në Maqedoni, në të tri komunat, të intervistuarit raportuan se materialet ekstremiste gjendeshin në internet, kryesisht në mediat sociale, të cilat duket se i kanë ndihmuar grupet ekstremiste në procesin e radikalizimit dhe rekrutimit. Sidoqoftë, afërsia ideologjike manifestohet jo vetëm në platforma online; edhe kontakti me mësimet, predikuesit dhe xhamitë ekstremiste kishte efektin e ‘përhapjes’ së materialit jofizik, duke përfshirë këtu përhapjen e ideve radikale. Në mënyrë të veçantë, kjo gjë ishte e zakonshme në Komunën e Çairit në xhamitë që janë jashtë mbulimit zyrtar të Bashkësisë Islame të Maqedonisë.

Në kontekstin maqedonas, është relativisht e lehtë të gjejmë një mënyrë për të shfrytëzuar nuancat e ndryshme të propagandës së pakënaqësive, veçanërisht duke qenë se Maqedonia në shumë mënyra është ende në një kontekst ‘pas-konflikti’. Pakënaqësitë e popullsisë shqiptare në Maqedoni janë mjaft të lehta për t’u shfrytëzuar nga ekstremistët për propagandën e tyre të rekrutimit të viktimave. “Ndonëse një individ etnik shqiptar mund të përjetojë ndjenjën e izolimit, përjashtimit apo marginalizimit nga shoqëria maqedonase në përgjithësi, pakënaqësitë e tyre imponohen në propagandën e madhe e kolektive të pakënaqësive të popullsisë etnike shqiptare, siç përcaktohen nga propaganda ideologjike ekstremiste” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 19). Përveç kësaj, ndikimi i propagandës kryesore në lidhje me botën i kthen pakënaqësitë personale dhe kolektive në kritika më të gjera politike ndaj situatës. Rrjetet sociale, si online ashtu edhe offline, ofrojnë mundësi për shoqërimin me radikalët dhe personat e tjerë me të njëjtat mendime e qëndrime, duke krijuar mjedisin e duhur për të kërkuar marrëdhënie kuptimplote dhe rëndësi “si dhe mund të fusin në grackë individë përmes dinamikës së presionit të bashkëmohatarëve

[dhe] mendimit të grupit' gjë që mund 'rrisë kostot e daljes dhe të përforcojë prirjet e tyre drejt përdorimit të dhunës" (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 11).

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, propaganda kryesore në lidhje me botën janë shfrytëzuar nga predikuesit selefistë që veprojnë nëpërmjet para-xhemateve. Nëpërmjet kësaj propagande, selefistët kanë fituar një identitet të ri ndërkombëtar si pjesë e umetit botëror thjesht duke përhapur mesazhin se identiteti kombëtar nuk është i nevojshëm. Udhëheqësit selefistë, online ose offline, kanë propaganduar dhe promovuar edhe shpikjen e Islamit 'të pastër' që do t'i jepte formë botëkuptimit fetar mes pasuesve të tyre dhe më pas do të eliminonte traditat vendase shoqërore dhe kulturore të myslimanëve boshnjakë. Siç citohet nga Turcalo dhe Veljan (2018, 15), Azinovic dhe Jusic kanë konstatuar se nevoja për udhëzime dhe rregulla të jashtme ka motivuar shumë selefistë boshnjakë t'i bashkohen Shtetit Islam të Irakut dhe Levantit (ISIL), duke vënë në dukje se "ky udhëzim mund t'u mundësojë atyre të trajtojnë pasiguritë e jetës së përditshme pa pyetur vazhdimisht nëse veprimet ose dëshirat e tyre lejohen nga Zoti. Propaganda e ISIL-it dhe përfundimi i arritur prej saj se forca brutale e drejtësisë rregullon të gjitha gabimet e kryera ndaj myslimanëve kanë bërë që disa të rinj boshnjakë të besojnë se, duke iu përkushtuar ISIL-it, do t'u garantohet drejtësia dhe jeta e përjetshme" (Azinović/Jusić 2016, 73). Raporti i progresit për Bosnjën nxjerr në pah rolin e medias sociale që i bën jehonë kësaj propagande: "Prezenca e gjithanshme e predikuesve selefistë në hapësirat në internet do të thotë që disa besimtarë fetarë udhëhiqen drejt predikimeve që janë lehtësisht të arritshme të mësimëve kryesorë të predikuesve, të postuara në faqet e internetit dhe që përhapen përmes platformave të medias sociale" (Turcalo/Veljan 2018, 18).

Në Shqipëri, mediat online kanë luajtur një rol në radikalizim duke bërë të mundur publikimin dhe përhapjen e materialeve të propagandës. Disa nga imamët e intervistuar vunë në dukje faktin se shumica e informacioneve ekstremiste nuk jepen nga autoritetet fetare, por merren nga vetë individët që binden lehtësisht nga ajo që lexojnë. Drejtuesit fetarë në shumë raste kanë theksuar se ka shumë keqinformime rreth fesë duke dëmtuar kështu imazhin e Islamit. Në Shqipëri, të tre bashkitë kanë qenë të ekspozuara ndaj keqinformimeve të përhapura në internet së bashku me kontaktet e mundshme me predikues ose besimtarë praktikantë radikalë. Tirana është prekur kryesisht nga prania e predikuesve ekstremistë që tentonin të shfrytëzonin izolimin e komuniteteve të veçanta ku ata predikonin. Në Yzberisht, për shembull, ku niveli i radikalizimit është më i larti në vend, rrjetet sociale kanë qenë thelbësore në ruajtjen e lidhjes së vazhdueshme me ideologjinë ekstremiste edhe për faktin se besimtarët praktikantë ishin të varur nga ofrimi i shërbimeve, të tilla si ushqimi, veshmbathja, dhe paratë. Përveç kësaj, në Korçë grupi i vetëm ekstremist i identifikuar nga studiuesit duket se ka shfrytëzuar mungesën e unitetit (dhe përçarjen e autoritetit) brenda grupeve tradicionale islame dhe e kanë përdorur këtë gjë për të predikuar forma të tjera të Islamit (ashtu siç i kuptojnë ata).

3.3.3 Udhëheqja e komunitetit

Qeveria vendore dhe autoritetet fetare kanë evidentuar rëndësinë e drejtuesve (të emëruar apo vetë-emëruar), haptazi ose në mënyrë të tërthortë, në të gjitha rastet e marra në studim. E njëjta gjë vlen edhe për kundërshtarët e formave të reja apo të tjetërsuara të leximit të fesë (dhe politikës), d.m.th., të asaj që i referohemi si shfrytëzuesit e mundësive.²¹

Për Bosnjën dhe Hercegovinën, autorët e rastit studimor nxjerrin në pah se "rëndësia e një udhëheqësi, i cili përcakton mesazhet intelektuale dhe teologjike që nxisin dhe justifikojnë ide ose veprime radikale, është e qartë në komunitetet e prekura të marra në këtë studim. Përveç kësaj, udhëheqësi karizmatik ndihmon në tërheqjen e pasuesve të rinj. Grupi i vogël i selefistëve në kantonin boshnjak të Podrinjës nuk ka një udhëheqës të tillë dhe për këtë arsye nuk ka gjasa të rritet" (Turcalo/Veljan 2018, 19, nga një diskutim në fokus grup). Aty ku ekzistojnë udhëheqës të tillë karizmatikë, ata duken se gjejnë pasues të flaktë:

21 Në kontekstin e këtij studimi, përdorim termin "gjuajtës" për t'u referuar aktorëve (individëve dhe grupeve) që zënë një boshllëk social-politik, por jo domosdoshmërisht zëvendësojnë shtetin. Ata mund të mbushin këtë zbrazëti të lënë nga mungesa institucionale apo neglizhenca duke ofruar, p.sh., shërbime, duke krijuar komunitete socio-ekonomike ose duke ofruar alternativa kulturore. Ata mund ta bëjnë këtë në forma të buta, paralelisht me shtetin ose institucionet të ligjshme publike dhe fetare, ose në forma të forta, duke zëvendësuar shtetin ose institucionet e ligjshme publike dhe fetare.

“Një tipar i përbashkët i grupeve ekstremiste jo të dhunshme dhe të dhunshme në komunitetet e prekura është roli i qartë i udhëheqjes dhe miqësisë brenda dinamikës së grupeve. Vendimet e udhëheqësve janë të padiskutueshme dhe ndjekësit padyshim udhëhiqen prej tyre. Dhe këta ndjekës vazhdimisht kërkojnë udhëzime të mëtejshme në çdo sferë të imagjinueshme të jetës së tyre, duke filluar se me kë të martohen, si të angazhohen në marrëdhëniet seksuale të lejuara nga pikëpamja fetare, nëse një punë është hallall (pra që lejohet nga ligji islam).” Sipas mendimit të autorëve, kjo “tregon gatishmërinë e selefistëve për të lejuar që çdo detaj i vogël i jetës së tyre të rregullohet nga udhëheqësit fetarë” (Turcalo/Veljan 2018, 17). Ky konstatim nuk lidhet sistematikisht me shkallën e ulët të arsimimit dhe të mendimit kritik, vërejnë studiuesit, edhe pse kjo mund të jetë e vërtetë në disa raste.

Aspekti i udhëheqjes shfaqet edhe në studimin e rastit të Shqipërisë, edhe pse në lidhje me mungesën ose dobësinë dhe jo me forcën e kësaj udhëheqjeje, siç theksohet më lart në nënkreun 3.2.1. Edhe institucionet shtetërore përshkruhen si joaktive dhe të pafuqishme përballë organizatave ‘të paligjshme’ që ofrojnë ndihmë fetare dhe ekonomike për komunitetet e tyre. Prania e shtetit konsiderohet nga shumë prej të intervistuarve të fokus grupeve si jashtëzakonisht e rëndësishme për parandalimin ose mbrojtjen e individëve nga rekrutimi prej grupeve radikale dhe të dhunshme. Për më tepër, “sipas shefit të policisë në Tiranë, një nga elementët më të rëndësishëm në nxitjen e luftëtarëve të huaj (LH) ishte ‘mungesa e dukshme e interesit nga ana e institucioneve shtetërore për të reaguar ndaj situatës’ [duke iu referuar kohës kur u shfaq fenomeni i LH]” (Qirjazi/Shehu 2018, 21). Për më tepër, institucionet joefikase – bashkitë të cilat janë të hapura për të bashkëpunuar me të tjerët në çështjet e parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm por nuk duket se po ndërmarrin hapa proaktivë për të zvogëluar rrezikun ndaj këtij ekstremizmi - perceptohen si faktorë që mundësojnë shfaqjen e radikalizimit dhe ekstremizmit të dhunshëm në komunitete. Një problem më i vogël, por që gjithsesi evidentohet si problem nga studimi i çështjes shqiptare, është se shumë udhëheqës politikë dhe fetarë ngurrojnë të pranojnë ekzistencën e ekstremizmit të dhunshëm në komunitetet e tyre, kështu që nuk e konsiderojnë si prioritet këtë temë në programet e tyre. Sidoqoftë, “mungesa e interesit në këtë çështje krijon mundësi për futjen e radikalizimit dhe ekstremizmit të dhunshëm në komunitete” (Qirjazi/Shehu 2018, 22). Përsa i përket udhëheqjes së autoritetit fetar, përkatësisht Komunitetit Mysliman të Shqipërisë, ata raportojnë se “vlen të përmendet se gjatë gjithë intervistave, udhëheqësit e bashkësive fetare theksuan rëndësinë e KMSH-së që të ketë më shumë kontroll dhe ndikim si mekanizëm për parandalimin e veprimeve të ngjashme “mashtuese” dhe radikalizimin e mëtejshëm në të ardhmen” (po aty, 23).

E njëjta panoramë na shfaqet edhe në rastin e Kosovës, ku autorët vërtetojnë se hapësira për pikëpamje ekstremiste të dhunshme u përhapën për shkak të krizës së drejtuesve të Bashkësisë Islame të Kosovës: “Përçarja e autoritetit, kriza e ligjshmërisë dhe ndasitë në rangjet e larta të BIK-ut krijoi hapësira për infiltrimin e ideologjive të ndryshme në disa pjesë të Kosovës. Mungesa e një fronti të përbashkët kundër ndikimeve radikale e ndau komunitetin dhe dobësoi autoritetin e imamëve tradicionalë.” (Jakupi/Kraja 2018, 26.) Me vështrimin nga e ardhmja, theksi vendoset në rregullimin e BIK-ut: “Trajektoret dhe përvojat që do të kenë në fund këto komunitete me radikalizimin do të formësohen duke rikthyer plotësisht BIK-un te drejtuesit dhe personat e rëndësishëm të komunitetit, të cilëve u mungojnë mekanizmat apo stimujt për të reaguar përballë sfidave të tilla.” (Jakupi/Kraja 2018, 1)

Së fundi, për Maqedoninë, autorët evidentojnë të njëjtat dobësi: “Nëse detyra e BI është të funksionojë si organ institucional që rregullon dhe administron të gjitha xhamitë në Maqedoni, mungesa e kontrollit nga ana e saj po shfrytëzohet lehtësisht nga predikuesit ekstremistë...” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 14/15). “Xhamitë paralele’ janë lejuar të ndërtohen përkrah objekteve të ligjshme fetare, me sa duket brenda vakumit të autoritetit që ka lënë BFI-ja joefektive. Përhapja e këtyre institucioneve ka bërë të mundur që të përhapet njëkohësisht propaganda ekstremiste të cilën e përkrahin, duke legjitimuar më tej këtë propagandë dhe duke dobësuar në këtë mënyrë narrativën e moderuar që bëhet nga xhamitë e kontrolluara nga BFI” (po aty, 14). Në një nivel më rajonal dhe politik, autorët argumentojnë, me Majda Ruge (2017) se “sundimi nationalist është nxitësi më i rëndësishëm vendor i [...] radikalizimit” në rajonin e Ballkanit Perëndimor, në të cilin udhëheqësit nationalistë “parandalojnë pajtimin duke manipuluar ndasitë shoqërore me qëllim shpërqendrimin nga dështimet e qeverisjes” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 12).

Në përgjithësi, në të gjitha vendet në studim kuptohet rëndësia e udhëheqjes politike dhe fetare. Udhëheqja është efektive në tri mënyra - dhe mungesa e saj tek forcat dashamirëse, konstruktive ose kapja

e saj nga forcat dashakeqëse dhe destruktive mund të sjellë më shumë ndjeshmëri ndaj ekstremizmit të dhunshëm (mes polarizimeve të tjera) dhe të ndikojë te komunitetet në një shkallë më të lartë: Së pari, udhëheqja është efektive si kontroll, ku mungesa e kontrollit në fushën e autoritetit është problematike. Së dyti, udhëheqja është efektive si pushtet, ku përpjekjet për pushtet brenda dhe jashtë institucioneve sjellin probleme. Së treti, udhëheqja është efektive si largpamësi dhe vëmendje, ku mungesa e aftësisë për të parashikuar ekstremizmin e dhunshëm (origjinën e tij, rrezikun që paraqet, etj.) është problematike.

3.3.4 Aktorë të tjerë me funksione mundësuese ose ndaluese

Ndonëse institucionet e qeverisjes vendore dhe ato fetare janë të një rëndësie të padiskutueshme, është mirë që të evidentojmë edhe aktorë të tjerë veprimet e të cilëve (më shumë sesa identiteti i grupit të tyre në vetvete) janë me rëndësi të madhe për mundësitë e kapjes së një komuniteti nga ekstremizmi i dhunshëm. Më ndikimin më të madh janë të rinjtë, gratë, prindërit, mësuesit dhe punonjësit socialë. Ata mund të konsiderohen si “objektivi” kryesor i rekrutimit (të të rinjve) nga njëra anë ose si “pengues” kundër influencave shkatërrimisht radikalizuese nga ana tjetër. Nëse veprimet e tyre janë të dobëta ose të pavendosura, ata mund të bëhen mundësues të rrezikut që vjen nga ekstremizmi i dhunshëm.

Edhe në një studim të fundit të realizuar nga Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (OSBE) i vihej theksi, mes të tjerave, këtyre aktorëve: *“Të rinjtë, gratë dhe udhëheqësit e komunitetit janë aktorët kryesorë të shoqërisë civile në përpjekjet e P/CVERLT²² për shkak të ndikimit dhe aftësisë së tyre për të nxitur ndryshime shoqërore. Kontribut të rëndësishëm mund të japin edhe aktorë të tjerë si media, organet e zbatimit të ligjit, mësuesit, hulumtuesit dhe sektori privat.”* Megjithatë, studimi evidenton edhe sfida të rëndësishme në realizimin e këtij potenciali, i cili faktikisht çon në mosveprim ose paaftësi. Ndër sfidat e evidentuara janë *“kufizimet politike dhe ligjore të përsëritura; lehtësimi i pjesëmarrjes në hartimin e politikave dhe strategjive të qeverisë qendrore; sigurimi i financimeve të përshtatshme dhe të vazhdueshme; ngritja e kapaciteteve të brendshme; mundësimi i sigurisë personale; dhe krijimi i partneriteteve efektive me aktorët qeveritarë”* (OSBE 2018, 10). Në të katër studimet e vendeve përkatëse të këtij hulumtimi ofrohen njohuri paraprake për këto grupe aktorësh, ndonëse të dhëna më specifike do të duhet të mblidhen përmes hulumtimeve të tjera.

Të rinjtë

Në lidhje me të rinjtë, të intervistuarit në kuadër të studimit nga të gjithë vendet ku u realizua ai mendojnë se kësaj grupmoshe shpesh i mungon ndërgjegjësimi dhe/ose aftësitë e të menduarit kritik. Për më tepër, pak mundësi ofrohen nga sistemet e tyre arsimore (laike dhe fetare) për t’i zhvilluar këto aftësi. Po ashtu, ka një perceptim të përgjithshëm se të rinjtë janë më të predispozuar për t’u radikalizuar në ekstremizëm të dhunshëm (për më tepër shih më poshtë). Rasti studimor i Bosnjës i evidenton të rinjtë si grupmosha së cilës i ofrohen mundësi për bursë nga grupet selefiste, dhe duke pasur parasysh nivelin tepër të lartë të papunësisë, ata mund të tërhiqen drejt kësaj alternative. Autorët argumentojnë: *“Bosnjë-Hercegovina ka nivelin më të lartë të papunësisë mes të rinjve të moshës 15-24 vjeç (60.9 përqind) në botë (Organizata Ndërkombëtare e Punës (ILO), 2016) dhe pakënaqësia mes të rinjve që kanë mundësi të pakta ose asnjë mundësi për të ecur përpara në aspektin social dhe ekonomik i bën ata më të predispozuar ndaj doktrinave të reja, veçanërisht ndaj atyre që ofrojnë zgjidhje abstrakte utopike për probleme që shihen si të pazgjidhshëm. Në fakt, kjo mungesë e mundësive mund të konsiderohet edhe si një lloj traume për të rinjtë në Bosnjë-Hercegovinë, të cilët përballen me sfida të shumta vetëm për të shijuar një jetë ‘normale’. Në përpjekje për të kapërcyer këtë, ata mund të kërkojnë një udhërrëfyes apo udhëzues të jetës së tyre, dhe shpesh janë të përgatitur të përqafojnë çdo rrugëdalje që u heq barrën që kanë mbi shpatulla”* (Turcalo/Veljan 2018, 18).

22 Në terminologjinë e OSBE-së kjo i referohet termit “Parandalimi/Lufta kundër ekstremizmit të dhunshëm dhe Radikalizimit që çojnë në Terrorizëm”

Rasti studimor i Shqipërisë evidenton ndikimin e koordinimit të paefektshëm vendor (veçanërisht të autoriteteve vendore dhe policisë) për të rinjtë për sa i përket dështimit në uljen e nivelit të dhunës në familje dhe braktisjes së shkollës. Duke vazhduar në të njëjtën linjë, mendohet se sa më e madhe distanca mes të rinjve dhe mbrojtësve të tyre socialë, aq më e lehtë është për ta të radikalizohen: *“Gjatë punës në terren dhe punës kërkimore u bë e qartë se partneritete të tilla, në rastet studimore të përzgjedhura, nuk funksionin, veçanërisht në Tiranë dhe Korçë, ku përfaqësuesit vendorë dhe policia kishin një nivel tepër të ulët bashkëpunimi në fushën e P/KEDH”* (Qirjazi/Shehu 2018, 23).

Rasti studimor i Kosovës nxjerr në pah korrelacionin mes ndikimit të nivelit të mosplotësimit apo injorimit të kërkesave (në rritje) të të rinjve për pjesëmarrje dhe radikalizimit të një komuniteti (Jakupi/Kraja 2018, 15, 19). Po ashtu, raportohet se të rinjtë në Kosovë përjetojnë shumë trysni nga komuniteti dhe familja për sjelljen e tyre (p.sh., të bëhen më fetarë, të mbajnë mjekër), gjë që mund t'i bëjë të ndjehen më të izoluar dhe të përjashtuar nga sa është e dobishme (po aty, 16). Megjithatë, ky lloj tjetërsimi i adoleshentëve mund të konsiderohet edhe si pjesë e rritjes dhe si ‘radikalizim’ normal nga pikëpamja zhvillimore e të rinjve në këtë proces.

Megjithatë, në këtë vlerësim ka rëndësi edhe proporcionaliteti. Është e rëndësishme të kujtojmë se *“shumica dërrmuese e të rinjve faktikisht nuk janë të përfshirë në dhunë apo grupe ekstremiste... dhe se pavarësisht rreziqeve dhe pengesave, shumë të rinj po japin kontribut aktiv për paqen dhe parandalimin e dhunës.”* Kjo hedh poshtë një nga ‘mitet më kokëforte të politikës’, e cila presupozon se *“të gjithë të rinjtë janë rekrutë të mundshëm të grupeve të ekstremizmit të dhunshëm”* (Simpson/Altiok 2019).

Familjet, mësuesit dhe punonjësit socialë

Ajo që lind nga rastet studimore mbi rolet e familjeve (baballarët, nënat, prindërit...), shkollave dhe mësuesve, punonjësve socialë dhe komunitetit në përgjithësi shpesh priret të fokusohet tek rregullat (“duhet të” ose “duhej të”) dhe jo te realitetet e vëzhgueshme. Ato që lindin faktikisht nga rastet studimore të secilit vend janë pengesat strukturore dhe të metat e sistemeve, të cilat i mbingarkojnë lehtësisht aftësitë individuale dhe kolektive të aktorëve.

Raporti i Maqedonisë thekson mungesën e dialogut kritik mes prindërve dhe fëmijëve të tyre, ku prindërit nuk janë të gatshëm ose nuk janë në gjendje t'i angazhojnë fëmijët në diskutime për zgjedhjet e tyre fetare (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 18). Kjo shoqërohet me mungesën e ndërjegjësimit nga ana e prindërve për atë që po ndodh në jetën e pasardhësve të tyre (po aty, 5). Raporti nxjerr në pah edhe mungesën e përgatitjes së mësuesve dhe mangësi të tjera në aftësitë e tyre: *“Mësuesit në shkolla nuk janë të përgatitur mjaftueshëm në detyrën e tyre për edukimin e nxënësve në lidhje me rreziqet që vijnë nga ekstremizmi i dhunshëm. Më së shumti, duket se tema e ekstremizmit të dhunshëm nuk diskutohet mes stafit pedagogjik për shkak të natyrës komplekse dhe delikate të kësaj teme dhe për shkak se strukturat shkollore nuk lejojnë që kjo propagandë të trajtohet në një mënyrë të plotë dhe efektive në shkolla. Deri më sot, strategjia që kanë ndjekur shkollat ka qenë shmangia dhe mosangazhimi me këtë temë, strategji që vazhdon t'i bëjë dëm atyre që janë më të rrezikuar nga apeli i ekstremizmit të dhunshëm.”* (po aty, 16)

Rasti studimor i Bosnjës na kujton rëndësinë që kanë prindërit në orientimin e fëmijëve të tyre mes ofertave shpesh tërheqëse (të bursave) në shoqërinë e pasluftës. Ekziston një nevojë e madhe për këshillimin e të rinjve, të cilët shpesh ndihen të braktisur nga institucionet kryesore dhe modelet pozitive (shih më lart). Në të njëjtën kohë, peizazhi social është dëmtuar nga numri tejet i vogël i punonjësve socialë që duhet të merren me bazën e simptomave të stresit post-traumatik ose me shenjat paralajmëruese të hershme të rrezikut nga radikalizimi (Turcalo/Veljan 2018, 14).

Raporti për Shqipërinë nxjerr në pah se *“prindërit nuk e monitorojnë qëndrimin e fëmijëve të tyre në media sociale dhe kur kjo shoqërohet me izolim dhe shkëputje sociale, radikalizimi mund të ndodhë pa u kuptuar”* (Qirjazi/Shehu 2018, 17).

Në studimin e Kosovës jepen fakte për rolin e mundshëm të familjeve dhe mësuesve në zgjerimin e rrjetit të rekrutimit drejt ekstremizmit të dhunshëm. Një nga rrugët kryesore të rekrutimit në Hanin

e Elezit, për shembull, ishte nëpërmjet një mësuesi vendas (Jakupi/Kraja 2018, 11).²³ Raporti evidenton edhe numrin e luftëtarëve të huaj të rekrutuar të cilët janë pjesë e lidhjeve të ngushta fisnore apo rrjeteve familjare (po aty, 25).

Për ta përmbledhur, rolet dhe nevojat e të rinjve dhe orientimi nga komuniteti social i tyre janë të larmishme. Edhe pse ka faktorë që i bëjnë këta aktorë më të cenueshëm ndaj radikalizimit (rritja e ndjesisë për nevojën e orientimit, dëshpërimi në përgjithësi për kushtet e jetesës në komunitetin dhe vendin e tyre, ekspozimi ndaj propagandës në mediat dhe rrjetet sociale, ndjesia e përjashtimit dhe mungesës së shpresës), radikalizimi nuk ndodh vetvetiu dhe automatikisht.

3.4 Përfundime

Në këtë kapitull shqyrtohen tërësisht faktorët dhe aktorët që formësojnë komunitetet (relativisht) të prekura në Shqipëri (lagjet e Tiranës dhe në një shkallë më të vogël edhe Korça), Bosnjë-Hercegovinë (Kantoni Zenica-Doboj), Kosovë (Hani i Elezit dhe Mitrovica – kjo e fundit edhe pse e pastudiuar tërësisht) dhe Maqedonia (Çairi dhe më pak Gostivari). Në fund të këtij diskutimi, te të gjitha rastet evidentohen disa faktorë dhe karakteristika të përbashkëta të aktorëve.

Faktori kryesor që përshkon të gjitha rastet e studiuara të komuniteteve të prekura ishte polarizimi i thellë shoqëror, qoftë me bazë sociale, politike, etno-politike apo fetare, pasuar nga niveli i konsiderueshëm i mosbesimit tek institucionet politike dhe fetare, të cilat shihen si të papërgjegjshme, joefikase dhe të njëanshme. Në lidhje me këto dy dimensionet, Shqipëria duket se është paksa e pandikuar, sepse pozicioni i autoriteteve fetare dhe ndarjet etno-politike kanë qenë historikisht më pak të dukshme. Nuk është e habitshme që kushtet social-ekonomike nuk u evidentuan si faktor vendimtar në vetvete, edhe pse ato luajnë një rol në krijimin e një mjedisi mundësues në disa raste. Po ashtu, mungesa e edukimit fetar dhe forcimi i të menduarit kritik u evidentuan në të katër vendet e marra në studim si fusha që kanë nevojë urgjente për përmirësim. Së fundi, studimet e secilit vend i vënë theksin ndikimit të rëndësishëm që ka ndjenja e theksuar e marginalizimit (qoftë me bazë përkatësie ndaj një identiteti minoritar apo të një grupi politikisht/ekonomikisht të neglizhuar) tek gjasat që një komunitet të bëhet pre e rekrutimit, radikalizimit dhe rrezikut nga ekstremizmi i dhunshëm.

Për sa i përket karakteristikave të grupeve të aktorëve, apo, që është edhe më e rëndësishme, veprimeve karakteristike të këtyre aktorëve, arrijmë në përfundimin e rëndësishëm se në komunitetet e prekura ka pasur një ndjesi të përgjithshme se nuk ekzistonin aleanca proaktive dhe të unifikuara të aktorëve (të qeverisë vendore dhe/ose të institucioneve fetare). Përkundrazi, ka pasur hapësirë të lirë dhe të pambrojtur në të cilën mund të hynin rekrutues – kryesisht të jashtëm – dhe ku ata mund të krijonin mjedise të parregullta të predikimit dhe proselitizimit. Penguesit në këto komunitete – mësuesit e shkollave, prindërit, etj. – shpesh përshkruhen ose si të pavetëdijshëm në përgjithësi për këtë problem ose të paimterësuar (në disa raste, prindërit mund të kenë mbështetur veprimet e fëmijëve të tyre, shpeshherë të pavetëdijshëm për pasojat e këtyre veprimeve).

Megjithatë, është bërë e qartë se nuk ekziston një ndarje e prerë me thikë. Rasti studimor i Shqipërisë e përmbledh fare mirë këtë konstatim: *“Prekshmëria nuk mund të përcaktohet nga prania e dukshme e faktorëve dhe aktorëve që janë në favor të cenueshmërisë ndaj EDH- së, por nga niveli, dinamikat dhe ndërthurja e faktorëve dhe aktorëve të një komuniteti të caktuar”* (Qirjazi/Shehu 2018, 1). Kështu, komunitetet e prekura duhet të konsiderohen si pa një vazhdimësi të qartë (d.m.th., pa vijueshmëri, që do të thotë se nuk ka vija apo pikënisje të qarta). Përkundrazi, kemi përpara një sistem të ndërlikuar dhe të paqartë, i cili mund të shfrytëzohet me shumë sukses nga aktorë të caktuar kur të përshtaten kushtet. Rasti studimor i Maqedonisë e evidenton më së mirë këtë: *“në fund të fundit, gjetjet flasin për një realitet ku radikalizimi drejt ekstremizmit të dhunshëm nuk është proces linear; përkundrazi, ai përbëhet nga një seri faktorësh që bëhen bashkë për të nxitur një mjedis përgjithësisht joshës për përhapjen e ekstremizmit dhe ekstremizmit të dhunshëm”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 1).

23 Vetë ky mësues u rekrutua nga Zeqir Qazimi (krye-rekrutues/predikues dhe drejtues i xhamisë El-Kuddus në Gjilan).

Ky konstatim nënkupton se duhet treguar më shumë kujdes në vlerësimin e cenueshmërisë (apo qëndresës) së brendshme të komuniteteve, sepse ato mund të ndryshojnë shumë shpejt – marrëdhënie që synojmë ta zbërthejnë në Kreun 6. Para se të shkojmë atje, në kreun tjetër fokusohemi tek analiza e faktorëve dhe aktorëve përkatës tek komunitetet (më) të paprekura në Shqipëri, Bosnjë-Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni.

4. Komunitetet e paprekura: Faktorët dhe aktorët që parandalojnë lindjen e ekstremizmit të dhunshëm

Ky kapitull i kthehet analizës së faktorëve dhe aktorëve që kontribuojnë në kufizimin e ekspozimit të disa komuniteteve ndaj fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm. Ndryshe nga kreu i mëparshëm, disa bashki në të katër vendet e marra në studim duket se kanë qenë relativisht të paprekura nga treguesit e radikalizimit dhe ekstremizmit të dhunshëm të shqyrtuara më herët. Projekti ynë synonte të kuptonte se si shpjegohet që disa komunitete janë të paprekura, çfarë i bën disa komunitete të dallojnë për sa i përket aftësisë së tyre (rastësore apo të qëllimshme) për të parandaluar ose për t'i bërë qëndresë kërcënimeve të ekstremizmit të dhunshëm, nëse kanë të përbashkët të njëjtin “terren pjellor” si komunitetet e prekura, dhe cilët faktorë dhe aktorë duket se luajnë një rol të qartë që kontribuon në këtë pacenueshmëri.

Vlerësimi i komuniteteve të paprekura të përzgjedhura brenda katër vendeve të marra në këtë studim fillimisht tregon disa gjetje paradoksale. Në fakt, do të shohim se në bazë të statusit të tyre social-ekonomik, këto komunitete mund të konsiderohen si “tokë pjellore” për lindjen e ekstremizmit të dhunshëm (4.1). Megjithatë, për këtë paprekshmëri me sa duket duhet të llogarisim edhe disa faktorë socialë dhe historikë, të shoqëruar me rolin pozitiv që luhet nga aktorë të caktuar vendorë në punën drejt një komuniteti më të bashkuar dhe tolerant dhe në uljen e rrezikut të mundshëm të përhapjes së ekstremizmit të dhunshëm në komunitet (4.2).

4.1 Vlerësimi i komuniteteve të paprekura

Siç u shpjegua në hyrje dhe ashtu si me studimin e komuniteteve të prekura, ekipet kërkimore zgjedhën bashkitë/komunat si njësinë më të përshtatshme të analizës për të shqyrtuar faktorët dhe aktorët e ndryshëm përkatës në komunitetet e paprekura. Bazuar në një grup të përbashkët treguesish për të vlerësuar nivelin e ndikimit brenda katër vendeve (siç përshkruhet në Kreun 3), secili grup kërkimor ka zgjedhur si “objekt studimi” një ose dy bashki të identifikuar si të paprekura, duke u mbështetur në numrin e ulët (ose mungesën) e rasteve të largimit të individëve për në Siri dhe Irak (si luftëtarë të huaj të Shtetit Islamik ose të grupeve të lidhura me Al-Kaedën), si dhe në numrin e ulët (ose mungesën) e para-xhemateve në këto bashki. Një tjetër kriter që luajti rol në përzgjedhjen e rasteve ishte interesi i ekipeve në analizimin e bashkive që kanë disa tipare të përbashkëta me komunitetet e prekura, veçanërisht në lidhje me treguesit social-ekonomikë të identifikuar në Kreun 3 si parakushte ose si terren pjellor për ekstremizmin e dhunshëm, por që kanë mbetur të paprekura pavarësisht këtyre faktorëve të rrezikut. Përfundimisht, një kriter tjetër përzgjedhës ishte mungesa relative e hulumtimeve të kryera në këto bashki, për të shmangur “lodhjen nga hulumtimi” e lidhur me shumë vizita në terren në të katër vendet.

Bosnjë-Hercegovina

Në Bosnjë-Hercegovinë, kantoni boshnjak i Podrinjes, që përbëhet kryesisht nga qyteti i Gorazhdës, nuk ka përjetuar raste të sjelljes ekstremiste të dhunshme dhe nuk ka para-xhemate aktive, pavarësisht faktit se ka të njëjtat tipare cenueshmërie që u vunë re në komunitetet e prekura. Në fakt, hulumtuesit

argumentojnë se duke pasur parasysh të dhënat social-demografike në kanton (p.sh., përqindja e papunësisë dhe niveli i arsimit),²⁴ niveli i ulët i besimit tek institucionet dhe dhuna e përjetuar atje gjatë luftës së viteve 1992-1995, ky komunitet me popullsi kryesisht boshnjake myslimane “*mund të kishte qenë objektiv i përsosur për rekrutuesit seleftistë*”; gjithsesi, “ai ka treguar qëndresë si ndaj radikalizimit jo të dhunshëm ashtu edhe ndaj atij të dhunshëm” (Turcalo/Veljan 2018, 4).

Maqedonia

Në Maqedoni, tre komunat e përzgjedhura kategorizohen si: shumë e prekur (Çairi), relativisht e prekur (Struga) dhe mesatarisht e prekur (Gostivari) nga ekstremizmi i dhunshëm, bazuar në të njëjtit tregues të aplikuar në rastet e tjera të vendeve të marra në këtë studim. Në këtë kapitull do të analizohen Gostivari dhe Struga dhe do të krahasohen me Çairin. Sa i përket strukturës sociale dhe ekonomike, të tre komunitetet kanë ngjashmëri. Si rezultat i Marrëveshjes Kornizë të Ohrit, qeveritë vendore morën më shumë përgjegjësi përmes një procesi decentralizimi, që do të thotë se ato luajnë një rol më të rëndësishëm në jetën e përditshme të qytetarëve. Sipas regjistrimit të popullsisë të vitit 2002, numri i banorëve është si më poshtë: 63,000 banorë në Strugë, 65,000 në Çair dhe 81,000 në Komunën e Gostivarit. Në të tri komunat, shqiptarët janë grupi më i madh etnik, ku përbëjnë 56.8 përqind, 57 përqind dhe 66.7 përqind të popullsisë. Maqedonasit përbëjnë grupin e dytë më të madh etnik në këto komunitete, respektivisht me 32 përqind, 24.1 përqind dhe 19.6 përqind. Megjithatë, duke qenë se Çairi është një nga dhjetë komunat e Qytetit të Shkupit, maqedonasit janë grupi më i madh etnik, ku shqiptarët përbëjnë mbi 20 përqind të popullsisë së qytetit. Në të tri komunat, shkalla e papunësisë është mbi 20 përqind. Shkalla e papunësisë të rinjtë është mbi 40 përqind.

Kosova

Në Kosovë, komuna e Deçanit u përzgjedh si shembulli i një komuniteti të paprekur, sepse ajo paraqet një paradoks interesant kur bëhet fjalë për shkaqet rrënjësore dhe terrenin potencialisht pjellor për ekstremizmin e dhunshëm. Në fakt, situata social-ekonomike në Deçan vlerësohet më e keqe se në Hanin e Elezit (komuna e prekur që trajtohet në Kreun 3), por nuk paraqet asnjë tregues të ekstremizmit të dhunshëm. Siç argumentohet nga studiuesit, bazuar në faktorët e njohur shtytës të ekstremizmit të dhunshëm, “*duhet të kishim vënë re praninë e luftëtarëve të huaj në Komunën e Deçanit për shkak të nivelit më të lartë të papunësisë si dhe të mungesës më të madhe të perspektivave ekonomike dhe numrit më të madh të besimtarëve praktikantë sesa në Hanin e Elezit*” (Jakupi/Kraja 2018, 14). Për më tepër, komuna ishte një nga zonat më të prekura nga lufta e viteve 1998-1999 në Kosovë. Megjithatë, Komuna e Deçanit dallon si një njësi administrative ku nuk ka pasur asnjë rast të regjistruar të luftëtarëve të huaj që iu bashkuan Shtetit Islamik apo organizatave të tjera seleftiste-xihadiste që veprojnë në Siri dhe Irak. Është raportuar vetëm një incident krim urrejtjeje – është vizatuar një slogan i shtetit islamik në muret e një manastiri ortodoks serb të shekullit të 14-të.

Shqipëria

Dy bashkitë shqiptare të identifikuara si (relativisht) të paprekura, Kavaja dhe Korça, shfaqin të njëjtin paradoks, meqë ato kanë tregues më të keq social-ekonomikë sesa komuniteti i prekur (Tirana). Për shembull, niveli i papunësisë në Kavajë, Korçë dhe Tiranë është 29.5 përqind (me 55.2 përqind të papunësisë mes të rinjve), 27.2 përqind (55.3 përqind e të papunëve janë të rinj) dhe 24.3 përqind

²⁴ Rrethanat socio-ekonomike që mbizotëronin në Kantonin boshnjak të Podrinjes që nga fundi i luftës deri në vitin 2012 filluan të ndryshonin në vitin 2013. Siç thekson Turcalo/Veljan (2018), ky kanton ka aktualisht përqindjen më të ulët të papunësisë mes të rinjve në Bosnjë. Shkalla e analfabetizimit, krahasuar me komunitetet e tjera të studiuara, është ende më e larta në këtë kanton (3.74 përqind) dhe ka një përqindje pak më të ulët të të diplomuarve të shkollave të mesme (50.7 përqind) sesa Zenica-Doboj (52.7 përqind) dhe Kantoni i Sarajevës (54 përqind).

(përkatësisht 48 përqind të papunësisë mes të rinjve).²⁵ Niveli i arsimit është po ashtu më i lartë në Tiranë se sa në dy bashkitë e tjera. Në Tiranë, 31.4 përqind e banorëve kanë vetëm arsim 9-vjeçar, 65.9 përqind kanë të paktën diplomë të shkollës së mesme dhe 25.3 përqind kanë mbaruar studimet universitare ose pasuniversitare. Si për krahasim, në Korçë dhe Kavajë shifrat janë më të këqija: 58.8 përqind dhe 49.2 përqind e banorëve kanë arsim 9-vjeçar, 35.4 përqind dhe 46.2 përqind kanë të paktën diplomë të shkollës së mesme dhe 7 përqind dhe 13.8 përqind kanë përfunduar universitetin ose studimet pasuniversitare.

Anëtarët e komunitetit në të dy bashkitë raportuan raste të diskriminimit të perceptuar, i cili u identifikua si faktor i ekstremizmit të dhunshëm në Kreun 3. Ndonëse si Kavaja ashtu edhe Korça janë identifikuar si komunitete të paprekura, pavarësisht pranisë së faktorëve mundësues, Korça vlerësohet nga studiuesit se ka rrezik më të madh për futjen e një ideologjie ekstremiste të dhunshme dhe veprimeve të lidhura me të në të ardhmen. Aty kanë ndodhur raste dhune me motive fetare (brenda të njëjtës fe dhe me fetë e tjera) dhe në këtë bashki janë të pranishëm edhe faktorët e tjerë të shqyrtuar në Kreun 3, siç janë donacionet ndërkombëtare dhe predikuesit e huaj dhe perceptimi për mungesë bashkëpunimi dhe koordinimi mes institucioneve publike (policia, pushteti vendor, arsimit, etj.). Së fundi, hulumtuesit tregojnë shenja të ‘radikalizmit të fshehur’ brenda dy komuniteteve, të cilat ishin të përhapura gjatë intervistave dhe diskutimeve në fokus grupe dhe që duhet të merren parasysh për të pasur një panoramë më të plotë të formave në rritje të ekstremizmit të dhunshëm brenda të gjitha komuniteteve të studiuara. Megjithatë, si Kavaja ashtu edhe Korça duket se nuk kanë raste të regjistruara të luftëtarëve të huaj²⁶ dhe kështu mund të konsiderohen dhe të analizohen tërësisht si të paprekura sipas treguesit kryesor të ekstremizmit të dhunshëm të përdorur për këtë hulumtim.

4.2 Aktorët dhe faktorët që ndihmojnë në parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm

Pas këtij përshkrimi të shkurtër të gjashtë komuniteteve (relativisht) të paprekura në të katër vendet e studiuara (kantoni boshnjak i Podrinjes në Bosnjë-Hercegovinë, Struga dhe Gostivari në Maqedoni, Deçani në Kosovë dhe Kavaja e Korça në Shqipëri), në këtë pjesë do të shqyrtojmë gamën e faktorëve dhe aktorëve, të cilët u konstatuan se kanë një ndikim të fortë në parandalimin (ose mungesën) e ekstremizmit të dhunshëm në këto bashki. Do të analizojmë faktorët që lidhen me strukturën shoqërore, historinë dhe gjeografinë e bashkive/komunave (relativisht të paprekura), përfshirë këtu edhe rolin e angazhimit të komunitetit kundër ekstremizmit të dhunshëm nga aktorë të veçantë vendorë.

4.2.1 Kohezioni social dhe multikulturalizmi

Niveli i lartë i kohezionit social ndërmjet bashkësive të ndryshme fetare, kombëtare ose etnike duket të jetë një tipar i përbashkët në shumicën e bashkive/komunave të paprekura. Siç argumentohet nga studiuesit në Maqedoni, fokus grupet e kryera në Strugë treguan se grupet e pakicave duket se preken në mënyrë periodike nga përjashtimi, izolimi ose marginalizimi i perceptuar, në kontrast me komunitetin e prekur. Në Shqipëri, të intervistuarit në Korçë dhe Kavajë përshkruan një ndjenjë harmonie fetare dhe respekti për diversitetin. Këto ide ishin të përhapura edhe mes fokus grupeve që përbëheshin nga

25 Censusi i vitit 2011, të dhënat e fundit zyrtare që jepen nga Instituti i Statistikave, <http://instatgis.gov.al/#/l/prefectures/population/prefpop1>, aksesuar në 12 prill 2019.

26 “Sipas statistikave zyrtare, nuk ka raportim për qytetin e origjinës së luftëtarëve të huaj, që shkuan për të luftuar në Siri dhe Irak. Duhet të mbështetemi në një përmbledhje të raporteve të medias dhe intervistave me ekspertë, OJQ dhe aktorë të komunitetit për të konfirmuar nëse janë raportuar apo jo raste të luftëtarëve të huaj nga qytetet e tyre. Ndaj, mund të ketë ende mundësi që burimet tona të mos ishin plotësisht të vetëdijshme për gjendjen reale dhe ndoshta këto qytete mund të kenë pasur raste të largimit të LH për në Siri dhe/ose Irakun, edhe pse do të ishte shumë e vështirë, pasi këto komunitete janë shumë të vogla dhe një fenomen i tillë do të ishte vënë re dhe evidentuar fare lehtë.” (Sqarim nga autorët e studimit të rastit, Redion Qirjazi dhe Romario Shehu, email 26 shkurt 2019).

pjesëmarrës me besim fetar, gjini dhe mosha të ndryshme.²⁷ Në Kavajë, harmonia mes njerëzve u theksua nga pothuajse të gjithë informatorët kyç si një karakteristikë historike e kësaj bashkie. Tradita e lidhjes kulturore me njëri-tjetrin thuhet se shfaqet tek pjesëmarrja ne ceremonitë fetare të besimeve të tjera si shenjë solidariteti dhe përmes vizitave tradicionale për të shënuar raste të ndryshme sociale, martesat ndërfetare dhe miqësitë. Sipas fjalëve të një imami vendas, “*të gjithë [atje] i njohin të gjithë dhe hyjnë e dalin tek njëri-tjetri*” (Imam në Kavajë, 2018), duke nënkuptuar lidhje të forta ndërpersonale. Pikëpamje të ngjashme u shprehën nga një praktikante femër që ishte konvertuar në Islam, duke deklaruar se ajo ndihej “*më e mirëpritur në Kavajë sesa në qytetin e saj të lindjes në Kukës*” (Fokus grup me besimtarë praktikantë myslimanë në Kavajë, 2018). (Qirjazi/Shehu 2018, 18). Raportet e hartuara për secilin vend të këtij studimi treguan se kultivimi i vlerave qytetare ose respektimi i diversitetit dhe tolerancës fetare mund të shërbejë si mekanizëm vendimtar për parandalimin e diskriminimit, përjashtimit dhe ideologjive të dhunshme ekstremiste. Gjatë një takimi dialogues me komunitetin të mbajtur në Kavajë në nëntor të vitit 2018 për të prezantuar dhe diskutuar rezultatet e hulumtimit me përfaqësuesit e komunitetit, udhëheqësit fetarë të pranishëm (myftiu dhe prifti ortodoks) theksuan se situata nuk është e gjitha rozë në bashkinë e tyre, por për shkak të bashkëjetesës në harmoni të grupeve të ndryshme të komunitetit dhe ndërveprimit të tyre të rregullt për çështje të përbashkëta, është penguar shpërthimi i fenomenit të luftëtarëve të huaj në komunitetet e tyre. Situata e ngjashme u vu re edhe në Korçë, ndonëse pjesëmarrësit e hulumtimit kishin tendencë t’i referoheshin kontekstit të tyre ndërkulturor si një gjendje neutrale e bashkëjetesës dhe jo si një situatë në të cilën komuniteti kërkon në mënyrë aktive lidhje dhe bashkim. Kështu që sa më e ndërlydhur të jetë bashkia, aq më e madhe është mundësia e ndërtimit të kohezionit jo vetëm mes anëtarëve, por edhe vertikalisht drejt shtetit, duke forcuar besimin tek institucionet publike.

4.2.2 Angazhimi qytetar nëpërmjet një shoqërie civile aktive

Faktor i dytë që nxit perceptimet e kohezionit social dhe harmonisë për të ndërtuar qëndrueshmërinë ndaj ekstremizmit të dhunshëm është hapësira e ofruar për shoqërinë civile për të shprehur veten, për të vepruar dhe për t’u angazhuar në komunitet.

Në Kosovë, ka pasur investime më të mëdha dhe më efektive në infrastrukturën sociale dhe qytetare në komunitetin e paprekur të marrë në këtë studim. Deçani përfiton nga një qendër kulturore dhe disa organizata aktive vendore të shoqërisë civile (OSHC), të cilat nxisin dhe forcojnë tolerancën dhe mirëkuptimin e ndërsjellë përmes debateve politike, edukimit fetar etj. Ndryshe nga Deçani, Hani i Elezit nuk ka pothuajse asnjë qendër apo OSHC aktive.

Në Maqedoni, në raportin studimor të këtij vendi jepen detaje për rolin e shoqërisë civile në promovimin e bashkëjetesës dhe refuzimin e ideologjive ekstremiste. Ndryshe nga Çairi, Gostivari dhe Struga janë përpjekur të luftojnë kundër ideologjive ekstreme nëpërmjet përfshirjes së anëtarëve të komunitetit në debate dhe biseda. Gjetjet treguan se nxitja e ndërgjegjësimit publik për rreziqet që vijnë nga ekstremizmi ka bërë që disa individë të përfshiheshin në përpjekje të përbashkëta për të ofruar narrativa kundër ekstremizmit. Në Strugë, ky lloj angazhimi vihet re mjaft mirë, dhe ai u bë i mundur me anë të një sërë leksionesh dhe debatesh mes aktorëve kryesorë. Për shembull, një OJQ organizon udhëtime për të rinjtë në vende të ndryshme në mënyrë që ata të mund të mësojnë dhe të bashkëveprojnë me individë jashtë kontekstit të tyre etno-fetar; të rinjtë në veçanti janë vënë në shënjestër në këtë mënyrë, pasi kjo OJQ beson se ata janë më të ndjeshëm ndaj propagandës ekstremiste dhe kështu që kjo organizatë përdor këto nisma për të ndihmuar në luftën kundër këtij fenomeni (Turcalo/ Veljan 2018). Për më tepër, në Strugë u konstatua se OJQ-të luajnë përgjithësisht një rol kyç në organizimin e veprimtarive multikulturore. Siç theksoi një i intervistuar, OJQ-të “*luajnë një rol të madh në organizimin e aktiviteteve të ndryshme për të rritur ndërgjegjësimin rreth ekstremizmit të dhunshëm [...] shumë prej të cilave të*

27 Këtu duhet të kemi pak kujdes, sepse u raportua se pavarësisht pretendimeve për harmoni fetare në komunitetet e paprekura, ka pasur shenja edhe të intolerancës fetare ose të paktën pretendime të superioritetit të njërit besim ndaj besimeve të tjera. P.sh., disa pjesëmarrës në fokus grupin e Korçës përsëritën se “bektashinjtë [komunitet fetar në Shqipëri] nuk janë myslimanë të vërtetë”, ndërsa një tjetër besimtar praktikante nuk hasi në kundërshtime kur tha se “pas shumë vitesh besojmë se njerëzit do t’i thërrasin mendjes dhe do t’i afrohen Islamit. Ata do ta kuptojnë të vërtetën” (Qirjazi/Shehu 2018, 22).

mundësuar në mungesë të aktiviteteve dhe mjediseve argëtuese” (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018, 22). Sa i përket ndikimit të nismave të tilla, të intervistuarit në Gostivar theksuan se si kanë ndikuar pozitivisht në paprekshmërinë relative të komunës së tyre angazhimi i komunitetit dhe ndërgjegjësimi shoqëror për rreziqet që vijnë nga ekstremizmi. Për shembull, një e intervistuar e një fokus grupi me të rinj tregoi një përvojë ku një koleg “u përpoq ta radikalizonte” duke i imponuar pikëpamjet e tij ekstreme ndaj saj çdo ditë; megjithatë, “*ai nuk ia doli, sepse [ajo] e kundërshtoi me fakte dhe idetë që kishte mësuar*” (po aty, 23), ide dhe fakte që ishin bërë të mundura nga niveli i lartë i angazhimit të komunitetit në Gostivar lidhur me rreziqet që vijnë nga ekstremizmi.

4.2.3 Ndjenja e fortë e identitetit bashkues (kombëtar)

Gjetjet e këtij hulumtimi nxjerrin në pah edhe ndërveprimin mes identiteteve të shumta që i mbivendosen njëra tjetrës (që referohet nga hulumtuesit kosovarë si ‘rendi i rëndësisë sipas identitetit’), gjë që sugjeron se ato komunitete që janë të bashkuara nga ndjenja e fortë e identitetit kombëtar janë më pak të cenueshme nga propaganda e ekstremizmit të dhunshëm fetar. Megjithëse identiteti kombëtar mund të bëhet vektor i ekstremizmit kur shprehet me terma përjashtues dhe ksenofobikë (“ne kundër atyre”), qasjet gjithëpërfshirëse ndaj nacionalizmit mund të shërbejnë edhe si kundërpeshë ndaj ekstremizmit të dhunshëm fetar ose etno-politik duke i bashkuar qytetarët me njëri-tjetrin nëpërmjet një identiteti të përbashkët.

Në Kosovë, në Komunën e Deçanit, me shumicë shqiptarë por me grupe të vogla të pakicave serbe, rome dhe turke, të anketuarit e intervistuar shprehën forcën e identitetit shqiptar, i cili shihet si faktor që pengon rritjen e ekstremizmit të dhunshëm fetar. “*Ndjenjat e identitetit kombëtar janë të forta, siç është ndjenja e sakrificës për lirinë e Kosovës, mbështetja e SHBA, ndërhyrja e NATO-s, Perëndimi dhe këto janë gjëra që ne i çojmë si të vlefshme. Prandaj, këto rryma (radikale) bien ndesh me këtë ide*” (Jakupi/Kraja 2018, 19). Deçani shpesh përfshihet në festime kombëtare dhe ngjarje të tjera përkujtimore, duke mbrojtur një identitet të fortë kombëtar; ngjarje të tilla i bashkojnë pjesëtarët e komunitetit me njëri-tjetrin dhe ulin perceptimet për izolimin apo marginalizimin, të cilat mund të kenë qenë të favorshme për socializimin e ideologjisë ekstremiste. Kur u pyetën për përkatësinë e tyre të identitetit, pjesëtarët fetarë dhe jofetarë të komunitetit u identifikuan kryesisht me përkatësinë etnike shqiptare dhe jo me identitetin e tyre fetar. Po ashtu, raporti studimor i Shqipërisë tregoi se në përgjithësi “*megjithëse feja nuk luan rol shumë domethënës për shumicën e shqiptarëve, identiteti shoqëror, kulturor dhe kombëtar është shumë i rëndësishëm*” (Qirjazi/Shehu 2018, 3). Në fakt, sipas një raporti të kohëve të fundit, mbi 80 përqind e shqiptarëve besojnë se identiteti i fortë kombëtar ndikon pozitivisht në tolerancën fetare (Vurmo et al. 2018).

Këta shembuj duket se tregojnë se përtej identitetit etnik apo kombëtar, ekzistenca e një ndjenje të fortë të identitetit të pandryshuar, të qëndrueshëm dhe solid kontribuon pozitivisht në parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm. Ky argument mbështetet edhe nga studiuesi francez Olivier Roy në analizën e tij të radikalizimit islamik (Roy 2002, 2008). Sipas Roy, me individualizimin e besimit për shkak të akulturimit, individi bëhet objektiv predikimi. Përmes parimit të dekulturizimit,²⁸ doktrinat selefiste synojnë të fshijnë çdo marrëdhënie me kulturën perëndimore, historinë politike, identitetin kombëtar, etj., për të gjetur themelet e devotshmërisë ndaj islamit të shenjtë. Kështu, neo-fundamentalizmi tërheq viktimat e akulturimit shoqëror duke u dhënë atyre një ndjenjë të re të identitetit. Në bashkësitë e paprekura të përshkruara në këtë seksion, dekulturizimi i përmbledhur nga Roy nuk zuri rëndësi, pasi ndjenja e përkatësisë në një histori, traditë dhe kulturë kombëtare tejkalon çdo identitet tjetër kulturor ose fetar dhe për këtë arsye është një reagim i drejtpërdrejtë ndaj kërcënimeve dhe zërave të mundshëm ekstremistë.

Duhet të theksojmë, gjithsesi, se identiteti fetar në vetvete nuk është domosdoshmërisht

²⁸ Olivier Roy mbështetet në konceptin e dekulturizimit (duke përdorur edhe fjalën 'akulturim') në analizën e tij të evolucioneve të feve. Sipas Roy, fetë kanë shkëputur lidhjet e tyre me kulturën në të cilën ishin përfshirë (krishterimi me helenizmin dhe islamit me identitet arab) për t'u shndërruar në fe 'të pastra' (ungjillizimi ose selafizmi). Këto fe janë ato që tërheqin pjesën më të madhe të të konvertuarve, pjesërisht për shkak se ato nuk janë të rrënjësura në një kulturë të veçantë (Roy 2008, Maurot 2008).

parashikues i mendimit apo veprimi ekstremist: në Shqipëri, ndjenja e identitetit fetar u shfaq më e fortë në Kavajë, bashkia më pak e prekur. Në Kosovë, hulumtuesit nënvizuan se të intervistuarit si në komunat e prekura ashtu edhe në ato të paprekura raportuan rritje të ushtrimit të besimit fetar që nga fundi i luftës (e konfirmuar edhe nga rritja e numrit të xhamive të ngritura në këto komuna) dhe një rritje të kërkesës nga të rinjtë për të marrë pjesë në çështje fetare. Kështu, identiteti fetar mund të luajë një rol pozitiv parandalues kur administrohet në mënyrë të atillë që të mos nxisë ekstremizmin, por të promovojë tolerancën dhe jo dhunën. Kjo na sjell në rolin thelbësor të edukimit fetar.

4.2.4 Cilësia e edukimit fetar

Megjithëse hulumtimi nuk dha fakte bindësve për ndikimin e (nivelit dhe cilësisë së) arsimit në përgjithësi në prirjen e komuniteteve për t'u prekur nga ekstremizmi i dhunshëm, duket se lidhjet më të forta identifikohen kur bëhet fjalë për edukimin fetar. Shumë të intervistuar argumentuan se nëse arsimit është shumë i rëndësishëm në aspektin e pajisjes së individëve me aftësitë për t'i vlerësuar në mënyrë kritike idetë që hasin, kjo është më thelbësore për kurrikulën fetare. Duke i pajisur nxënësit dhe studentët me aftësitë e të menduarit kritik, me njohuritë historike, me aftësinë për të debatuar rreth fakteve dhe ideve, etj., edukimi fetar i cilësisë së lartë ndihmon në parandalimin e anëtarëve të komunitetit drejt ekstremizmit të dhunshëm. Ideja e përgjithshme e nxjerrë në pah nga komunitetet e përfshira në hulumtim është se rritja e nivelit të edukimit dhe njohurive fetare ua bën më të vështirë rekrutuesve të mundshëm të promovojnë një version luftënxitës të islamit si i vetmi lexim i vërtetë i fesë. Nga ana tjetër, edukimi fetar si një proces i të mësuarit rreth fesë shpesh shoqërohet nga një ndjenjë e hapjes, tolerancës, pranimit dhe debatit për tekstin fetar dhe zbatimin e tij brenda shoqërisë. Kjo mund të shmangë një version tepër të ngurtë dhe të fjalëpërfjalshëm të teksteve fetare, që shpesh përdoren nga predikuesit dhe indokrinuesit ekstremistë.

Në Maqedoni, gjetjet e hulumtimit zbulojnë dallime të rëndësishme mes tre komunave të shqyrtuara në lidhje me këtë dimension. Në Çair, komuniteti i prekur, nuk duket se ka ndonjë edukim fetar që u ofrohet të rinjve. Një përfaqësues OJQ-je u shpreh se *“nuk po bëhet asnjë debat. Ata nuk duan të pranojnë realitetin; ne nuk duam të flasim për zakonet e këqija në [Islam]”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 16). Si për kontrast, ndikimi pozitiv i edukimit të përshtatshëm fetar mund të ilustron me shembullin e Gostivarit. Atje, në diskutimet nga fokus grupi me të rinjtë u theksua se botimi i përkthimeve në gjuhën shqipe i teksteve fetare islame i ka njohur të rinjtë me interpretimet tradicionale dhe jo ekstreme të Islamit, duke u mundësuar atyre të vetë-edukohen në aspektet fetare me interes dhe rëndësi për ta. Një zbulim intrigues që del nga puna në terren në Strugë dhe Gostivar është se komunitetet e paprekura priren të jenë më të vetëdijshme për nevojën e edukimit të mirë fetar krahasuar me komunitetet e prekura. Në Gostivar, pavarësisht nismës pozitive të lartpërmendur, të intervistuarit vunë në dukje se edukimi fetar është i paefektshëm, ndërsa në Strugë edukimi fetar përshkruhet si i pranishëm dhe efektiv, por ka nevojë për diversifikim. Pjesëmarrësit në një fokus grup të Strugës theksuan më tej rëndësinë e riorganizimit të programeve arsimore në të gjithë komunën, në mënyrë që mësuesit që devijojnë nga propaganda e miratuar dhe që përpiqen të përhapin pikëpamjet ekstremiste mund të raportohen tek autoritetet arsimore. Një mësues i shkollës së mesme theksoi rëndësinë e ndalimit të propagandës fetare në shkolla dhe nevojën që mësuesit të *“hartojnë një strategji të përgjithshme në lidhje me çështjen e mendimit ekstremist”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 25). Ky nivel i lartë ndërgjegjësimit mund të shihet si hapi i parë drejt një aftësie efektive për të parandaluar rrënjët e propagandës ekstremiste dhe të dhunshme në komunitet. Këto gjetje mbështesin edhe supozimin se përhapja e parimeve islamike të moderuara brenda një shoqërie më të gjerë dhe qasja te një spektër i gjerë interpretimesh teologjike mund t'i pajisë individët me aftësitë për të kuptuar traditat e tyre fetare dhe ku përshtaten ato në spektrin më të gjerë të traditave fetare.

Në Shqipëri, dy nëpunës civilë të nivelit të lartë (administratori i bashkisë dhe shefi i policisë në komunitet) në Kavajë theksuan edhe efektivitetin e fushatave edukuese në komunitetin e tyre të vogël. Ajo që u dallua nga fokus grupet në Kavajë dhe Korçë ishte përpjekja e mësuesve të shkollave për të trajtuar fenomenin e ekstremizmit të dhunshëm në klasat e tyre. Mësuesit e shkollave të mesme të të dy

bashkive konfirmuan se e kanë ngritur këtë çështje, por theksuan nevojën për një qasje më të strukturuar institucionale. Një komponent tjetër i rëndësishëm, që u shfaq vazhdimisht gjatë hulumtimit në terren dhe që u përmend nga të gjithë drejtuesit fetarë, ishte rëndësia e futjes së edukimit fetar në shkolla nga ekspertë të trajnuar fetarë si një mekanizëm për të frenuar keqinformimin dhe uljen e rrezikut nga ekstremizmi fetar te të rinjtë.

Së fundi, prindërit u konsideruan se luajnë një rol të rëndësishëm në edukimin fetar dhe qytetar të fëmijëve të tyre dhe rrjedhimisht në parandalimin e radikalizimit duke luftuar ndikimin e agjentëve të jashtëm të ekstremizmit të dhunshëm, siç ilustronet nga kjo intervistë në Bosnjë dhe Hercegovinë:

“Pas vrasjes së tim atit në luftë, familjes sime i ofruan ndihmë dhe mua një bursë nga një organizatë humanitare arabe. Kushti i vetëm i tyre ishte të ndiqja mektebin (shkollë islamike) çdo fundjavë. E ndoqa këtë kurs rregullisht ku mësuam për islamin dhe si ta ushtronim atë. Nuk kisha dijeni për dallimet mes asaj që mësova atëherë dhe islamit boshnjak. Por në të njëjtën kohë bëja pjesë në një grup folklorik. Kur një fundjavë më duhej të udhëtoja me grupin folklorik dhe këtë gjë e thashë në kursin fetar, mësuesi u përpoq të më bindte se besimi në folklor dhe pjesëmarrja në këtë grup ishte mëkat dhe veçanërisht për një vajzë që të ikte jashtë e pashoqëruar nga një mahram (pjesëtar mashkull i familjes). Kur pa që nuk po hiqja dorë nga dëshira dhe vendimi për të udhëtuar me grupin e folklorit, ai u përpoq të më mbushte mendjen duke më bërë presion, madje erdhi edhe në shtëpi dhe foli me nënën time duke i thënë asaj për mëkatën që do të bëja nëse do të vazhdoja me folklorin dhe udhëtimin me grupin tim jashtë vendit. Nëse ime më nuk do të ishte treguar aq e vendosur në qëndrimin e saj duke i thënë mësuesit se unë isha e lirë të zgjidhja dhe të bëja çfarë të doja vetë – madje mori vendim të mos më dërgonte më në kursin fetar – kushedi se çfarë do të isha bërë që prej asaj kohe” (Turcalo/Veljan 2018, 16).

4.2.5 Udhëheqja dhe koordinimi mes autoriteteve fetare vendore dhe zyrtarëve të shtetit

Siç u përmend edhe më sipër, në kontekstin e edukimit fetar drejtuesit vendorë të komunitetit luajnë një rol tepër të rëndësishëm si në parandalimin ashtu edhe në reagimin ndaj shenjave të para të radikalizimit që nxitet nga rekrutuesit, predikuesit dhe aktorë të tjerë të dhunshëm të përshkruar në nënkreun 3.3. Me drejtues të komunitetit kuptojmë këtu zyrtarë me autoritet në institucionet publike dhe fetare në nivel vendor që janë të angazhuar me komunitetin çdo ditë. Te të katër studimet i vihet theksi përgjegjësisë që kanë zyrtarët vendorë të shtetit (si kryetari i bashkisë apo punonjësit e policisë) dhe autoritetet fetare (përfshirë këtu figurat si imamët dhe myftinjët) në uljen e rrezikut të përfshirjes së anëtarëve të komunitetit në ekstremizëm të dhunshëm.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, gjetjet e hulumtimit në kantonin boshnjak të Podrinjes tregojnë se kur krerët fetarë janë të vetëdijshëm për kërcënimin që mund të vijë nga debati dhe ndikimet e huaja dhe kur marrin një qëndrim proaktiv për të parandaluar ose për t'i frenuar këto ndikime të jashtme, ato i japin formë qëndrimit institucional dhe e mbrojnë komunitetin nga kontakti me ekstremizmin e dhunshëm. Siç u theksua nga një politikan vendas, “nëse nuk ka miratim të heshtur nga bashkësia vendore islame, atëherë është e vështirë që [selefishët] të fitojnë terren dhe në Gorazhde ata janë përballur vetëm me refuzim Disa herë, imamët mësuam se disa prej selefishëve të ndryshëm në vend kishin tentuar të bindnin besimtarët e tjerë që të ndryshonin disa nga praktikat fetare dhe imamët e kritikuan publikisht këtë” (Turcalo/Veljan 2018, 12).

Gjetje të ngjashme raportohen edhe në Komunën e Deçanit në Kosovë, ku imamët vendorë dhe zyrtarët nga Bashkësia Islame e Kosovës kanë bashkëpunuar më herë me autoritetet vendore për të eliminuar pengesat që hasnin në kontrollin mbi problemet fetare. Ata u angazhuan aktivisht edhe në terren për të vendosur lidhje të ngushta me popullsinë për të kuptuar problemet dhe nevojat e tyre dhe për të gjetur zgjidhje në vend. Autoritetet e BIK-ut thanë se kanë vepruar bashkë me përfaqësuesit e zgjedhur vendorë për të shuar që në fillim zërat që sfidojnë autoritetin e tyre, që perceptohen si shenja e

parë e ndikimit të jashtëm tek çështjet e besimit fetar. Aty ku brezi i ri i besimtarëve kërkonin predikues të tjerë, imamët vendorë vepronin në një zë dhe koordinoheshin me autoritetet komunale për të ndaluar çdo predikues që nuk ishte i zyrtarizuar nga BIK me qëllim parandalimin e kontaktit të këtyre predikuesve me bashkësinë e besimtarëve. Kështu, imamët dhe kryetari i komunës *“takoheshin shpesh me komunitetin, përfshirë këtu edhe takimet me këshillin komunal apo ato më pak formale si dasma e raste mortore, për t’i paralajmëruar ata për rrezikun që vjen nga predikues të jozyrtarë”* (Jakupi/Kraja 2018, 15). Po ashtu, siç argumenton edhe një zyrtar i BIK-ut, *“kemi punuar shumë me brezin e ri. Kemi marrë kërcënime e fyerje, çdo gjë deri sa i bindëm se nuk është kjo rruga e duhur. Kemi kaluar shumë ditë me të rinjtë, në rrugë dhe kudo në Deçan, sepse komuniteti jonë është i vogël [...]. Sigurisht, jemi prekur nga kjo, por këto janë raste të izoluar dhe dora e shtetit ka pasur ndikimin e vet”* (po aty, 16). Duke pasur parasysh afërsinë me komunitetin e besimtarëve, kryetari i komunës dhe zyrtarët e BIK-ut mund të kuptonin ndjenjat e popullsisë dhe të reasonin nëse ishte e nevojshme. Ish-kryetari i Komunës së Deçanit konfirmoi se *“kanë qenë disa individë që mund të kenë pasur ide më ekstreme sesa të tjerët, por nën presionin e komunitetit ata u larguan nga Deçani, sepse u panë ndryshe nga publiku”* (po aty). Për më tepër, për të parandaluar ndonjë ndikim keqdashës, autoritetet vendore nisën mbledhjen e informacionit për të monitoruar ndërtimin e xhamive të reja dhe ndërhyjnë për të ndaluar ndërtimin e një xhamie ku burimet e fondeve dukeshin të dyshimta.

Përveç pengimit ose refuzimit të ndikimeve të jashtme, imamët vendorë në Deçan synuan, nga ana tjetër, të nxisnin një kundër-propagandë për paligjshmërinë e ekstremizmit të dhunshëm. Teksa imamët në vende të tjera në Kosovë i tërhiqnin ndjekësit e tyre duke predikuar vlerën e xhihadit, predikuesit fetarë të Deçanit u shprehën haptazi duke thënë se lufta e kryer nga shteti islamik në Siri dhe Irak nuk ishte në asnjë mënyre luftë e shenjtë. Në përgjithësi, nëpërmjet përkushtimit dhe investimit në vend, përfaqësuesit e autoriteteve fetare i kanë bërë të mundur popullatës vendase të formojë mendimet dhe besimet e veta, që është një lloj qëndrese ndaj gjuhës së urrejtjes.

Midis tre bashkive të shqyrtuara në Shqipëri, Kavaja duket se është e vetmja në të cilën popullsia lokale nuk ka pasur asnjë kontakt të drejtpërdrejtë me individët radikalë. Të gjithë të intervistuarit theksuan rolin pozitiv të udhëheqësve fetarë në raportimin dhe trajtimin e çështjeve të radikalizmit. Për shembull, drejtuesit fetarë bënë përpjekje për të edukuar popullatën për rreziqet e ekstremizmit të dhunshëm. Sipas myftiut të Kavajës, shumë qytetarë ishin *“të ndërgjegjësuar dhe shumë të ndjeshëm ndaj persekutimit, vdekjeve në njerëz dhe padrejtësisë që ndodhnin në Siri ... dhe se padrejtësitë nuk mund të zgjidheshin individualisht, kështu që ne e përçuam këtë mesazh me sukses”* (Qirjazi/Shehu 2018, 14). Përpjekje të tilla u raportuan se janë bërë që nga fillimi i hershëm i fenomenit të luftëtarëve të huaj në Shqipëri. Myftiu i Kavajës tha se kur e kuptoi se fenomeni mund të shkaktonte probleme në komunitetin e tij, ai *“organizoi një takim me imamët duke u kërkuar që të përçonim mesazhe të qarta”* kundër propagandës radikale. Ky pohim u konfirmua nga besimtarët praktikantë në një fokus grup, ku u përmend *“puna e mirë e imamëve që në fillim”* si një faktor kontribuues për qëndresën e qytetit (po aty, 15). Një shembull tjetër i nismës proaktive në Kavajë ishte futja e një mekanizmi kontrolli për të monitoruar të gjitha donacionet, për të cilat duhej të merrej miratimi i myftiut. Kjo ka ndihmuar që fondet e mbledhura për bamirësi të shpërndahen në mënyrë të ekuilibruar, duke parandaluar perceptimet e favorizimeve dhe duke i çuar këto fonde aty ku konsiderohej si më e mira nga bashkësia fetare. Ajo që dallon në rastin e Kavajës është natyra proaktive e angazhimit dhe koordinimit mes udhëheqjes qendrore të autoriteteve islame dhe imamëve që punojnë në terren.

Ndërkohë që autoritetet fetare në Kavajë arritën të formonin një front të bashkuar duke ndërmarrë veprime të përbashkëta për të parandaluar ekstremizmin e dhunshëm, grupi i vetëm ekstremist i identifikuar në Korçë duket se e ka shfrytëzuar mirë mungesën e unitetit brenda bashkësisë islame në qytet dhe e ka përdorur këtë mundësi për të predikuar *“një version të shtrembëruar të Islamit”*. Për një kohë të gjatë, veprimet e këtij grupi nuk u kritikuan, gjë që i bëri të mundur këtij grupi të predikonte ideologjinë radikale islamike. Megjithatë, siç dëshmon shefi i policisë në këtë qytet, strukturat formale fetare filluan të bashkëpunonin me policinë për t’i dhënë fund veprimtarisë së këtij grupi (Qirjazi/Shehu 2018). Në këtë drejtim, Kavaja ka filluar zbatimin e një programi për policimin në komunitet ku institucione të ndryshme bashkëpunojnë për rritjen e sigurisë dhe mirëqenies së komunitetit. Roli pozitiv i policimit në komunitet në parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm është dokumentuar nga studime të ndryshme (p.sh., OSBE/ODIHR 2014), të cilat argumentojnë se *“bashkëpunimi i ngushtë dhe i bazuar në besim mes autoriteteve të*

zbatimit të ligjit dhe komuniteteve që u shërbejnë do të sjellë si rezultat ulje të tensioneve dhe pakënaqësive dhe përmirësim të aftësive për të ndërhyrë që në fazat e hershme të ciklit të radikalizmit terrorist, ulje të kërcënimeve ndaj sigurisë publike dhe promovimin e komuniteteve më të qëndrueshme” (OSBE 2018, 33).

Së fundi, në Maqedoni, edhe pse autoritetet vendore fetare konsiderohen përgjithësisht si jo efektive në të tre komunat e studiuara për shkak të nivelit të lartë të mosbesimit të qytetarëve tek institucionet, hulumtuesit vunë re se në fund të fundit organe të tilla ekzistojnë në të dy komunitetet e paprekura, ndërsa në komunitetin e prekur nuk ka asnjë drejtues që të mund të ndërhyjë për të parandaluar ekstremizmin e dhunshëm. Për sa i përket autoriteteve komunale, roli i tyre u vlerësua si më pozitiv në Strugë, ku kryetarët e mëvonshëm të komunës u përshkruan si figura kyçe që angazhoheshin me komunitetin. Kjo gjë u konfirmua nga një i intervistuar, i cili argumentoi se zyrtarët politikë luajnë rol kyç në drejtimin e punëve brenda një komuniteti: *“Mendoj se kryetari aktual është mjaft liberal dhe po përpiqet të krijojë një mjedis që nxit multikulturalizmin, në fakt kjo është e njëjta gjë që bënte edhe kryetari i mëparshëm”* (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018, 26). Kur shqyrtojmë kontekstin maqedonas, ku ndarjet etnike shpesh shfrytëzohen për përfitime politike, zgjedhja e një figure të tillë publike është me rëndësi të madhe, pasi figura të tilla kanë mundësinë të luajnë rol tejet të rëndësishëm institucional në promovimin e bashkëpunimit mes aktorëve të shumtë dhe hapjes ndaj diversitetit në nivel qeverie. Ndonëse duhet theksuar se ky opinion vjen nga një i intervistuar brenda administratës së Kryetarit të Komunës, ai gjithsesi pasqyron një konstatim të rëndësishëm që ka implikime konkrete në terren.

Edhe pse të katër rastet studimore treguan shembuj të qartë ku aktorët komunitarë vendorë dhe individët me ndikim pozitiv janë në gjendje të parandalojnë apo të marrin masa me qëllim shmangien e përhapjes së ekstremizmit të dhunshëm brenda një komuniteti, duhen bërë studime të tjera, të cilat të fokusohen më shumë në veprimet dhe kapacitetet e aktorëve dhe kufizimet e këtyre të fundit në krijimin e influencave më të qëndrueshme brenda një komuniteti.

4.2.6 Të paprekur ‘rastësisht’? Specifikat vendore dhe trashëgimia historike

Së fundi, ky seksion nuk do të ishte i plotë pa përmendur veçoritë gjeografike dhe historike të komunave/bashkive të marra në këtë studim, veçori që kontribuojnë në mungesën e rezonancës së ideve dhe sjelljeve ekstremiste mes anëtarëve të komunitetit. Si në Bosnjë dhe Hercegovinë ashtu edhe në Kosovë, pasojat e konfliktit të armatosur na japin një paradoks interesant: nga njëra anë, të dy komunitetet që kanë vuajtur shumë gjatë luftës mund të ishin bërë pre e lehtë e rekrutuesve dhe predikuesve ekstremistë; por nga ana tjetër, pasojat e luftës në vetvete luajtën një rol duke parandaluar rrënjosjen e shprehive fetare të ekstremizmit të dhunshëm në këto komunitete.

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, mungesa e faktorëve ‘tërheqës’ të ekstremizmit të dhunshëm në kantonin boshnjak të Podrinjes shpjegohet kryesisht me izolimin fizik të komunës që rezultoi nga konflikti i Bosnjës në fillim të viteve 1990. Gjatë luftës, ky kanton ndodhej në një enklavë të vogël nën kontrollin e ushtrisë boshnjake, por që arrihej vetëm nëpërmjet rrugëve të rrezikshme të kontrolluara nga forcat serbe; prandaj, ato u shkëputën nga pjesa tjetër e territorit të administruar nga qeveria e ligjshme. Si rezultat, *“fara e selefizmit nuk u mboll gjatë luftës ose menjëherë pas saj”* (Turcalo/Veljan 2018, 12). Siç u përmend më parë, myslimanët boshnjakë në këtë kanton vuajtën masivisht krime mizore gjatë luftës dhe kjo përvojë traumatike mund t’i bënte ata të binin lehtësisht pre e propagandës që instrumentalizonte viktimizimin e tyre. Sidoqoftë, duket se mospërballja me përçuesit e ideologjisë bëri që qytetarët në kantonin boshnjak të Podrinjes të shmangnin në masë shumë të konsiderueshme propagandën e selefizmit dhe kantoni u shpëtua nga proselitizmi dhe propaganda selefiste. Në analizën në Kreun 3 theksohet rëndësia e liderëve karizmatikë që hartojnë mesazhet intelektuale dhe teologjike që nxisin dhe justifikojnë idetë ose veprimet ekstremiste dhe ndihmojnë në tërheqjen e pasuesve të rinj. Grupi i vogël i selefistëve në këtë kanton nuk ka një udhëheqës të tillë dhe për këtë arsye nuk ka gjasa të rritet. Sipas të intervistuarve, predikuesit selefist nuk ndjehen rehat apo të sigurt kur udhëtojnë në zonat e Republikës Srpska dhe kanë frikë se mos tërheqin vëmendjen e organeve të zbatimit të ligjit dhe të inteligjencës për të vizituar Gorazhden rregullisht. Në një diskutim në fokus grup, një nga këta predikues u tha hulumtuesve: *“Kisha një ftesë*

për të mbajtur një leksion në Podrinje, por e refuzova ... I analizova arsyet pro dhe kundër, duke qenë se kurrë nuk kam qenë në një zonë të dominuar nga serbët. Kjo është arsyeja pse vendosa të mos shkoj Nuk u ndjeva rehat dhe mendova për mundësinë e ndalimit nga policia e tyre dhe detyrimin për t'iu përgjigjur pyetjeve rreth mjekrës” (Turcalo/Veljan 2018, 23). Izolimi i kohës së luftës ka penguar kështu ekspozimin e komunitetit ndaj selefizmit, gjë që reflektohet në një numër shumë të vogël selefistësh që janë vendosur në Kantonin Boshnjak të Podrinjes, mungesën e para-xhemateve dhe mungesën e largimeve drejt Sirisë dhe Irakut. Më shumë se sa “qëllimisht” (përmes veprimeve proaktive dhe masave parandaluese, siç theksohet më poshtë), komuniteti mund të konsiderohet si i paprekur “rastësisht” për shkak të pozicionit unik që ka pasur që në kohën e luftës dhe pasluftës në hartën e Bosnjës dhe Hercegovinës.²⁹

Trashëgimia historike luan një rol të rëndësishëm edhe në Komunën e Deçanit në Kosovë. Ashtu si pjesa më e madhe e Kosovës perëndimore, Deçani shpreh krenari të veçantë për kontributin aktiv të figurave të saj vendore në lëvizjen për pavarësinë e Kosovës që nga fillimi i viteve 1980. Rëndësia e tij në rajon u rrit më shumë gjatë luftës së Kosovës në vitet 1998-1999, kur zona u bë baza kryesore e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës (UÇK), forca luftarake që nxiti dhe krijoi qëndresën kundër sulmeve të Serbisë në Kosovë. Rrjedhimisht, komuna është e mbushur me memoriale që përkujtojnë kontributin e zonës në lëvizjen për pavarësi, duke përfshirë një varrezë të madhe kushtuar luftëtarëve të UÇK-së që vepron si pikë takimi për komunitetin për të përkujtuar datat e rëndësishme historike. Komuna ka një kalendar të pasur festash publike të ndërtuara mbi nocionin kombëtar dhe është në hartën e politikanëve më të lartë të Kosovës kur këta të fundit i bëjnë nderime qëndresës së armatosur që hodhën themelet për shtetin e pavarur dhe ku mbahen takime të ndryshme publike në mënyrë që njerëzit të kenë mundësi të tregojnë respektin e tyre ndaj heronjve të luftës, dëshmorëve dhe viktimave civile. Zyrtarët vendas i referohen kësaj tradite të gjatë të qëndresës në Deçan për të shpjeguar mungesën e thirrjes së besimeve dhe veprimeve ekstremiste fetare mes anëtarëve të komunitetit. Ky kundër-mesazh nxiti idenë se: *“Shumë njerëz u vranë; ne kemi shumë dëshmorë dhe heronj. Për shembull, një imam këtu ka një vëlla që është një hero dhe ai kurrë nuk do të lejonte futjen e rrymave të tilla (ekstremiste)”* (Jakupi/Kraja 2018, 19).

Për më tepër, studiuesit vunë në dukje edhe ndikimin e kufizuar të influencave të jashtme nga bota arabe në të dy komunat e paprekura në Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kosovë. Në kantonin boshnjak të Podrinjes, organizatat humanitare nga vendet e Gjirit që ofruan bursa për fëmijët e ushtarëve të vrarë gjatë luftës nuk kishin të njëjtin ndikim si në komunitetet e prekura. Një aktivist i organizatave të shoqërisë civile shpjegoi se në kantone të tjera këto bursa vinin të shoqëruara me kushte, përfshirë këtu edhe pranimin e literaturës që promovonte selefizmin, *“por për arsye të ndryshme ata nuk ishin aq agresivë në fushatën e tyre [këtu] siç ishin në disa vende të tjera”* Turcalo/Veljan 2018, 11). Po në të njëjtën linjë, në Deçan, një zyrtar i lartë vendas argumentoi se *“para ekstremizmit, ata vijnë të instalojnë këto rryma (fetare), rrjetin e tyre dhe pastaj krijojnë rekrutë. Por kur këto rryma nuk arrijnë të përhapen, rekrutimi bëhet i pamundur”* (Jakupi/Kraja 2018, 12).

Vlen të theksohet një faktor i fundit gjeografik i lidhur me kufijtë administrativë: në Bosnjë dhe Hercegovinë, madhësia relativisht e vogël e Komunës së Gorazhdës përshkruhet si një faktor që parandalon radikalizimin ideologjik dhe të sjelljes. Një aktivist vendas i shoqërisë civile shpjegon se njerëzit atje kanë një ndjenjë komuniteti; rrjedhimisht, ata tregojnë më shumë kujdes që të mos e *“kalojnë vijën e kuqe”* - në krahasim me qytetet më të mëdha, siç është Sarajeva, ku krimi është në përqindje shumë më të lartë, e marrë si shembull (Turcalo/Veljan 2018, 19). Në një kontekst të tillë, aktorët vendorë e kanë më të lehtë të ndërhyjnë kundër kërcënimeve të perceptuara ndaj komunitetit të tyre - gjë që na sjell në pah përsëri rolin e agjentëve të komunitetit në parandalimin ose frenimin e ekstremizmit të dhunshëm.

29 Në Kantonin Boshnjak të Podrinjes, një zyrtar i Bashkësisë Islame vuri në dukje edhe një faktor historik, duke theksuar se pacenueshmëria e komunitetit mund të shpjegohet pjesërisht edhe nga historia e gjatë e Islamit sufist në Kantonin boshnjak të Podrinjes.

4.3 Përfundime

Në këtë kapitull u synua të përcaktoheshin veçoritë dalluese sociale të disa komunave/ bashkive në Ballkanin Perëndimor, të cilat në dukje nuk janë prekur nga ekstremizmi i dhunshëm, pavarësisht se ofronin “teren pjellor”, për sa i përket kushteve mbizotëruese social-ekonomike, të cilat mund t'i kthenin në pre të lehtë për rekrutuesit dhe “shfrytëzues” të tjerë të radikalizuar. Këtë gjë e bëmë duke analizuar kushtet strukturore (përbërjen sociale, ndjenjën e identitetit, gjeografinë dhe historinë) ashtu edhe angazhimin proaktiv të drejtuesve vendorë, të cilët bashkërisht na ndihmojnë të shpjegojmë se pse dhe si këto komunitete kanë qenë në gjendje të parandalojnë, të pengojnë apo luftojnë ekstremizmin e dhunshëm. Një temë e vazhdueshme diskutimi mes ekipeve të secilit shtet gjatë projektit të hulumtimit ishte pyetja “A mbetën këto komuna/bashki të paprekura rastësisht apo qëllimisht?” Bazuar në gjetjet empirike, mund të arrihet në përfundimin se këto gjashtë bashkësi përfituan si nga konteksti i favorshëm duke rritur qëndresën e tyre sociale ndaj kërcënimeve të jashtme ashtu edhe nga kapaciteti udhëheqës që shfaqën aktorët shtetërorë, fetarë dhe ata të shoqërisë civile.

Ndër faktorët kryesorë të identifikuar si kushte të favorshme për pacenueshmërinë e komuniteteve janë roli i harmonisë shoqërore dhe multikulturalizmit, ndjesia gjithëpërfshirëse e identitetit kombëtar që bashkon qytetarët dhe refuzimi i thirrjes së ideologjive neo-fundamentaliste (si selefizmi) dhe veçoritë historike e gjeografike. Në këtë kapitull u evidentua, po ashtu, se institucionet kanë rëndësi të madhe, që nga roli i edukatorëve dhe mësuesve, të cilët u japin të rinjve aftësitë e të menduarit kritik, vetëbesimin dhe njohuritë teologjike, deri tek OSHC-të që nxisin angazhimin qytetar mes pjesëtarëve të komunitetit dhe, në fund, veprimet e koordinuara dhe kohezive nga autoritetet vendore fetare dhe shtetërore. Komunitetet e paprekura udhëhiqen nga imamë dhe kryetarë komunash/bashkish që qëndrojnë të informuar dhe e mbajnë nën vëzhgim territorin e tyre për të matur ‘impulsin’ e komunitetit; që marrin qëndrim të drejtë për të nxitur tolerancën dhe interpretimet progresive të teksteve fetare me qëllim parandalimin e zhvillimit të debateve ekstremiste; që marrin masa proaktive për të mbajtur nën kontroll përhapjen e ideve ekstremiste duke parandaluar që ndikimet ekzogjene armiqësore të hedhin rrënjë në komunitet, dhe që hedhin poshtë gjuhën e urrejtjes. Dështimi i këtyre faktorëve do të rrisnin cenueshmërinë e komuniteteve ndaj ekstremizmit të dhunshëm.

Bazuar në këta faktorë dhe aktorë të favorshëm, a mund t'i konsiderojmë këto komunitete të paprekura si plotësisht ose mjaft të qëndrueshme ndaj kërcënimit të ekstremizmit të dhunshëm? Në kreun e fundit të këtij studimi (Kreu 6) synohet të vendoset lidhja mes këtij diskutimi dhe konceptit të qëndresës, në mënyrë që të vlerësojmë nëse komunitetet e paprekura janë vërtet të qëndrueshme ndaj ekstremizmit të dhunshëm ose të paktën të mund të ofrojmë disa të dhëna se cilët mund të jenë faktorë të qëndresës së komunitetit. Para se të bëjmë këtë analizë përfundimtare të koncepteve kryesore që mbështesin këtë studim, së pari të bëjmë një vlerësim të rëndësisë së programeve dhe ndërhyrjeve për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm nga aktorët, agjencitë dhe institucionet jashtë komuniteteve të studiuara.

5. Programet e PEDH: Rëndësia e programeve dhe lidhja me vendosjen e paqes

Në kreun e mëparshëm theksuam nismat parandaluese nga udhëheqësit e komunitetit dhe aktorët vendorë të shoqërisë civile në bashkitë/komunat e marra në këtë studim. Ky kapitull i referohet nismave që vijnë nga ndërhyrjet e jashtme me një mandat të qartë ose me lidhje të tërthortë me parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm (nga shteti dhe organet e tij kombëtare, nga organizatat ndërkombëtare, ose nga OJQ-të ndërkombëtare ose kombëtare jashtë bashkësisë dhe qeverisjes vendore). Në veçanti, nënkreu i parë (5.1) ofron një përmbledhje të perceptimeve të anëtarëve të bashkësisë për kontributet dhe nismat nga jashtë: në përgjithësi a konsiderohen si me vend dhe mbështetëse ato, apo si të pavend ose negative dhe ndërhyrëse? Pyetja e hulumtimit që nisëm të shqyrtonim ishte: Çfarë rëndësie kanë programet aktuale për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor në trajtimin e faktorëve aktualë të cenueshmërisë apo qëndrueshmërisë së komunitetit ndaj ekstremizmit të dhunshëm? Në nënkreun tjetër (5.2), e zgjerojmë pyetjen duke kërkuar të dimë lidhjet që mund të identifikohen mes aktiviteteve të parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm dhe përpjekjeve për vendosjen e paqes dhe pajtimin në Ballkanin Perëndimor.

5.1 Programet për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm dhe perceptimi për rëndësinë e tyre

Në nivel botëror, rajonal dhe kombëtar ekstremizmi i dhunshëm dhe përgjigja ndaj tij kanë marrë gjithnjë e më shumë vëmendje gjatë viteve të fundit. Në Ballkan, i ashtuquajturit fenomeni i luftëtarëve të huaj është bërë temë me interes tepër të madh që nga viti 2012 e më vonë duke zënë vend të konsiderueshëm në shqetësimet që shprehte komuniteti ndërkombëtar së bashku me aleatët dhe donatorët e huaj në këto vende.

Shqetësimi ndërkombëtar për shfaqjen e ekstremizmit të dhunshëm dhe përgjigjen ndaj tij, veçanërisht pas lindjes së ISIL, reflektohet dukshëm në Planin e Veprimit të OKB-së për vitin 2015: “Çdo shtet anëtar duhet të marrë parasysh hartimin e një plani kombëtar veprimi për të parandaluar ekstremizmin e dhunshëm, ku të përcaktohen prioritetet kombëtare për trajtimin e nxitësve vendorë të ekstremizmit të dhunshëm dhe plotësimin e strategjive kombëtare kundër ekstremizmit të dhunshëm aty ku këto strategji ekzistojnë.” (OKB 2015, 11-12). Këto programe, përcakton më tej Plani i Veprimit, duhet të jenë shumë-disiplinëshe (dhe të lidhen me analizën vendore dhe kombëtare), duhet të forcojë kompaktin social, të trajtojnë çështjen e luftëtarëve të huaj, të bllokojnë aftësinë e grupeve terroriste për të bërë tregti, të lidhen me objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm (OZHQ) dhe të mobilizojnë fonde. Programet duhet të përfshijnë edhe monitorimin dhe vlerësimin.

Programet që trajtojnë ekstremizmin e dhunshëm që kemi shqyrtuar në këtë studim po i përgjigjen thirrjes për të trajtuar çështjen e luftëtarëve të huaj dhe për të mobilizuar fonde; megjithatë, lidhja me nevojat vendore dhe fokusi i mirëinformuar për forcimin e kompaktit shoqëror janë disi të pazhvilluara. Për shkak të afateve të shkurtra në të cilat janë zbatuar programet të emërtuara tashmë si P/LKEDH, monitorimi dhe vlerësimi janë ende në faza fillestare.

5.1.1 Vlerësimi i nismave ekzistuese për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm

Strategjitë kombëtare për P/LKEDh

Qeveritë e të katër vendeve të marra në këtë studim kanë miratuar strategjitë kombëtare dhe planet e veprimit. Të parat ishin Kosova dhe Bosnjë-Hercegovina.

Në Kosovë, strategjia kombëtare u miratua në vitin 2015.³⁰ Autorët e rastit studimor të Kosovës (Jakupi/Kraja 2018, 22) theksojnë se “ndonëse Strategjia Kombëtare dhe Plani Kombëtar i Veprimit synojnë të adresojnë shkaqet rrënjësore të ekstremizmit të dhunshëm në Kosovë dhe për këtë propozojnë aktivitetet të ndryshme [...], ka shqetësime të ndryshme”. Ndër të tjera, autorët përmendin mungesën e përfshirjes së komunitetit vendor në hartimin e Strategjisë dhe Planit të Veprimit, mungesën e koordinimit të donatorëve dhe mungesën e bashkëpunimit, të koordinimit dhe ndërgjegjësimit në nivel vendor dhe të ndërveprimit me institucionet e nivelit shtetëror dhe donatorët. Në përgjithësi, perceptimi që shprehin autorët është ai i qasjes “një masë për të gjithë”, dhe jo qasja që orientohet nga shqetësimet dhe nevojat e komunitetit.

Viti 2015 ishte viti kur edhe në Bosnjë-Hercegovinë u miratua një strategji kombëtare.³¹ Autorët e rastit studimor të BiH vlerësojnë se kjo strategji “është përmirësim i strategjive të mëparshme të sigurisë dhe terrorizmit ku pranohet çështja e radikalizimit që çon në ekstremizëm të dhunshëm, por kjo strategji mbetet e paefektshme, sepse planet e veprimit që rrjedhin prej saj nuk janë zbatuar, pavarësisht faktit që zbatimi duhej të fillonte që në vitin 2016” (Turcalo/Veljan 2018, 20). Për më tepër, siç theksojnë autorët, ekziston një mungesë e dukshme e përkufizimeve të termave thelbësorë në lidhje me P/LKEDh në nivel shtetëror, duke penguar zbatimin e sigurt të programit koherent të parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm në të gjitha nivelet.

Vendi i tretë që miratoi një strategji kombëtare në vitin 2015 ishte Shqipëria.³² Ndër të katër vendet, duket se Shqipëria ka bërë investimin më institucional në luftën dhe parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm. Përveç miratimit të një plani kombëtar të veprimit, Shqipëria ngriti një Qendër kundër Ekstremizmit të Dhunshëm në vitin 2017 dhe planifikon të hapë Qendrën e Ekselencës së NATO-s për Studimin e Fenomenit të Luftëtarëve të Huaj (Qirjazi/Shehu 2018, 24). Pavarësisht këtyre përpjekjeve në nivel kombëtar dhe bashkëpunimit ndërkombëtar, autorët e rastit studimor të Shqipërisë theksojnë se “është bërë pak për të angazhuar aktorë të ndryshëm, si zyrtarë shtetërorë, akademikë, media dhe kompani teknologjike, shoqëri civile, bashkësi fetare dhe punonjës socialë. Ndërgjegjësimi për strategjinë dhe për rreziqet e ekstremizmit të dhunshëm është shumë i ulët” (Qirjazi/Shehu 2018, 25).

Vendi i fundit nga katër shtetet e marra në këtë studim që miratoi një Strategji Kombëtare në vitin 2018 ishte Maqedonia.³³ Autorët e rastit studimor të Maqedonisë theksojnë se “miratimi i një strategjie të tillë ka ardhur disa vite pas zbatimit të strategjive të P/LKEDh nga vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor. Për më tepër, strategjia nuk është mjaftueshëmrisht gjithëpërfshirëse; asaj i mungon ekspertiza dhe përqendrohet kryesisht në aspekte të sigurisë dhe zbatimit të ligjit të P/LKEDh; si dhe bën shumë pak për të kuptuar se ekstremizmi dhe ekstremizmi i dhunshëm nuk janë thjesht çështje sigurie, por edhe problem social” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 5).

Vlen të theksohet se në të gjitha vendet, në kodet dhe ligjet penale janë bërë me shpejtësi ndryshimet për të bërë të mundur ndjekjen penale të luftëtarëve të huaj pas kthimit të tyre (shih Hyrjen). Vazhdojnë ende hapësirat gri në trajtimin e grave dhe fëmijëve që kanë udhëtuar në Siri ose Irak pa pasur si qëllim apo mundësi pjesëmarrjen me armë. Kuadri penal duket se ka ngritur një pengesë të konsiderueshme

30 Strategjia për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm dhe radikalizimit që shpie në terrorizëm 2015-2020; http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/STRATEGJIA_parandalim_-_SHQIP.pdf; aksesuar në 13 shtator 2018

31 Strategjia e Bosnjë-Hercegovinës për Parandalimin dhe Luftën kundër Terrorizmit (2015-2020); http://msb.gov.ba/PDF/STRATEGJIA_ZA_BORBU_PROTIV_TERORIZMA_ENG.pdf; aksesuar në 21 shtator 2018.

32 Strategjia Kombëtare për Luftën kundër Ekstremizmit të Dhunshëm dhe Plani i Veprimit http://mb.gov.al/wp-content/uploads/2018/07/strategjia_kombetare_per_luften_kunder_ekstrmizmit.pdf; aksesuar në 21 shtator 2018

33 Strategjia Kombëtare e Republikës së Maqedonisë për Parandalimin e Ekstremizmit të Dhunshëm (2018-2022); https://vlada.mk/sites/default/files/dokument/sne_nacionalna_strategjia_-_albanski.pdf; aksesuar në 21 shtator 2018

për pjesëmarrjen në aktivitete të dhunshme ekstremiste jashtë vendit (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018, 25, Qirjazi/Shehu 2018, 4, Jakupi/Kraja 2018, 7³⁴, shih gjithashtu edhe Azinovic 2018, 11). Megjithatë, ka debate të vazhdueshme në lidhje me menaxhimin në burgje të luftëtarëve të huaj të kthyer (duke theksuar radikalizimin e mundshëm të mëtejshëm në burg, shih Köhler 2016 dhe Jones/Narag 2018) dhe dështimin e ndjekjes penale për të trajtuar format jo të dhunshme të ekstremizmit dhe radikalizimit, që mbeten të patrajuara (ose shumë pak të trajtuara) dhe që mund të përkeqësohen deri në përmbysjen e shoqërive shumetnike demokratike.

Përveç agjencive qeveritare, dy grupe të tjera aktorësh që janë mjaft aktivë në zbatimin e aktiviteteve PEDh janë aktorët dhe donatorët ndërkombëtarë (sidomos ambasadat e huaja dhe organizatat ndërkombëtare) dhe organizatat e shoqërisë civile (kombëtare dhe ndërkombëtare).

Aktorët dhe donatorët ndërkombëtarë

Në të katër vendet e marra në këtë studim, aktorët dhe donatorët ndërkombëtarë kanë pasur një ndikim të konsiderueshëm, si në debatin PEDh ashtu edhe në institucionalizimin e kundërmasave. Fakti që të katër vendet janë kandidatë (të mundshëm) për anëtarësim në Bashkimin Evropian sjell me vete një orientim të veçantë perëndimor të elitave të këtyre vendeve si dhe një fokus të fuqive perëndimore në këtë “lagje”. Mbështetja dhe ndikimi ndërkombëtar shtrihet si tek veprimtaria e qeverive kombëtare ashtu edhe tek veprimtaritë e shoqërisë civile, veprimtari që trajtohet më poshtë në kreun tjetër.

Për Shqipërinë, autorët e rastit studimor vlerësojnë se “*nismat P/LKEDh zbatohen nga organizata të shoqërisë civile (OSHC) me ndihmën e donacioneve dhe financimeve të huaja*” (Qirjazi/Shehu 2018, 23). Departamenti Amerikan i Shtetit, USAID dhe Ambasada Amerikane në Tiranë, por edhe BE dhe OSBE janë veçanërisht aktive së bashku me shumë donatorë të tjerë. Ashtu si në vendet e tjera, donatorët ndërkombëtarë kanë pasur kontribut të rëndësishëm duke ofruar mbështetje për miratimin e strategjive kombëtare dhe planeve të veprimit (shih më lart). Nga pikëpamja tematike, fokusi kryesor i punës së projekteve ka qenë tek gratë, të rinjtë, komuniteti rom, radikalizimi në internet, trajnimi i medias dhe rritja e ndërgjegjësimit. Të rinjtë, si grupmosha që shihet përgjithësisht si më e cenueshme nga radikalizimi dhe rekrutimi, merr vëmendjen më të madhe. Autorët e rastit studimor i përshkruajnë objektivat e këtyre nismave si “*ngritje kapacitetesh, fuqizimi i partnerëve vendorë, krijimi i rolit të shkollave si qendra komunitare dhe promovimi i tolerancës fetare*” (po aty, 26) . Shumica e nismave duket e fokusuar në Qarkun e Elbasanit. Ndër komunitetet e këtij studimi, Korça është vendi i dy projekteve të financuara nga BE-ja (“Edukimi i të rinjve me kulturën e tolerancës dhe të kuptuarit për ndërtimin e shoqërisë miqësore” dhe “Rrjeti i Parandalimit të Ekstremizmit të Dhunshëm”). Në Kavajë nuk janë zbatuar apo mbështetur projekte të qarta PEDh. Në Tiranë, në kohën e shkrimit të këtij raporti ishin zbatuar gjashtë projekte, katër prej të cilave fokusohen veçanërisht te të rinjtë. Projektet ofrojnë informacion, rrisin ndërgjegjësimin dhe bëjnë të mundur ngritjen e kapaciteteve (individuale dhe institucionale) si dhe qëndresën.

Në Maqedoni, autorët theksojnë se “*institucionet ndërkombëtare kanë dhënë mbështetje të konsiderueshme për koordinatorët (kombëtarë të LKEDh-së): Misioni i OSBE-së në Shkup dhe Ambasadat e Shteteve të Bashkuara dhe Mbretërisë së Bashkuar i kanë mbështetur ata për hartimin e strategjisë dhe organizimin e diskutimeve në tryeza të rrumbullakëta me përfaqësuesit e komunitetit*” (Stojkovski/ Kalajdziovski 2018, 5). Së bashku me përfundimin e vonuar të strategjisë kombëtare dhe planit të veprimit (shih më lart), autorët dëshmojnë se në vend, “përprojekjet P/LKEDH kanë qenë tradicionalisht mjaft të pakta në terren” (po aty). Ndër projektet e zbatuara, autorët e studimit nxjerrin në pah Programin Educate2Prevent (eduko për të parandaluar)³⁵ të vënë në zbatim nga Nexus Civil Concept dhe partnerët

34 Rudina Jakupi dhe Garentina Kraja shkruajnë (2018, 5) “Organet e zbatimit të ligjit në Kosovës i janë përgjigjur kërcënimit të ekstremizmit të dhunshëm dhe fenomenit të luftëtarëve të huaj. Rreth 63 individë momentalisht po mbahen në paraburgim, dy janë në arrest shtëpie, 83 janë në hetim në gjendje të lirë dhe rreth 168 janë arratisur dhe akuzohen për lidhje me ekstremizmin e dhunshëm në Kosovë. Në përputhje me këto veprime, Ministria e Brendshme (MB) revokoi ‘lejen e punës’ për 16 OJQ në Kosovë në vitin 2014, të cilat sipas MB-së dyshoheshin për financimin e aktiviteteve terroriste në vend, duke sjellë kështu mbylljen e tyre. Për shkak të këtyre veprimeve, numri i luftëtarëve të huaj nga Kosova ka rënë ndjeshëm. Në 2016 dhe 2017 nuk u raportuan raste të shtetasve të Kosovës për t’u bashkuar me organizatat terroriste si luftëtarë të huaj.”

35 <http://nexus.org.mk/educate2prevent-strengthening-front-line-school-workers-parents-build-youth-resilience->

e saj dhe të financuar nga BE përmes qendrës Hedayah. Të dy projektet përqendrohen në rritjen e ndërgjegjësimit dhe besimit dhe ngritjen e kapaciteteve për faktorët e rëndësishëm mundësues/pengues të rekrutimit drejt ekstremizmit të dhunshëm, përkatësisht prindërve, sidomos nënave, dhe punonjëse të shkollave.

Kosova dhe Bosnjë-Hercegovina kanë pasur një angazhim ndërkombëtar shumë aktiv, për shkak të historive të tyre - në rastin e Kosovës, si një protektorat ndërkombëtar pas luftës së 1999 dhe në rastin e Bosnjës si një shtet federal me ndihma të mëdha pas luftërave të viteve 1992-1995. Në Kosovë, Ambasada Amerikane evidentohet si tejet aktive (së bashku me Departamentin Amerikan të Shtetit dhe USAID-in), duke mbështetur kërkimin dhe hartimin e dokumenteve kryesore siç janë strategjia kombëtare, dhe së fundmi edhe me aktivitetet e zbatimit dhe të informimit (Jakupi/Kraja 2018, 23). Edhe PNUD, OSBE dhe IOM janë aktive, krahas GCERF dhe ambasadave të shteteve perëndimore evropiane. Mbështetje e konsiderueshme i është dhënë ngritjes së kapaciteteve dhe forcimit të institucioneve vendore në fushën e hulumtimit dhe zbatimit. Për më tepër, aktivitetet grupohen në fushën e rritjes së ndërgjegjësimit dhe edukimit; megjithatë, autorët e rasteve studimore kritikojnë mungesën e koordinimit të prioriteteve të donatorëve dhe aktiviteteve të parashikuara nga strategjia kombëtare dhe plani i veprimit. Disa fusha ku është përqendruar puna, si të rinjtë, mbeten përherë në plan të parë për donatorët, por janë të pakoordinuara dhe kanë mungesë koherence gjatë zbatimit në terren (kjo vlen për të gjithë gamën e aktiviteteve, nga promovimi i të menduarit kritik deri te formimi profesional). Në fusha të tjera të theksuara përfshihen edhe puna në mbështetje të kohezionit social dhe komunikimi me anë të medias. Së fundmi, PNUD ka pilotuar një mekanizëm referimi në Komunën e Gjilanit.³⁶

Në Bosnjë dhe Hercegovinë, shumë nga agjencitë e njëjta si në vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor të marrë në këtë studim financojnë punën qeveritare dhe joqeveritare në fushën e PEDh, duke përfshirë këtu OSBE-në, BE-në, IOM-in dhe ambasadat e huaja. Në strategjinë dhe planin kombëtar të veprimit, që u hartuan me mbështetje ndërkombëtare, si fusha kryesore të veprimtarisë identifikohen legjislacioni, ngritja e kapaciteteve institucionale, arsimit, parandalimi, mbrojtja, hetimi dhe reagimi ndaj terrorizmit. Projektet e financuara nga ndërkombëtarët mbulojnë të gjithë spektrin: ngritjen e kapaciteteve institucionale (përfshirë Bashkësinë Islame), fuqizimin e grave dhe rinisë, masat e riintegritit për të kthyerit, ndërgjegjësimin dhe ngritjen e kapaciteteve për edukatorët dhe shumë të tjera. Megjithatë, autorët e studimit të këtij vendi kritikuan, nga ana tjetër, mungesën e njohjes së këtyre projekteve në nivel vendor, madje edhe në rastet kur ato u zbatuan në të njëjtin qytet apo lagje. Aty ku të anketuarit kishin dijeni për këto projekte, ata mbështetën rëndësinë e rritjes së ndërgjegjësimit, edhe pse në disa komunitete të paprekura pjesëmarrësit në studim theksuan se ata nuk do të ishin përfutuesit e projekteve nga frika se do të ishin stereotipizuar si grup (“të gjithë myslimanët janë ...”) (Turcalo/Veljan 2018, 20-21).

Organizata kombëtare dhe ndërkombëtare të shoqërisë civile

Nga njëra anë, shoqëria civile ka qenë e para që tregoi seriozitetin e zhvillimeve shoqërore që rritën hapësirën për radikalizimin dhe ekstremizmin në Ballkanin Perëndimor, kur institucionet qeveritare dhe fetare deklarorin se nuk kishte arsye për shqetësim. Nga ana tjetër, shumë nga aktivitetet e shoqërisë civile që po zbatohen sot mbështeten me financime nga jashtë (të huaja), të cilat orientohen nga interesat dhe prioritetet e vendeve financuese. Deri në vitin 2018, në të gjitha vendet ishin krijuar nisma të mëdha të

violentextremism/, aksesuar në 12 prill 2019.

³⁶ Mekanizmat e referimit janë përdorur në fusha të ndryshme të politikave, si për shembull trafikimi i qenieve njerëzore. Në P/LKEDH, ato janë të hartuar për të “siguruar mbështetje për individët në rrezik për t’u përfshirë në ekstremizëm të dhunshëm duke përfshirë bashkëpunimin mes autoriteteve vendore, policisë, partnerët institucionalë (si sektori i arsimit, shërbimet sociale, shërbimet e fëmijëve dhe të rinjve, shërbimet e provës) dhe komunitetit vendor” (Köhler 2016, 243, me programin Channel të Mbretërisë së Bashkuar si p.sh.). Mekanizmi i referimit i pilotuar në Komunën e Gjilanit që nga viti 2016 është mekanizmi i parë në Kosovë për të ofruar mbështetje për individët në rrezik radikalizimi. Ky mekanizëm po zbatohet nga Ministria e Brendshme, e mbështetur nga UNDP Kosovë. Është një “mekanizëm ndër-institucional, i cili synon identifikimin e hershëm të individëve në rrezik ose të cenueshëm për radikalizim dhe ekstremizëm të dhunshëm, duke parandaluar në këtë mënyrë radikalizimin e mëtejshëm të individëve në shoqërinë tonë. Anëtarët e Mekanizmit të Referimit janë kryesisht përfaqësues të nivelit vendor që kanë kontakte me komunitetin. Të gjithë anëtarët do të kontribuojnë dhe veprojnë në bazë të përgjegjësisë të tyre ligjore. Mekanizmi është ende në fillimet e tij dhe rezultatet e tij do të dalin në vitet e ardhshme” (Qehaja et al. 2017, 7 [sic]).

shoqërisë civile, disa prej të cilave u realizuan në bashkëpunim me aktivitetet e donatorëve ndërkombëtarë të trajtuara me hollësi në pjesën e mëparshme. Për shembull, në Maqedoni, projekti i njohur Mother School realizohet nga organizata me bazë në Austri “Women Without Borders”.³⁷ Të katër organizatat partnere kërkimore në këtë studim janë pjesë e një rrethi në rritje të organizatave eksperte, të cilat kanë bërë punë të lavdërueshme në fushën e ekstremizmit të dhunshëm në Ballkanin Perëndimor.³⁸ Angazhimi i madh i shoqërisë civile filloi me studime për nxitësit, faktorët shtytës e tërheqës të fenomenit (si në nivel kombëtar dhe rajonal) dhe që atëherë ato kanë kaluar edhe në zbatimin e programeve praktike. Për shembull, organizatat “Scholar-practitioner”, siç janë Qendra Kosovare për Studime të Sigurisë dhe Democracy Lab në Maqedoni, janë aktive në hulumtimin e gjendjes aktuale të ekstremizmit të dhunshëm dhe parandalimit të tij si dhe janë angazhuar në informimin dhe edukimin me qëllim forcimin e debatit dhe të menduarit kritik dhe evidentimin e fushave inteligjente për zbatimin e projekteve.

Në përgjithësi, organizatat kombëtare të shoqërisë civile shpesh varen nga prioritetet e financimit të donatorëve ndërkombëtarë dhe kombëtarë. E njëjta gjë vlen edhe për organizatat ndërkombëtare të shoqërisë civile, të cilat janë më pak të evidentueshme në rastet tona studimore, por që janë gjithnjë e më shumë aktive në fushën e PEDh në sajë të financimeve të bollshme që kanë në dispozicion (Sherriff et al. 2018, 27; bisedë personale). Aktivitetet e tyre shpesh i qëndrojnë teorisë origjinale të ndryshimit dhe prioritetëve të caktuara, duke i zbatuar ato për të trajtuar shkaqet rrënjësore të ekstremizmit të dhunshëm (Schirch 2018, 24-26).

5.1.2 Vlerësimi i rëndësisë së nismave PEDh

Vlerësimi lokal nga të intervistuarit në komunitet

Në nivel vendor, panorama që na jepet në të gjithë rajonin është ajo e shpërndarjes. Nga njëra anë, ka shumë pak besim për mënyrën se si e trajtojnë çështjen institucionet shtetërore të nivelit kombëtar. Në të njëjtën kohë, ka pak ndërgjegjësim për dokumentet dhe nismat e ndryshme politike, nëse bashkitë nuk preken drejtpërsëdrejti prej tyre. Kjo mungesë ndërgjegjësimi ka dy burime: nga njëra anë, shkaktohet nga mungesa e një strategjie angazhimi aktiv nga ana e qeverisë. Për shembull, në asnjë nga vendet e marra në këtë studim qeveritë nuk i kanë përfshirë aktorët vendorë në hartimin e planeve strategjike apo për priorizimin e fushave të veprimit në lidhje me nismat vendore. Nga ana tjetër, ky “deficit ndërgjegjësimi” vjen edhe për shkak të vlerësimit të ndryshëm të rëndësisë së fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm për komunitetet në fjalë. Në disa raste, kjo shoqërohet me një mungesë dëshire për t’u përfshirë në debat ose si rezultat i frikës së stigmatizimit (“ata janë problem”). Kjo del në pah edhe tek refuzimi i prerë i diskutimit publik që drejton gishtin pothuajse vetëm tek ekstremizmi me motiv fetar islamik/islamist dhe injoron ekstremizmat politikë dhe etno-politikë në rajon që janë në marrëdhënie dinamike dhe që shpesh i hedhin benzinë zjarrit të njëri-tjetrit (Austin et al. 2018, 75). Nga të gjitha vendet e këtij studimi, vetëm një vend nuk evidenton ekstremizmin ‘kumulativ’ apo ‘të ndërsjellë’ si faktor themelor (Jakupi/Kraja 2018, 20ff; Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 20 & 30; Turcalo/ Veljan 2018, 24).

Vlerësimi i (mos)përputhjes mes faktorëve nxitës të ekstremizmit të dhunshëm dhe sektorëve të përbashkët të ndërhyrjes

Nga vlerësimi i përgjithshëm i vendeve të marra në këtë studim shohim se shumë shpesh për hartimin e programeve PEDH ndiqet qasja ‘e marrjes shabllon të materialit’ (copy/paste). Autorët e studimit të rastit të Shqipërisë vunë në dukje se politika kombëtare e formës ‘një masë për të gjithë’ për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm duket shumë e përgjithshme dhe përshtatej sipas karakteristikave të veçanta

37 <https://www.women-without-borders.org/>, aksesuar në 12 prill 2019.

38 Shih raportet informuese nga Kursani 2015, Azinovic 2016, Vurmo et al. 2015 and Selimi/Stojkovski 2016

të secilit komunitet” (Qirjazi/Shehu 2018, 6; Vurmo et al. 2015, 15). Në një studim të kohëve të fundit rreth faktorëve shtytës dhe tërheqës të ekstremizmit të dhunshëm, të financuar nga British Council, raportohet se përgjigjet dhe nismat në vend “*dukeshin sikur ishin pothuajse të përsëritura*” (Becirevic 2018, 27). Autorët e rastit studimor të Maqedonisë shprehin pakënaqësinë e tyre në konkluzionet e studimit për faktin se politikat veçse reagon dhe nuk merr masa parandaluese ndaj problemit të ekstremizmit të dhunshëm (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 31-32). Rasti studimor i Bosnjës e përmbledh panoramën kombëtare mjaft mirë: “*Ajo që vihet re [...] është mungesa e një programi të vërtetë vendor P/LKEDH në Bosnjë-Hercegovinë apo plane për projekte të veçanta komunitare PEDH në komunitetet e prekura të studiuara në këtë hulumtim. Të gjitha programet aktualisht nisen dhe drejtohen nga shteti apo ministritë*” (Turcalo/Veljan 2018, 21). Po ashtu, në shumë qasje i vihet theksi më shumë sigurisë sesa shoqërisë (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 5).

Ishte e pamundur të bëhej një vlerësim i efektivitetit të programeve duke u mbështetur në bazën e të dhënave gjatë kohës së përpilimit të këtij raporti, për shkak të afatit të shkurtër dhe paqartësisë në lidhje me teorinë e ndryshimit. Megjithatë, kritikata që dalin nga rastet studimore të secilit vend, përfshirë këtu angazhimin e pakët mes niveleve dhe sektorëve të shoqërisë, koordinimin e dobët mes donatorëve, nxitjen nga jashtë për strategjitë e luftës apo parandalimit të ekstremizmit të dhunshëm, mungesën e kapaciteteve në nivel kombëtar dhe vendor për t’u angazhuar me këtë temë në mënyrë strategjike dhe afatgjatë, tregojnë se programet PEDH në rajon, pavarësisht se financimi për to vjen duke u rritur, ka shumë gjasa të vazhdojnë të jetë efektiv (shih edhe Azinovic 2018). Për Kosovën, rasti studimor i këtij vendi evidenton edhe pikat e verbra sektoriale: “*programet që po zbatohen aktualisht me qëllim PEDH punojnë fare pak në drejtim të trajtimit të faktorëve që ndikojnë në qëndresën e komuniteteve, faktorë të identifikuar nga ky hulumtim, të tilla si programe dhe projekte që fokusohen kryesisht në rritjen e perspektivave të punësimit në Kosovë*” – një faktor që u evidentua se ka ndikim të tërthortë në procesin e radikalizimit dhe rekrutimit për grupet e ekstremizmit të dhunshëm (Jakupi/Kraja 2018, 24).

Mes bashkive/komunave të këtij studimi ka shumë ngjashmëri: programet PEDH në të katër vendet kanë qenë, dhe vazhdojnë të jenë, nën ndikimin e jashtëzakonshëm të prioritetëve të donatorëve të huaj dhe komunitetit ndërkombëtar. Strategjitë kombëtare dhe planet e tyre të veprimit, të hartuara falë mbështetjes nga këta donatorë, kanë ngjashmëri të theksuara, dhe jo gjithmonë marrin parasysh dallimet e mëdha historike mes vendeve (për shembull midis Bosnjë-Hercegovinës dhe Shqipërisë). Në asnjë nga këto dy vende aktorët vendorë nuk u përfshinë në përcaktimin e axhendës, në formulimin e strategjive dhe përcaktimin e prioritetëve.

Në të njëjtën kohë, gjatë hartimit dhe vlerësimit të qasjeve parandaluese ndaj ekstremizmit të dhunshëm duhet të merren parasysh dallimet në histori dhe trajektoren e zhvillimit të vendeve (dhe bashkive). Thjesht nuk mund të ketë “një masë për të gjithë”, p.sh., mes Shqipërisë, që dikur njihej botërisht si i vetmi vend ateist në botë dhe që nuk ka përjetuar luftëra gjatë dekadave të fundit e me perspektiva relativisht të mira si vend kandidat për BE, dhe Bosnjë-Hercegovinës, me pasojat e një lufte brutale etno-politike dhe brishtësinë e saj institucionale. Dallimet historike materializohen edhe në traditat vendore dhe përbërjen sociale vendore, që aktualisht injorohen nga programet PEDH të servitura të gatshme, por do të ishte mirë që të trajtoheshin me anë të proceseve të planifikimit me orientim nga poshtë-lart dhe me informacione të marra në terrenin vendor, gjë që do të mund të trajtonte frikën aktuale se komuniteti mund të stigmatizohet nëse merr pjesë në debatin për rreziqet konkrete të ekstremizmit të dhunshëm.

Vlerësimet e bëra deri tani mund të përcaktohen në lidhje me dy dimensione të përgjithshme: dimensionin horizontal që shqyrton ndërhyrjet e ndryshme sektoriale (p.sh. në sektorin e rinisë/arsimit, sektorin e fesë, sektorin social-ekonomik) dhe dimensionin vertikal që trajton nivelin, shtrirjen dhe fokusin e angazhimit (p.sh. ndër-rajonal, kombëtar, vendor, lagje). **Në dimensionin vertikal**, duke i bërë jehonë të mësipërme, vërejmë se shumica e programeve e kanë origjinën në nivel kombëtar, me pak ose aspak përfshirje proaktive të aktorëve vendorë, të cilët ndoshta kanë më shumë njohuri dhe janë më të prekurit. Kjo mungesë e aktorëve vendorë në përcaktimin e axhendës, në planifikim dhe zbatim po dëmton lidhjen dhe efektivitetin e programeve PEDH në të gjithë rajonin. **Në dimensionin horizontal**, shohim se pjesa më e madhe e nismave po përpiqen të bëjnë një ndërthurje të arsimit të rinjve dhe punësimit të tyre. Po ndërmerren hapa edhe në fushën e punës me institucionet fetare si dhe për mbështetjen për organizatat e grave. Sidoqoftë, ekziston një mospërputhje e dukshme mes retorikës

së përkryer të planifikimit të projektit dhe perceptimit të përfituesve të mundshëm “në terren”, të cilët shpesh nuk janë në dijeni të programeve që po zbatohen tek ta. Gjithashtu, ekziston një mospërputhje e dukshme ndërmjet aktorëve dhe faktorëve që janë vërtetuar se kanë më shumë ndikim në frenimin e ekstremizmit të dhunshëm në nivel vendor (institucionet dhe udhëheqja e fortë vendore, bashkëpunimi ndër-komunitar, aktivizmi i të rinjve, mësuesit dhe prindërit e fuqizuar) dhe ata aktorë dhe faktorë të cilët është investuar (punësimi i të rinjve, për shembull, në Kosovë) dhe të lënë pas dore (sektori i punës sociale, për shembull, në Bosnjë). Së treti, angazhimi mes vetë grupeve të ndryshme (p.sh. gratë dhe të rinjtë, institucionet fetare dhe shtetërore) është tepër i vogël.

Kështu, fjala e një studiuesi të njohur të Ballkanit Perëndimor do të shkonte mjaft mirë për sa i përket orientimit të programeve në të ardhmen, duke i larguar ato nga “paniku i politikave”³⁹: *“duke pasur parasysh se forma dhe drejtimi i ISIS janë të paqarta dhe se rreziku i dhunës nga luftëtarët e kthyer shihet si minimal nga shumë zyrtarë të Ballkanit Perëndimor, është me rëndësi që problemi që paraqet fenomenin e luftëtarëve të huaj dhe veprimtaritë e tyre të përcaktohen saktë dhe qartë. Me fjalë të tjera, autoritetet të mos fokusohen shumë në trajtimin e kërcënimeve të vjetra teorike që i largojnë pikërisht nga zhvillimet reale dhe tepër shqetësuese në zona të tjera rreziku”* (Azinovic 2018, 16).

5.2 Lidhja e programeve PEDh me vendosjen e paqes, pajtimin dhe kohezionin social

Përveç të gjitha dallimeve kontekstuale dhe vendore, mendojmë se fenomeni i ekstremizmit të dhunshëm shpesh nxitet nga konfliktet politike për përfshirjen, drejtësinë dhe përfaqësimin e drejtë (shih Schwebel 2017, 7, UNDP 2017, Schirch 2018). Prandaj, në kontekstin e këtij hulumtimi, e kthym vëmendjen te ndikimi që mund të ketë (pasur) hartimi i programeve për vendosjen e paqes ose pajtimin në vendet e studiuara, si për shfaqjen e ekstremizmit të dhunshëm ashtu edhe për strategjitë efektive për ta trajtuar atë. Pyetja e hulumtimit ishte: cilat lidhje mund të identifikohen mes aktiviteteve PEDh dhe përpjekjeve për vendosjen e paqes dhe pajtimin në Ballkanin Perëndimor?

Disa nga vendet e studiuara këtu paraqesin një kontekst të veçantë: ato, megjithëse në shkallë të ndryshme, janë vende që kanë dalë nga lufta dhe konflikti i dhunshëm në të shkuarën e afërt. Si vende moderne të pasluftës, disa prej tyre kanë përjetuar dhjetëvjeçarë investimesh në projekte për vendosjen e paqes dhe pajtimin.⁴⁰ Ekstremizmi i dhunshëm po shfaqet në Ballkanin Perëndimor pas investimeve të konsiderueshme vendore dhe ndërkombëtare në rindërtimin e shoqërive të shkatërruara nga lufta. A ka rëndësi ky investim për PEDh? E thënë disi ndryshe, nëse harmonia dhe kohezioni social janë faktorë të rëndësishëm që kontribuojnë në paprekshmërinë ose në qëndrueshmërinë e komuniteteve ndaj radikalizimit dhe rekrutimit (shih Seksionin 5, shih edhe Ellis/Abdi 2017), a mund të thuhet se projektet për vendosjen e paqes dhe pajtimin, të cilat ndoshta forcojnë kohezionin social, kanë një ndikim (pozitiv) në parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm?

Shumë kontribuues të paqes janë të pakënaqur me prioritizimin e skajshëm të politikave që po përjetojnë aktualisht strategjitë P/LKEDH. Megjithatë, bashkësia e vendosjes së paqes e kupton se ajo vetë ka shumë avantazhe për të ofruar si në debatin ashtu edhe në qasjet strategjike ndaj ekstremizmit të dhunshëm. Georgia Holmer thekson se *“bashkësia e vendosjes së paqes dhe metodat dhe praktikatat e saj përkatëse mund të ndihmojnë që të kuptohet shumë më mirë ekstremizmi i dhunshëm dhe shkaqet e tij si dhe mund të ofrojë një qasje më të lokalizuar, gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme për ta luftuar atë”* (Holmer 2013, 1). Ajo vazhdon: *“Bashkësia e vendosjes së paqes tashmë kontribuon në shumë mënyra në parandalimin e dhunës ekstremiste dhe në axhendën LKEDh nëpërmjet programeve të hartuara për parandalimin e konflikteve, për të forcuar shtetin ligjor dhe për të promovuar paqen, tolerancën dhe*

39 Term që përdoret për të përshkruar politikëbërjen në fushën e P/LKEDH nga Graeme Simpson, autori kryesor i Studimit të Progresit 2018 të OKB-së për Rininë, Paqen dhe Sigurinë (prezantimi në Javën e Paqes në Gjenevë 2018)

40 Shih, për shembull, Fischer/Petrovic-Ziemer (2016) dhe Moore (2013) për Bosnjë-Hercegovinën, Mazrreku et al. (2018) dhe Visoka (2017) për Kosovën dhe Odendaal (2010) për Maqedoninë.

qëndresën”.

Çfarë mund të nxjerrim nga studimi i rasteve të katër vendeve për kontributin që po jepet aktualisht apo që mund të jepet nga programet për vendosjen e paqes? Së pari, është shumë e dobishme të sqarojmë se çfarë kuptojmë me termin “vendosja e paqes”. Gjatë rrugëtimit tonë të hulumtimit me pjesëmarrje, diskutuam tre rrugë të ndryshme me të cilat të kuptojmë lidhjen mes programeve PEDh dhe programeve për vendosjen e paqes/për pajtimin.

1. Në një bashki/komunë të caktuar, a po zbatohen në të njëjtën kohë programe për PEDh dhe për vendosjen e paqes/pajtimin? Nëse po, a janë zbatuesit e këtyre programeve në dijeni për njëri-tjetrin dhe si do të ndërthuren? (Nuk gjetëm dëshmi të këtyre programeve.)
2. Në një shtet/bashki (komunë) të caktuar, çfarë ndikimi kanë historitë e marrëveshjeve të paqes (Marrëveshja e Ohrit, Marrëveshja e Dejtonit, Plani i Ahtisarit), historia e vendosjes së paqes/pajtimin dhe historia e proceseve të ndërtimit të shtetit (dhe dështimi i perceptuar për to) në perceptimet/shfaqjen e ekstremizmit të dhunshëm?
3. Në kontekste të paecksopozuara ndaj (programeve të) vendosjes së paqes/pajtimin, a ka pasur përpjekje për të rritur kohezionin dhe harmoninë sociale (nismat për multikulturalizmin, harmoninë ndërfaqetare dhe ndëretnike, vlerat qytetare, të drejtat e njeriut, të drejtat e grave etj.)? Nëse po, si ndërthuren me programet më të fundit në fushën e PEDh?

Si fillim, vendosjen e paqes (dhe “lidhjen e vendosjes së paqes” me aktivitetet PEDh) e kuptojmë si lidhja me nismat e dialogut mes grupeve ndëretnike/ndërfetare me qëllim menaxhimin e konfliktit paqësisht. Ky është kriteri minimal, ndonëse ekipet hulumtuese në secilin vend të marrë në këtë studim ishin të lira të jepnin një analizë të panoramës më të gjerë (për shembull, duke theksuar efektin e mundshëm të dështimit për dekada me radhë të përpjekjeve për ndërtimin e paqes’ sipas perceptimit publik në Bosnjë).

Duke u nisur nga një këndvështrim më i gjerë rajonal, disa ekspertë argumentojnë se “pushteti nacionalist [është] nxitësi më i rëndësishëm vendor i [...] radikalizimit” brenda rajonit të Ballkanit Perëndimor, në të cilin udhëheqësit nacionalistë “pengojnë pajtimin duke manipuluar përçarjet sociale në mënyrë që të largojnë vëmendjen nga dështimet e qeverisjes së tyre”⁴¹ (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 12). Ky vlerësim rivërtetohet në analizën e paraqitur, veçanërisht në studimet e rasteve në Bosnjë dhe Hercegovinë, Kosovë dhe Maqedoni. Shqipëria, për shkak të historisë së saj të ndryshme nga këto tre vende, është vendosur veçmas për sa i përket përvojës së saj për vendosjen e paqes.

Autorët e rasteve studimore në Bosnjë dhe Hercegovinë kanë një qasje tejet kritike: “Në periudhën e pasluftës, puna për vendosjen e paqes në Bosnjë-Hercegovinë u përqendrua kryesisht në pajtimin dhe në dimensionet teknike të ndërtimit të shtetit, pa kuptuar më parë se ishte e pamundur të përmbusheshin këto synime në mungesë të një ideje të përbashkët për shtetin” (Turcalo/Veljan 2018, 21).

Raporti vërteton se fryma e përgjithshme e Marrëveshjes së Paqes së Dejtonit i bëri të mundur elitës etno-politike të vazhdonte të nxiste ndarjen përkundër bashkimit kombëtar. Për më tepër: “përpjekjet, kryesisht nga donatorët, shpesh u bënë pa ndonjë marrëveshje politike ose kur financoheshin nga organizata apo aktorë të fuqishëm ndërkombëtarë, kanë marrë vetëm pëlqimin zyrtar politik. Mungesa e pëlqimit të vërtetë nga ana e elitave politike për nismat e pajtimin dhe projekte të tjera të vendosjes të paqes ua ka bërë më të vështirë këtyre projekteve për të pasur ndonjë ndikim real” (Turcalo/Veljan 2018, 21).

Studimi konstaton mangësi të mëdha në shërimin e traumave të pasluftës në Bosnjë-Hercegovinë si dhe një barrë shtesë të “anomisë institucionale”, e cila dëmton ambiciet e njerëzve për jetën dhe i lë ata me mosbesimin cinik të kapacitetit institucional të vendit për t’u përmbushur qytetarëve të tij nevojat e tyre. Të dy këto ‘mangësi’ krijojnë një terren mundësues për radikalizimin. Në një kontekst të tillë, ndonëse përpjekjet për vendosjen e paqes dhe drejtësinë tranzicionale/pajtimin mund të luajnë një rol të dobishëm (nëse përqendrohen në shërimin e traumave), kjo gjë nuk është bërë në të kaluarën. Edhe në të tashmen një gjë e tillë nuk po bëhet mjaftueshëm (që është e dukshme, siç thonë autorët e rastit studimor të Bosnjës, në mungesë të punonjësve socialë, për shembull).

Nga ana tjetër, Sead Turcalo dhe Nejra Veljan vlerësojnë se një qasje e mirëfilltë e vendosjes së paqes

⁴¹ Dr. Majda Ruge në dëshminë e saj para Nënkomisionit për Evropën dhe Bashkëpunimin Rajonal për Sigurinë, i Komisionit të Lidhjeve me Jashtë të Senatit të Shteteve të Bashkuara (2017).

(qasje që duhet të jetë vendore dhe me fokus komunitetin) mund të shërbejë si kundërpeshë e mirëpritur ndaj tendencave aktuale të prioritizimit të sigurisë në programet PEDh. Po ashtu, “shumë programe që po zbatohen për të trajtuar çështjet e drejtësisë tranzicionale dhe luftën kundër mohimit të gjenocidit në disa komunitete mund bëhen platformë për të hartuar programe që synojnë të luftojnë radikalizimin dhe ekstremizmin e dhunshëm” (Turcalo/Veljan 2018, 21 -22). Megjithatë, në praktikën e tanishme, një “ndërtim i tillë” nuk ndodh sistematikisht ose shpesh.

Në Maqedoni, autorët e rastit studimor konstatojnë se “duke pasur parasysh natyrën e konfliktit të armatosur që ndodhi në Maqedoni, vendosja e paqes ishte padyshim një përpjekje për të kapërcyer boshllëqet që ekzistonin mes shqiptarëve etnikë dhe maqedonasve etnikë pas shpërthimit të dhunës në 2001. Sidoqoftë, pjesa më e madhe e kritikës së periudhës pas Marrëveshjes Kornizë të Ohrit (MKO) lidhet me zbatimin e saj. Ndonëse ka pasur ndryshime të rëndësishme strukturore që janë zbatuar në nivel shtetëror dhe komunal për të trajtuar çështjet etnike, pak është bërë për të zbatuar aktivitete të përbashkëta, me shtrirje kohore afatgjate dhe për komunitetin vendor në lidhje me vendosjen e paqes” (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 6). Zbatimi i MKO-së, sipas autorëve, ende ka bërë të mundur shfrytëzimin e mëtejshëm politik të propagandës së konflikteve ndëretnike (shqiptare-maqedonase). Edhe pse MKO solli si rezultat më shumë të drejta për shqiptarët etnikë dhe marrëveshje për ndarjen e pushtetit, perceptimet e shqiptarëve për disavantazhet dhe ato të maqedonasve për privimin janë shumë të forta. Perceptime të tilla, shkruajnë autorët e rastit studimor, ndizen shumë shpejt nga partitë politike në të dyja anët me qëllim shfrytëzimin e tensioneve si pjesë e strategjive të tyre zgjedhore (po aty, 3). Gjatë periudhës së zgjedhjeve shfaqen episode të vogla dhune, duke sjellë kështu një efekt tjetër kundër-produktiv dhe radikal në përpjekjet e ndërkombëtarëve për ruajtjen e paqes.

Në Kosovë, autorët e rastit studimor nënvizojnë refuzimin e fortë në nivel vendor të nismave të tilla, që rezultojnë nga ndikimi i madh i jashtëm te programet për vendosjen e paqes. “Siç e nxori në pah edhe diskutimi mes pjesëmarrësve në fokus grupe, këto takime mbeten shumë të papëlqyeshme, pasi ato perceptohen si minim i presionit nga donatorët ndërkombëtarë dhe shpesh mendohet se dëmtojnë besueshmërinë e aktorëve që marrin pjesë në to. Në përgjithësi, për shkak se këto takime nuk janë nismë e drejtuar nga baza, por konsiderohen kryesisht si ndërhyrje nga jashtë, ato nuk tërheqin vëmendjen e komunitetit vendor dhe nuk fillojnë si iniciativë e qëndrueshme.” (Jakupi/Kraja 2018, 26). Përveç kësaj, ata theksojnë: “Edhe pse ka pasur shumë projekte dhe programe që kanë për qëllim “pajtimin” dhe “dialogun ndërjetar” në komunat e Deçanit dhe Mitrovicës, përmes analizave dhe intervistave me udhëheqësit vendorë, veçanërisht në Komunën e Deçanit, nuk u vendos asnjë lidhje e drejtpërdrejtë mes vendosjes së paqes dhe qëndresës. Sidoqoftë, në mënyrë të tërthortë, shenja që kanë lënë programet e ndryshme ndërkombëtare të vendosjes së paqes në Kosovë është në mobilizimin e autoriteteve komunale për të reaguar shpejt ndaj shqetësimeve dhe incidenteve të ndryshme që ndodhin në komunë” (po aty, 25).

Ekipi hulumtues i Shqipërisë e kontekstualizon mjedisin e vendosjes së paqes në vend si vijon: “Është e rëndësishme të theksohet se në Shqipëri nuk janë zbatuar asnjëherë programe të përshtatshme për pajtimin në kontekstin e zgjidhjes së konflikteve dhe/ose vendosjes së paqes. Ndryshe nga shumica e vendeve fqinje, konfliktet e brendshme në Shqipëri mund të lidhen më së shumti me tensionet politike sesa me ndasitë fetare apo etnike. Kjo është edhe arsyeja pse pajtimi, dialogu dhe ndërmjetësimi janë trajtuar gjithmonë si pjesë e peizazhit politik dhe jo si pjesë e programeve që duhen zbatuar në nivel shoqërie. Si rezultat, mënyra e lidhjes së përpjekjeve aktuale të PEDh me vendosjen e paqes është nëpërmjet programeve të dialogut ndërjetar, rritjes së ndërgjegjësimit dhe promovimit të vlerave qytetare përmes edukimit” (Qirjazi/Shehu 2018, 27). Mund të sigurohen disa hapësira për një qasje të ndërtimit të paqes kur ekipi i hulumtimit arrin në përfundimin se “është thelbësore që përpjekjet për PEDh-në në Shqipëri të vazhdojnë të përshtatin kontekstin vendor me anë të masave me në qendër PEDh-në.” (po aty, 28). Kështu, përpjekjet PEDH mund të mbështeten edhe tek rëndësia e “tolerancës fetare” (e njohur ndryshe edhe si ‘harmoni fetare’) dhe theksin që i vihet asaj si vlerë qytetare për ndërtimin e urave ndërjetare dhe ndëretnike” (po aty, 3, duke cituar Vurmo et al. 2018).

Për ta përmbledhur, jo të gjitha pritshmëritë normative (për shembull, vendosja e paqes do të trajtojë të gjithë panoramën e shkaqeve rrënjësore strukturore dhe individuale) janë realizuar ‘në terren’ në Ballkanin Perëndimor. Në disa raste, nismat e vendosjes së paqes dhe pajtimit kanë rënë pre e shfrytëzimit dhe manipulimit politik (Turcalo/Veljan 2018, 21; Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 12).

Rrjedhimisht, shpesh popujt e këtyre vendeve i shohin ato me një dozë të madhe cinizmi dhe pesimizmi.

Megjithatë, “thelbi” i vendosjes së paqes (takimet ndëretnike, dialogu ndërfetar, toleranca fetare dhe multikulturalizmi, lidhjet dhe hallkat aktive në një komunitet tek të gjithë grupet identitare, nxitja e identiteteve gjithëpërfshirëse dhe shumëdimensionale) evidentohet si faktor i rëndësishëm që kontribuon te qëndresa e komuniteteve. Siç tregojnë autorët e rastit studimor në Maqedoni: *“Në Gostivar dhe në Strugë ... ka pasur përpjekje të konsiderueshme për të nxitur multikulturalizmin, diversitetin dhe vlerat e një shoqërie ndëretnike. Të anketuarit sugjeruan se anëtarët e këtyre komunave janë të mirë-informuar për vlerat e diversitetit. Për më tepër, në Strugë u theksua se janë bërë përpjekje të përbashkëta për hartimin dhe promovimin e aktiviteteve dhe programeve që nxisin integrimin dhe bashkëpunimin ndëretnik duke forcuar më tej qëndresën e të gjithë komunës ndaj faktorëve që kontribuojnë drejt një mjedisi të favorshëm për ekstremizmin”* (Stojkovski/Kalajdziovski 2018 , 27).

Programet PEDh dhe programet e vendosjes së paqes në të ardhmen duhet të fokusohen te këta gurë themeli në nivel vendor dhe jo në deklaratata të forta politike. Në Kreun 7 do ta shqyrtojmë më tej këtë apel me anë të rekomandimeve politike/praktike.

6. Qëndresa e komunitetit: Përfundime dhe fushat për hulumtime të mëtejshme

Duke pasur parasysh fondin e të dhënave që ky raport kishte për qëllim të pasqyrore, por edhe kompleksitetin e lëndës që synonte të trajtonte, ky kapitull i fundit nuk do të përpiqet të bëjë një përmbledhje të gjetjeve kryesore që dalin nga hulumtimi. Në vend të kësaj, ai do të shqyrtojë çështjen ende të pazgjidhur se “çfarë e bën një komunitet të qëndrueshëm ndaj kërcënimit të ekstremizmit të dhunshëm”. Që nga zanafilla e tij, ky hulumtim eksplorues i faktorëve dhe aktorëve të qëndresës dhe cënueshmërisë së komunitetit në Ballkanin Perëndimor bëri kujdes të madh për të vëzhguar nëse një komunitet i caktuar ishte (dukshëm) i paprekur nga ekstremizmi i dhunshëm (sipas treguesve që vendosëm për numrin të rasteve të luftëtarëve të huaj nga ai komunitet) ose nëse ky komunitet ishte vërtet i qëndrueshëm ndaj tij. Para se ta diskutojmë këtë pyetje me nuancën e nevojshme, është e rëndësishme të gjejmë qasjen dhe si e kuptojmë çështjen në diskutimin e përgjithshëm për qëndresën në shkencat shoqërore dhe në fushën politike. Kështu, në këtë kapitull do të përcaktojmë së pari konceptin e qëndresës së komunitetit dhe sfidat e zbatimit të saj në studimin e ekstremizmit të dhunshëm (6.1) përpara se të sintetizojmë gjetjet tona kryesore dhe të vijojmë me disa pyetje të hapura për hulumtime të mëtejshme (6.2).

6.1 Qëndresa e komunitetit: të kuptojmë këtë koncept të paqartë

Përkufizime të përgjithshme

Gjatë viteve të fundit, e frymëzuar pjesërisht nga studimet për zhvillimin, koncepti i qëndresës ka gjetur terren në komunitetin e vendosjes së paqes, por që gjithsesi mbetet i përkufizuar keq dhe në mënyrë të pasaktë duke u bërë kështu temë debatesh. Origjina konceptuale e saj gjendet tek shkencat materiale – përkufizuar si kapaciteti i një materiali për të thithur sasi të mëdha energjie shpejt dhe për ta lëshuar atë përsëri pa u thyer. Kur aplikohet te shkencat politike, mund të përshkruhet si aftësia e sistemeve politike dhe marrëveshjeve (in)formale të qeverisjes për t’u përshtatur kushteve të ndryshueshme politike dhe shoqërore ndërkohë që strukturat e saj ruhen të paprekura (Carpenter 2008, 6). Me fjalë të tjera, “*shtetet e qëndrueshme janë në gjendje të ruajnë rendin dhe stabilitetin, të ruajnë ekuilibrin e pritshmërive dhe kapacitetit të shoqërisë, dhe t’i mbijetojnë dhe përmirësojnë efektet negative të tronditjeve të jashtme e të brendshme*” (McLoughlin 2012, 9). Megjithatë, duhet theksuar se qëndresa në vetvete nuk është në thelb normativisht e mirë, sepse edhe qeveritë shtypëse dhe korrupsioni mund të jenë sisteme të qëndrueshme. Siç thekson edhe Diane Coutu: “... qëndresa nuk është etikisht as e mirë as e keqe. Është thjesht aftësia dhe kapaciteti për të qenë i fortë në kushte të mëdha stresi dhe ndryshimi” (Coutu 2002).

Agjencitë ndërkombëtare filluan të përdornin konceptin e qëndresës së komunitetit në fushën e përgatitjes për raste fatkeqësish dhe më vonë edhe në ndihmën humanitare dhe në projekte zhvillimi, kryesisht për të ndihmuar komunitetet e prekura nga ndryshimet klimatike, duke përafruar programet dhe strategjitë e financimit me objektivat e ndërtimit të qëndresës (Banka Botërore 2013; PNUD 2014). Në këtë kontekst, Agjencia e Shteteve të Bashkuara për Zhvillim Ndërkombëtar (USAID) e përkufizoi qëndresën si “*aftësinë e njerëzve, ekonomive familjare, komuniteteve, vendeve dhe sistemeve për të zbutur, përshtatur dhe për t’u rimëkëmbur nga goditjet dhe streset në një mënyrë që redukton cënueshmërinë kronike dhe mundëson rritjen gjithëpërfshirëse*” (USAID 2013, 3). Duke ndjekur hapat e fushës së vendosjes

së paqes (p.sh. Interpeace 2016, Menkhaus 2013), komuniteti hulumtues i PEDh ka përqafuar kohët e fundit edhe konceptin e qëndresës (p.sh. Van Meter 2016, Holmes 2017, Bowen 2017, Ellis/Abdi 2017), megjithëse jo gjithmonë në mënyrë vetë-reflektuese (p.sh. Daou 2015). OSBE-ja e ka ngritur programimin e saj të PEDh në drejtim të dy objektivave të reduktimit të thirrjes së ekstremizmit të dhunshëm dhe ndërtimit të “*qëndresës ndaj ndikimit dhe përhapjes së tij*” (2018, 7). Programet që përfshihen në këtë objektiv janë kurrikula shkollore, fushatat e informimit publik, diskutimet e komunitetit, dialogu brenda fesë dhe ndërmjet feve, ngritje kapacitetesh për mësuesit dhe udhëheqësit e komunitetit dhe fushatat kundër propagandës në media (po aty).

Edhe pse popullariteti i programeve të qëndresës po rritet, nga ana tjetër ka shumë kritika për konceptin në lidhje me mënyrën e aplikimit të tij të shkencat sociale dhe në studimin e komunitetit politik dhe social (p.sh., Olsson et al. 2015). Dy pika të kësaj kritike janë vërtet serioze. E para, koncepti i qëndresës perceptohet si mungesa e institucionit në emër të komunitetit, sepse mund të evokojë përfytyrë pasivë të ndihmës, të cilët duket sikur janë përjetësisht në prag të rrezikut apo katastrofës. Po ashtu, është evidentuar se qëndresa, ashtu siç përdoret aktualisht, fokusohet shumë tek kapacitetet individuale dhe komunitare në kurriz të problemeve të fshehta strukturore për të cilat janë përgjegjës agjentë që nuk janë individë apo struktura të komunitetit. Siç përmbledhet nga Olsson et al (2015, 9), “*...qëndresa mund të bëhet koncept i fuqishëm depolitizues dhe metaforë shkencore natyralizuese kur përdoret nga aktorët politikë*”.

Ndonëse të ndërgjegjshëm për kufizimet e perceptuara të këtij termi, sërish vendosëm ta përdornim atë për disa arsye. Së pari, duke pasur parasysh përdorimin e tij të gjerë dhe mbizotërimin në debatet bashkëkohore rreth PEDh, dëshirojmë të kontribuojmë në këtë debat nëpërmjet gjetjeve tona empirike. Së dyti, koncepti i qëndresës e gjen veten mirë tek kuptimi sistematik i natyrës komplekse të fenomeneve shoqërore - siç përdoret për shembull nga USAID në botimin e vitit 2013 “Korniza për analizimin e qëndresës në shtetet e brishta dhe të prekura nga konflikti”. Siç citohet nga Van Meter (2016, 8), “*analiza nuk u përqendrua në nivelin e individit dhe grupit, por përdori një qasje sistematike duke supozuar se pesë lloje ndikimesh të jashtme - ekonomike, mjedisore, sigurie, politike dhe sociale - ndërveprojnë me njëra-tjetrën dhe me tre bazat e qëndresës të komunitetit - institucionet, burimet dhe mundësitë - për të prodhuar rezultate për sistemin. Kjo kornizë ndihmon lidhjen e niveleve të problemit të analizës dhe qartëson kompleksitetin e qëndresës*”. Për më tepër, qëndresa mund të konsiderohet se përfshin dimensionet strukturore dhe institucionale të kapaciteteve të komuniteteve për të reaguar ndaj kërcënimit të ekstremizmit të dhunshëm. Në këtë kuptim, qëndresa është “*emër dhe folje*” (po aty, 10). Kjo gjë evidentohet edhe në qasjen e Oxfam-it për zhvillimin e qëndrueshëm, të rrënjësor në tri lloje kapacitetesh të qëndresës: kapaciteti thithës, përshtatës dhe transformues. “*Këto tre kapacitete duhet të përmirësohen për të arritur (...) në realizimin e të drejtave dhe mirëqenies, pavarësisht nga goditjet, streset dhe pasiguria. Sektori i zhvillimit në tërësi përdor termin ‘kapacitet’. Në Oxfam, ne natyrisht mendojmë në drejtim të agjencisë, fuqizimit dhe zgjedhjes*” (Jeans et al. 2017). Së fundi, qëndresa e komunitetit përballë vështirësive shoqërohet në literaturë edhe me rolin e lidhjeve shoqërore, marrëdhënive shoqërore dhe përkatësisë (siç përshkruhet nga Ellis dhe Abdi 2017), gjë që i bën jehonë fuqishëm gjetjeve të identifikuar nga ekipet hulumtuese të studimit të rasteve. Në nënkreun më poshtë shpjegohet mënyra në të cilën projekti ynë përmirësoi përkufizimin e qëndresës dhe e bëri atë të dobishëm për hulumtimin e ndërmarrë.

Qasja e përdorur për këtë hulumtim

Për qëllime të këtij projekti hulumtimi, u miratua dhe u përdor ky përkufizim për qëndresën nga ekipet e hulumtimit të secilit prej katër shteteve: “*bashkia/komuna është e qëndrueshme pas ndërhyrjes së komunitetit apo angazhimit aktiv të aktorëve të ndryshëm në komunitet të cilët kanë një nivel të caktuar kompetencat për të parandaluar apo luftuar ekstremizmin e dhunshëm. Prandaj, qëndresa presupozon ndërgjegjësim të problemit nga aktorë të ndryshëm në komunitet dhe veprimet e tyre të përbashkëta për të vepruar kundër një fenomeni të caktuar. Ai përfshin edhe qëndrimin e komunitetit ndaj një fenomeni dhe reagimin e tij menjëherë pas nisjes së aktivitetit ekstremist të dhunshëm ose sapo të perceptohet se ky aktivitet çon në lindjen e tij*” (Jakupi/Kraja 2018, 5).

Pavarësisht këtij përkufizimi të miratuar nga të gjithë, ekipet e hulumtimit nuk i harmonizuan plotësisht pikëpamjet e tyre divergjente për sa i përket lidhjeve dhe zinxhirit shkakor mes qëndresës dhe cenueshmërisë (d.m.th., a janë këta të dy pikat fundore të një spektri apo bashkëjetojnë brenda një komuniteti të dhënë?) ose mes qëndresës dhe (pa)cenueshmërisë (d.m.th., a nënkupton pacenueshmëria domosdoshmërisht qëndresë? A është e thënë që komuniteti të ketë qenë më parë i prekur me qëllim që të konsiderohet i qëndrueshëm?) Diane Coutu (2002) citon një të intervistuar nga sektori i biznesit, i cili thotë se “*qëndresa është diçka që ti e kupton se e ke vetëm pas faktit*” gjë që përkon shumë me debatet mes hulumtuesve të projektit, të cilët diskutojnë nëse qëndresa ishte e pranishme vetëm kur komuniteti ishte testuar faktikisht ndaj tentativave për rekrutim dhe që ajo nuk ishte domosdoshmërisht e pranishme nëse komuniteti nuk kishte treguar shenja kontakti me agjentë të ekstremizmit të dhunshëm apo përdorues të dhunës.

Disa nga përfundimet që mund të nxirren nga të katër rastet studimore dhe diskutimet e mëtejshme për to mes ekipeve të hulumtimit janë si më poshtë:

- Janë identifikuar faktorët kryesorë që ndihmojnë qëndresën, por komunitetet e paprekura nuk mund të konsiderohen si plotësisht të qëndrueshme;
- Qëndresa është spektër duke qenë se nuk ka qëndresë ‘të përsosur’ por një ndërthurje faktorësh dhe veprimesh nga aktorët që i vënë kufi cenueshmërisë në një komunitet (ose rrisin qëndresën e saj);
- Në këtë drejtim, komuniteti që nuk është prekur nga ekstremizmi i dhunshëm mund të paraqesë gjithsesi shenja të cenueshmërisë (“terreni pjellor”);
- Qëndresa është sistemike, sepse nuk varet nga një faktor i vetëm i saj por nga ndërlidhja e përgjithshme e faktorëve dhe mënyra me të cilën këta aktorë luajnë rolin në formësimin e këtyre faktorëve. Për më tepër, për shkak të numrit të madh të mundësive në të cilat lidhen aktorët dhe faktorët në një komunitet të caktuar, qëndresa ndaj ekstremizmit të dhunshëm nuk është e thënë të jetë e qëllimshme, por mund të ndodhë edhe rastësisht.

Siç u tha edhe në raportin e Shqipërisë: “*Faktorët e qëndresës dhe cenueshmërisë ka gjasa të jenë të pranishëm si në komunitetet e prekura ashtu edhe tek ato të paprekura, por në nivele të ndryshme. Të dy faktorët që favorizojnë dhe parandalojnë ekstremizmin e dhunshëm vihen re në komunitetet e qëndrueshme dhe të cenueshme, por ka faktorë të tjerë ndërhyrës që ‘nxisin’ cenueshmërinë te komunitetet në rrezik. Kështu, prekshmëria nuk përcaktohet edhe aq shumë nga thjesht prania e faktorëve dhe aktorëve që ndihmojnë cenueshmërinë ndaj ekstremizmit të dhunshëm, por më tepër nga niveli, dinamika dhe ndërthurja e faktorëve dhe aktorëve brenda një komuniteti të dhënë. Kështu, qëndresa është spektër dhe sistemike (tërësore) dhe radikalizimi drejt ekstremizmit të dhunshëm është proces, shkalla e të cilit varet më së shumti (por jo ekskluzivisht) nga niveli i qëndresës”* (Qirjazi/Shehu 2018, 1). Pavarësisht këtyre kufizimeve, raportet e hulumtimit evidentuan një sërë karakteristikash, të cilat i kanë të përbashkëta komunitetet e paprekura dhe që na ofrojnë disa të dhëna se cilët mund të jenë nxitësit e qëndresës.

6.2 Nxitësit e qëndresës së komunitetit: sintezë e gjetjeve nga rastet studimore

Mendime sipas shteteve

Në **Maqedoni**, gjetjet tregojnë qartë se ka faktorë/elementë të asaj që mund të përbëjë, dhe kontribuojë te qëndresa e komunitetit, si multikulturalizmi, ndërgegjegjësimi në komunitet dhe shoqëri, cilësia e edukimit fetar dhe bashkëpunimi e angazhimi i institucioneve. Aktorët e identifikuan multikulturalizmin dhe rëndësinë e diversitetit si vendimtar, veçanërisht në një shoqëri multietnike. Megjithatë, në komuna të ndryshme kishte pikëpamje të ndryshme se si po ushqehet multikulturalizmi. Në Gostivar dhe Strugë,

qëndrimet ndaj multikulturalizmit dhe diversitetit janë më pozitive. Këshilli Rinor në Gostivar është aktori kryesor për organizimin e ngjarjeve dhe festivaleve shumetnike; si rezultat, anëtarët e komunitetit kanë një qëndrim më të hapur dhe respekt për njerëzit nga komunitete të ndryshme etno-fetare. Gjithashtu në Strugë, zakonisht janë OJQ-të ato që udhëheqin dhe mbështesin përpjekjet për të nxitur bashkëjetesën mes grupeve të ndryshme në shoqëri. Të rinjtë janë objektivi i këtyre nismave, pasi ata konsiderohen si më të cenueshëm ndaj propagandës ekstremiste. Sidoqoftë, këto nisma mund ta kenë jetën e shkurtër nëse nuk gjejnë mbështetjen e nevojshme.

- *Ndërgjegjësimi i komunitetit dhe shoqërisë:* Mungesa e madhe e debatit brenda shoqërisë në lidhje me rreziqet që paraqet ekstremizmi i dhunshëm u evidentua te të gjitha komunitetet e studiuara. Prandaj, pothuajse të gjithë të intervistuarit e konsideruan çështjen e rritjes së ndërgjegjësimit për problemin e ekstremizmit të dhunshëm si mjaft të rëndësishëm. Nismat e drejtuara nga komuniteti dhe bashkia/komuna, edhe pse nuk mungojnë, janë të rralla dhe nuk është vlerësuar ende ndikimi i tyre i mundshëm. Në Çair (komunë e prekur) ka pasur nisma të ndërmarra kryesisht nga komuna për të prezantuar debate dhe leksione në lidhje me temën e ekstremizmit në tre shkolla të mesme. Në këtë linjë, në Komunën e Strugës në një projekt të drejtuar nga komuniteti u mblodhën bashkë anëtarë të këtij të fundit me qëllim zhvillimin e debateve publike. U bë e qartë se projekte me nisje nga baza si këto të përmendura këtu nuk mund të vazhdonin pa financim nga shteti.
- *Cilësia e edukimit fetar:* Edhe pse Maqedonia është shtet laik në aspektin e rendit kushtetues, shumë aktorë thanë se ekziston vërtetë nevoja për të përmirësuar cilësinë e edukimit fetar. Po ashtu, ata thanë se do të ishte e dobishme të ofrohej një përzgjedhje literature fetare, duke u përqendruar në atë se çfarë thonë fetë e tjera, në mënyrë që të sigurohet një pikë referimi dhe të kuptohen traditat fetare të besimeve të tjera. Përveç disponueshmërisë dhe aksesit të materiale cilësore edukative, është po aq e rëndësishme të shihet nga afër se kush i predikon dhe/ose i shpërndan këto materiale. Në Strugë, një komunë e paprekur, ishte konstatuar një imam radikal i emëruar në një nga xhamitë e kësaj komune, të cilit nuk i vinte turp të përhapte një interpretim të Islamit ‘të ndryshëm’ nga ai që tashmë aplikohet në Strugë. Imami u hoq menjëherë, pasi popullsia vendore reagoi me forcë dhe instinktivisht. Veprimi i komunitetit kishte efekt pozitiv në këtë rast, por në skenarë të tjerë të ngjashëm, veprimi i komunitetit mund të mos jetë aq i fortë dhe imamët potencialisht ekstremistë mund t’i mbajnë postet në xhami për një kohë të konsiderueshme.
- *Bashkëpunimi dhe angazhimi institucional:* Kur vjen fjala për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm në Maqedoni, bashkëpunimi dhe angazhimi institucional ndryshojnë sipas komunitetit, por në përgjithësi perceptohen si të pamjaftueshëm. Në Gostivar, u theksua se ka vend për më shumë bashkëpunim mes qeverisë, institucioneve fetare, dhe komuniteteve. Institucionet fetare, në mënyrë të veçantë, konsiderohen me rëndësi të jashtëzakonshme për angazhimin me komunitetet, duke qenë se shumë njerëz i konsiderojnë ato si institucione të besueshme; kështu, këto institucione mund të shërbejnë si ura mes institucioneve qeveritare dhe komuniteteve. Bashkëpunimi institucional me OJQ-të dhe angazhimi i vazhdueshëm u konsideruan po aq të rëndësishëm, kryesisht sepse OJQ-të kanë nevojë për mbështetje, që mund të ofrohet nga institucionet vendore, gjë që nga ana tjetër do ta bëjë angazhimin e OJQ-ve me anëtarët e komunitetit më sistematike dhe produktive.

Në **Kosovë**, Deçani, komuniteti i paprekur i studiuar, ka shumë tipare të një komuniteti të qëndrueshëm. Gjithsesi, nuk është plotësisht e qartë nëse Deçani është i cenueshëm por i paprekur apo nëse është thjesht një komunitet i qëndrueshëm.

- *Komunikimi dhe bashkëpunimi i aktorëve vendorë (imamët dhe autoritetet komunale):* Në Deçan janë 17 xhami të regjistruara dhe nuk raportohet për institucione fetare paralele apo imamë të paautorizuar që të jenë aktivë. Përfaqësuesit e bashkësisë islame dhe autoritetet komunale pretendojnë të kenë vepruar njëzëri dhe të jenë marrë me individët që kanë kontestuar autoritetin e strukturave aktuale të bashkësisë islame në komunë. Si rezultat, të gjitha predikimet që nuk ishin miratuar nga bashkësia islame zyrtare ishin ndaluar, ashtu siç u ndalua edhe

shpërndarja e tyre brenda bashkësisë fetare. Deçani është i mbrojtur, pjesërisht, për shkak të takimeve të rregullta, formale dhe joformale, që udhëheqësit fetarë dhe udhëheqësit komunalë organizojnë me anëtarët e komunitetit në përgjithësi. Takimet formale zakonisht mbahen në sallën e këshillit komunal dhe ato joformale janë takime në dasma ose ceremoni funerale. Këto hapësira shërbejnë si platforma për të diskutuar rreziqet që vijnë nga predikuesit e jashtëm të pazyrarizuar. Mediat sociale kanë shërbyer si forume të tjera për të postuar predikime me qëllim kundërshtimin e propagandës së këtyre predikuesve, të cilët zakonisht i drejtohen këtij auditori të veçantë. Për më tepër, autoritetet komunale kanë qenë shumë të rrepta me kërkesat për ndërtimin e xhamive të reja. Si parakusht për të marrë leje, burimi i financimit duhet të jetë transparent.

- *Përfaqësimi politik – axhenda e donatorëve*: Që nga fundi i konfliktit në vitin 1999, Deçani ka marrë vëmendje tejet të madhe nga komuniteti politik dhe ndërkombëtar i pranishëm në Kosovë. Kjo kryesisht mund t'i atribuohet faktit se Deçani nuk ishte vetëm një nga vatrat e nxehta të betejave gjatë konfliktit të vitit 1999 mes Kosovës dhe forcave të armatosura të Serbisë, por ishte gjithashtu vendi ku u përleshën ideologji të ndryshme politike. OSBE, USAID dhe BE kanë shpenzuar shumë fonde në dobi të komunitetit. Si rezultat, shoqëria civile në Deçan ndryshonte në madhësi dhe në krahasim me një komunitet me madhësi të krahasueshme në qytete të tjera në Kosovë.
- *Propaganda kombëtare dhe konteksti vendor*: Edhe pse Kosova ka parë një rritje të praktikave fetare pas konfliktit të vitit 1999, ndikimi i saj në disa komunitete nuk ka qenë aq i fortë sa të ndikojë tek identitetet e krijuara më parë. Në Deçan, identiteti etnik nuk është zëvendësuar nga identiteti fetar edhe pse ka pasur rritje të ushtrimit të besimit fetar, veçanërisht mes të rinjve.

Në **Shqipëri**, në hulumtim u analizuan tre grupe faktorësh dhe aktorësh që me gjasa mund të çonin drejt një komuniteti të qëndrueshëm: ideologjia, performanca dhe bashkëpunimi institucional, dhe lidhjet e forta shoqërore.

- *Faktorët ideologjikë*: Sipas raportit për Shqipërinë, faktorët dhe aktorët që ndihmojnë qëndresën janë: i) vlerat e forta qytetare; ii) edukimi fetar me qëllim rritjen e ndërgjegjësimit dhe iii) kultura e përbashkët. Pjesëmarrja në një komunitet dhe mos izolimi mund të sjellë vlera të forta individuale qytetare, në dallim nga grupet e radikalizuara që priren të izolojnë veten; një rast i dukshëm i këtij lloji izolimi ishte një grup besimtarësh jo tradicionalë në Tiranë, të cilët izoluan veten nga pjesa tjetër e komunitetit të qytetarëve dhe besimtarëve praktikantë të Islamit. Ashtu si në rastin e Maqedonisë, edhe në Shqipëri ka mungesë të “të kuptuarit të duhur fetar”. Edukimi i duhur fetar që mësohet nga profesionistë të trajnuar do të ulë cenueshmërinë e të rinjve ndaj ekstremizmit fetar dhe të dhunshëm. Kultura dhe tradita u theksuan si faktorë të fuqishëm që ndihmojnë qëndresën, pasi e mbajnë komunitetin “të bashkuar” përmes krenimit të përbashkët të festave fetare, vizitave tradicionale në ngjarje shoqërore dhe martesave ndërfaqetare.
- *Performanca dhe bashkëpunimi institucional*: përgjigjet institucionale ndaj ekstremizmit të dhunshëm kanë qenë të rralla në Shqipëri. Të intervistuarit theksojnë, në mënyrë të veçantë, rëndësinë e forcimit të bashkëpunimit mes institucioneve dhe Komunitetit Mysliman. Institucionet vendore dhe fetare u ndjenë të lënë jashtë dore gjatë hartimit të ligjeve dhe projekteve të tjera që synonin ndërtimin e bashkësive të forta dhe të qëndrueshme përballë vështirësive. Qirjazi dhe Shehu (2018, 31) theksojnë se “ka një korrelacion mes mungesës së aktorëve negativë dhe rritjes së qëndresës, por, më e rëndësishmja, ekziston një korrelacion mes mosveprimit të aktorëve pozitivë dhe cenueshmërisë. Kështu, angazhimi dhe veprimi proaktiv nga ana e aktorëve të komunitetit janë me rëndësi të madhe për forcimin e qëndresës - më shumë sesa thjesht mungesa e faktorëve të cenueshmërisë.”
- *Lidhjet e forta shoqërore* – ose marrëdhëniet sociale – japin ndjesi përkatësie dhe shoqërie me individët dhe grupet. Kohezioni social ofron lidhje me njerëz të konteksteve të ndryshme por që janë pjesë e një komuniteti. Në Shqipëri, siç tregon edhe studimi, Projekti i Policimit në Komunitet jo vetëm përmirësoi bashkëpunimin mes institucioneve dhe komunitetit

por përmirësoi edhe mirëqenien dhe sigurinë në komunitet. Në Korçë, bashkëpunimi mes institucioneve dhe lidhjet e tyre me komunitetin janë të forta, sepse ato jo vetëm bashkëpunojnë për çështje që i shqetësojnë ato por edhe prirën të kremtojnë festat fetare së bashku.

Për **Bosnjë-Hercegovinën**, autorët argumentojnë se përvoja e luftës dhe ngjarjet e pasluftës kanë shkatërruar qëndresën e popullit boshnjak, edhe pse nuk është shumë e qartë se cilat ishin tiparet e qëndresës së komunitetit të paraluftës në Bosnjë. Faktori që pranohet më hapur për qëndresën është “roli që mund të luajë udhëheqja” në nivel vendor, veçanërisht në kantonin boshnjak të Podrinjes, ku “autoritetet vendore refuzuan fare hapur ndihmën e huaj që shoqërohej me kushte” (Turcalo/Veljan 2018, 23). Për më tepër, në rekomandimet e tyre, ata folën për “angazhimin e nxënësve në nivel komuniteti, si në vullnetarizëm, duke qenë të ndërgjegjshëm për kontributin e tyre pozitiv në shoqëri dhe për të inkurajuar nxënësit që të mendojnë në mënyrë kritike për temat që i konsiderojnë tabu” si mënyra për ndërtimin e qëndresës (po aty).

Tre përbërësit kryesorë: Ndërgjegjësimi, veprimi, qëndrimi

Në pothuajse të gjitha komunitetet e studiuara në këtë projekt, u bë e qartë se mungesa e ndërgjegjësimit rreth problemit të ekstremizmit të dhunshëm çon në rritjen e cenueshmërisë. Të gjitha komunitetet e studiuara shprehën ndjenjën e përbashkët se rritja e ndërgjegjësimit të këtyre subjekteve ishte me rëndësi tepër të madhe, në mënyrë që të gjithë të kuptonin rreziqet që lidhen me mundësitë që ekstremizmi të zinte rrënjë brenda komunave/bashkive të tyre, duke promovuar kështu një linjë tjetër qëndruese ndaj këtij fenomeni. Asnjë nga komunitetet nuk e konsideronte veten si plotësisht i qëndrueshëm. Sidoqoftë, siç përmendëm edhe më lart, faktorët dhe aktorët mund të shpjegojnë paprekshmërinë e komuniteteve nga ekstremizmi i dhunshëm dhe dëshmitë e shenjave paraprake që mund të ndihmojnë në atë që quhet qëndresë.

U dhanë shumë shembuj në studimet e vendeve rreth mënyrës se si mund të rritet ndërgjegjësimi në komunitetet e cenueshme. Ka rëndësi aksesit tek informacioni i kuptueshëm, p.sh., nëpërmjet literaturës së përkthyer, leksioneve, debateve publike dhe madje edhe nëpërmjet edukimit të strukturuar fetar në shkollë. Edhe takimet formale dhe informale me grupe të ndryshme komunitare mund të shërbejnë si platforma për rritjen e ndërgjegjësimit të komunitetit rreth problemit dhe për diskutime të tjera për mënyrën e trajtimit të tij. Studimet e secilit vend kanë treguar se në bashki/komuna organizohen takime me anëtarë të komunitetit ashtu si edhe takime informale. Këto diskutime informale dhe formale mund të nxiten dhe të mbështeten më tej nga përfaqësues institucionalë (bashkiakë/komunalë dhe fetarë) si dhe nga komuniteti i donatorëve, vendimmarrësve dhe politikëbërësve. Mbështetja për grupe të ndryshme të shoqërisë civile, grupet rinore, organizatat me bazë fetare dhe shoqatat e grave, me qëllim rritjen e ndërgjegjësimit është një tjetër instrument që ndihmon në drejtim të komuniteteve të qëndrueshme.

Veprimi i koordinuar nga komuniteti është një tjetër faktor i rëndësishëm që mund të mundësojë fare mirë komunitetin e qëndrueshëm, siç tregohet edhe nga shembulli i sjelljes së komunitetit të qëndrueshëm në një komunë në Maqedoni, anëtarët e të cilit vendosën të përjashtojnë imamin që shfaqte shenja ekstremizmi në predikimin e tij. Reagimi i fortë i komunitetit përkon drejtpërsëdrejti me përkufizimin e qëndresës siç përdoret në studimin e Shqipërisë dhe që thotë se “*qëndresa mund të përcaktohet si cilësia e të qenit i aftë për t’u rikthyer menjëherë në gjendjen e mëparshme pas problemeve, ose si aftësia për të qëndruar, reaguat dhe për t’u rikuperuar nga një sërë ngjarjesh të dëmshme.*” Një shembull tjetër i veprimit të koordinuar nga komuniteti është bashkëpunimi i autoriteteve vendore komunale/bashkiake me autoritetet fetare vendore në Deçan, kur ata kuptuan se rekrutuesit radikalë nga jashtë i ishin futur punës në komunitetet e tyre. Ata vepruan njëzëri dhe i larguan rekrutuesit nga Deçani. Sikur kjo të ndodhte në një komunitet ku mungonte koordinimi institucional, rekrutuesit ekstremistë do të gjenin atë që kërkojnë zakonisht – terrenin pjellor për veprimtarinë e tyre.

Edhe qëndrimi i hapur dhe tolerant ndaj anëtarëve të komunitetit me etni dhe besim fetar të ndryshëm do të forcojë identitetin social të komunitetit dhe do të kontribuojë të lidhjet e forta shoqërore. Të rinjtë nga kontekste të ndryshme mund të mendojnë se identiteti i tyre etnik, kulturor apo fetar nuk

përputhet edhe aq shumë me kulturën në përgjithësi të komunitetit ku jetojnë. Siç sugjeron edhe Ellis dhe Abdi (2017), forcimi i identitetit social brenda një grupi etnik apo fetar mund të jetë një mjet i rëndësishëm për ndërtimin e qëndresës së komuniteteve ndaj ekstremizmit të dhunshëm. Edhe ruajtja e kulturës dhe traditës së fortë përmes kremtimit të përbashkët të festave dhe ceremonive fetare dhe nëpërmjet vizitave të rregullta në ngjarje sociale do të ushqejë më tej diversitetin dhe do të çojë në kohezionin social, i cili do të kontribuojë në parandalimin e çdo fenomeni ekstrem. Forcimi i lidhjeve shoqërore përmes bashkëpunimit mes komuniteteve dhe shoqërisë civile do të reduktojë marginalizimin duke rritur marrëdhëniet me të tjerët që janë të ndryshëm. Mungesa ose lidhjet e dobëta shoqërore i bëjnë individët më të cenueshëm ndaj trajektoreve të ekstremizmit të dhunshëm (po aty).

Fusha për hulumtime të mëtejshme

Është e qartë se nevojiten më shumë studime rreth nxitësve kryesorë të fenomenit të ekstremizmit të dhunshëm dhe kuptimi i përgjithshëm i tij. Është me rëndësi të kryhen studime në këtë fushë po edhe të jepet mbështetje për hartime programesh PEDh. Efektiviteti i politikave PEDh lidhet pazgjidhshmërisht me cilësinë e hulumtimeve dhe të analizave që mbështesin zhvillimin e tyre dhe që orientojnë zbatimin e aktiviteteve të planifikuara në këto programe. Prandaj, pjesëmarrja e hulumtuesve me përvojë, e organizatave kërkimore dhe e institucioneve akademike në hartimin e politikave PEDh dhe në zbatimin e programeve është me rëndësi strategjike (OSBE 2018).

Kështu, për hulumtime të mëtejshme do të rekomandonim investime veçanërisht në analizën me pjesëmarrje, e cila të kryhet bashkërisht me aktorët vendorë, për shembull duke përfshirë organizatat rinore (edhe në zona më pak të aksesueshme) për të bërë një vlerësim se ku ka angazhim proaktiv të rinjve në komunitete dhe nëse këto veprime rezultojnë me ndikim - siç u pilotua, për shembull, nga Këshilli Rinor i Gostivarit në Maqedoni (Stojkovski/Kalajdziovski 2018, 22). Përpjekje të ngjashme mund të bëhen me aktorë të tjerë, siç janë përfaqësuesit e bashkësive vendore islame ose diasporat. Siç u vërtetua edhe nga ky projekt, ekziston nevoja për të investuar edhe në studime për të bërë të mundur që të kuptohen dhe të zbatohen më mirë hulumtimi me pjesëmarrje dhe lidhjet e dialogut të komunitetit në fushën e ekstremizmit të dhunshëm me qëllim që të angazhohen të gjithë aktorët në identifikimin e praktikave më të mira.

Nga këndvështrimi i vendosjes së paqes, në hulumtimin e PEDh theksohet edhe nevoja për të investuar në instrumente analize të konflikteve sistematike, instrumente që duhet të përshtaten në mënyrë të veçantë me qëllim transformimin e ekstremizmit të dhunshëm. Për të arritur në përfundime të qëndrueshme se si lidhet vendosja e paqes me programet PEDH përtej gjetjeve shpjeguese të këtij raporti krahasues, do të ishte me shumë leverdi të angazhohemi në një analizë të veçantë dhe më të hollësishme për të përcaktuar nëse nxitësit e konfliktit dhe dhunës nga njëra anë dhe nxitësit e ekstremizmit të dhunshëm dhe fushave përkatëse të qëndresës nga ana tjetër janë të njëjtë ose jo (dhe nëse lidhen dhe si lidhen me kontekste specifike). Së fundi, e shohim me rëndësi tepër të madhe të kuptojmë ekstremizmat e shumëfishta të ndërsjella në rajon me qëllim shmangien e stigmatizimit të bashkësive islame dhe për të hedhur dritë në ndërveprimin e formave të ndryshme të ekstremizmit.

Kreu tjetër, që është edhe i fundit, do të trajtojë implikimet politike të gjetjeve tona, duke sugjeruar disa mënyra se si aktorët e jashtëm mund të forcojnë dhe përmirësojnë burimet e qëndresës së komuniteteve vendore, në mënyrë që ato të izoloohen nga rekrutuesit dhe të jenë immune ndaj ideologjive ekstremiste.

7. Rekomandime: Pikat hyrëse për programe më të mira PEDh

Në fund të këtij raporti krahasues për mësimet e nxjerra në lidhje me PEDh nga perspektiva e komuniteteve të ndryshme në katër vendet e Ballkanit Perëndimor, propozojmë disa rekomandime për qeveritë dhe aktorët kombëtarë në rajon, për institucionet vendore dhe për komunitetin ndërkombëtar. Jemi të ndërgjegjshëm se programet e suksesshme PEDh kërkojnë kontestualizim dhe nuk mund të përhapen në mënyrë shabllone të njëjtë me njëri tjetrin. Kështu, rekomandimet e mëposhtme bazohen në rekomandimet e secilit nga të katër studimet e vendeve përkatëse, pa zëvendësuar vlerësimet dhe sugjerimet e tyre të pavarura dhe me vend. Megjithatë, ato nxjerrin në pah njohuri që dolën si mjaft të rëndësishme për pjesën më të madhe të studimeve në këto vende. Besojmë se këto duhet të trajtohen – në mënyrë të kontekstualizuar – në pjesën më të madhe të mjediseve me qëllim parandalimin e radikalizimit drejt ekstremizmit të dhunshëm. Rekomandimet grupohen në dy seksione: forcimi i faktorëve dhe aktorëve që ndihmojnë në qëndresën e komunitetit, dhe hartimi i programeve të forta dhe efikase PEDh.

Forcimi i faktorëve dhe aktorëve që ndihmojnë në qëndresën e komunitetit

Institucionet vendore

- Forcimi dhe rritja e bashkëpunimit mes drejtuesve të komunitetit dhe aktorëve që mund të luajnë rol në PEDh. Bashkia/komuna (ose administrata vendore) duhet të marrë drejtimin e krijimit të komisioneve për marrëdhëniet me qytetarët për të siguruar hapësirë për diskutime të rregullta ku të përfshihen grupe të ndryshme nga komuniteti. Një gjë e tillë do të sillte në një tryezë aktorë të ndryshëm (gra, të rinj, përfaqësues të grupeve etnike, grupet fetare, etj.) me qëllim që të zbulohen që në fillim shenjat e para të radikalizimit apo rekrutimit për grupe ekstremiste të dhunshme dhe për të bërë të mundur marrjen e masave të menjëhershme. Një qasje e tillë do të ndihmonte në krijimin e mundësive për shkëmbime me qëllim që të mësojmë nga shembujt e suksesshëm të udhëheqjes vendore bashkëpunuese, për të ndarë dhe për të diskutuar për shenjat e hershme paralajmëruese dhe për të gjetur zgjidhje me anë të bashkëpunimit dhe për të forcuar lidhjet në komunitet;
- Forcimi i programeve aktuale që nxisin vlerat qytetare dhe identitetin qytetar mes anëtarëve të komunitetit. Prezantimi dhe zbatimi i programeve që rrisin kohezionin social. Kjo do të rrisë ndërgjegjësimin mes anëtarëve të komunitetit si për identitetin e përbashkët ashtu edhe për perceptimet e ndryshme të çështjeve sociale. Bashkia/komuna ose administrata vendore në bashkëpunim me institucionet arsimore dhe përfaqësuesit e shoqatave të mësuesve e prindërve mund të marrin drejtimin e hartimit të programeve, të cilat duhet të përshtaten sipas nevojave të komunitetit.

Qeveritë dhe aktorët kombëtarë të interesit

- Përmirësimi dhe forcimi i performancës institucionale dhe hartimit të politikave me bashkëpunim (qeverisja qendrore/vendore, shoqëria civile, policia, autoritetet fetare, mësues, prindër...) në fushat e edukimit dhe rinisë dhe çështjeve sociale. Nga ana e qeverisë duhet të ketë angazhim për të rritur investimet në programe që trajtojnë drejtpërsëdrejti shenjat e hershme paralajmëruese. Hartimi i politikave në bashkëpunim dhe konsultim do të përmirësojë besimin te kapacitetet e institucioneve publike.
- Njohja e institucioneve fetare dhe drejtuesve fetarë në nivel qendror e vendor si aktorë me ndikim dhe lidhje të ngushta me komunitetin. Sigurimi i angazhimit të tyre në vlerësimin e rreziqeve dhe ndërmarrjen e veprimeve kundër ekstremizmit të dhunshëm që në fillim dhe jo në

fazat e vona me qëllim që të shmangen veprimet pa marrë mendimin paraprak të tyre. Kështu do të mund të trajtohet edhe ndjesia e instrumentalizimit që mund të kenë aktorët fetarë.

- Kryerja e kontroleve për të ulur donacionet e dyshimta të huaja dhe ndërhyrjen e huaj që mund të nxisë radikalizimin që çon në ekstremizëm të dhunshëm. Kjo mund të bëhet duke rritur raportimin nga publiku dhe transparencën si dhe duke hartuar bashkërisht kriteret për pranimin apo refuzimin e donacioneve të tilla të huaja dhe angazhimin e tyre. Pritet që kjo gjë të shërbejë si mjet për zbehjen e tendencave të radikalizimit dhe si mënyrë për përmirësimin e besimit nëpërmjet transparencës.
- Përfshirja e të gjithë grupeve të aktorëve vendorë dhe drejtuesve të komunitetit në analizimin e gjendjes së cenueshmërisë dhe qëndresës së komunitetit në përcaktimin e prioritetëve. Në këtë mënyrë, perspektivat e komunitetit bëhen burim informimi për hartimin e politikave në fazat e hershme si dhe sigurohet që rritet ndërgjegjësimi në nivel vendor për masat politike në nivelin qendror të qeverisjes.

Komuniteti ndërkombëtar

- Investim në identifikimin dhe forcimin e faktorëve të qëndresës së komunitetit dhe kohezionit social (si zhvillimi gjithëpërfshirës social-ekonomik, toleranca ndërfetare dhe edukimi qytetar) po aq sa në masat e parandalimit dhe ndëshkimit.
- Krijimi dhe hartimi i përbashkët i objektivave të reja dhe përshtatja e objektivave ekzistuese të ndërhyrjes me përfaqësues të komunitetit vendor me qëllim forcimin e kapacitetit institucional dhe bashkëpunimit mes aktorëve (fetarë dhe të qeverisë), si në nivel hartimi politikash kombëtare ashtu edhe nivel komuniteti, në mënyrë që të përmirësohet komunikimi, bashkërendimi dhe bashkëpunimi.
- Përfshirja e të rinjve si pjesë e një zgjidhjeje gjithëpërfshirëse për shoqërinë dhe jo trajtimi i tyre si popullatë e rrezikuar. Duhet zbatuar me prioritet të lartë programet që investojnë në sektorin e arsimit dhe të punës sociale për të zhvilluar qëndresën tek nxënësit e shkollave të mesme dhe tek të rinjtë. Të rinjtë duhet të fuqizohen në rolin e tyre pozitiv si agjentë të ndryshimit.
- Këndvështrimi komunitar në nivel meso ka lindur për të qenë novator dhe me rëndësi për hulumtuesit. Rekomandojmë që të përfshihet edhe ky këndvështrim, p.sh. duke u fokusuar në rolin e komuniteteve në riintegrimin dhe rehabilitimin e luftëtarëve të huaj të kthyer dhe të familjeve të tyre.

Hartimi i programeve të forta e efikase PEDh

Institucionet vendore

- Ndarja e mësimëve dhe praktikave të mira me aktorët. Hapi i parë është mbledhja e aktorëve të komunitetit për të diskutuar bashkërisht mënyrat e trajtimit të radikalizimit që çon në ekstremizëm të dhunshëm dhe arritja e mirëkuptimit për fenomenin në lidhje me një komunitet të caktuar. Ndarja e këtij informacioni mund të hapë rrugën për rritjen e bashkëpunimit në vlerësimet e përbashkëta, ndërgjegjësimin dhe veprimet e koordinuara.
- Faktorizimi në kohën që duhet për të krijuar besimin dhe ndërtuar marrëdhëniet, veçanërisht me komunitetet, të cilat vetë-konsiderohen si “të stigmatizuara”. Ndërgjegjësimi i institucioneve kombëtare dhe atyre ndërkombëtare rreth kësaj nevojë.

Qeveritë dhe aktorët kombëtarë

- Kryerja e vlerësimeve të nevojave dhe rreziqeve vendore për të shërbyer si informacion për programet e donatorëve ndërkombëtarë dhe kombëtarë si dhe politikëbërësve. Plotësimi i qasjeve nga lart poshtë me ato nga poshtë-lart në mënyrë që të përshtaten sa më mirë programet dhe të rritet ndërgjegjësimi dhe miratimi në nivel vendor.
- Analizimi dhe angazhimi në komunitetet e prekura dhe të paprekura, duke pranuar se këto dy kategori nuk ndahen me thikë. Angazhimi i tillë krahas krahas mund të nisë me krijimin

e hapësirave të bashkëpunimit për të mësuar nga njëri tjetri, gjë që do të ofronte më shumë përfitime nga reduktimi i stigmatizimit të perceptuar për shkak të rritjes së fokusit të programeve PEDh tek ta. Për shkëmbime të tilla mund të shërbejnë mjaft mirë komisionet e marrëdhënieve komunitare brenda bashkive/komunave.

- Përshtatja e strategjive kombëtare PEDh me plane veprimi vendore praktike, realiste dhe të realizueshme. Kjo gjë mund të nisë me organizimin e forumeve të tjera për diskutime në nivel vendor për të prezantuar strategjitë PEDh dhe për të shqyrtuar apo hartuar bashkërisht planet e veprimit.
- Bashkëhartimi i programeve PEDh me institucionet vendore, identifikimi dhe konsultimi me figura kryesore komunitare me ndikim
- Ofrimi i garancive (financiare, kohore dhe njerëzore) për zbatimin efektiv të planeve të veprimit në nivel vendor, kombëtar dhe ndërkombëtar. Forcimi i zyrave të koordinatorëve të KEDH brenda qeverisë mund të ishte hapi i parë.
- Përfshirja në debate, strategji dhe plane veprimi për parandalimin dhe luftën kundër ekstremizmit të dhunshëm edhe të ekstremizmit etno-nacionalist dhe të së djathtës ekstreme. Kjo do të ndihmojë në trajtimin e “islamizimit” kundërproduktiv të ekstremizmit të dhunshëm dhe për sigurimin e angazhimit të aktorëve që ndihen të stigmatizuar padrejtësisht.
- Zhvillimi i një platforme multimediale të qëndrueshme dhe bashkëpunuese me qëllim luftën kundër të gjitha formave të radikalizimit dhe ekstremizmit të dhunshëm. Zyra e koordinatorit PEDh duhet të krijojë dhe mirëmbajë një platformë të tillë. Ndër të tjera, kjo platformë duhet të ofrojë një komunitet virtual ekspertësh të profesioneve të ndryshme (punonjës socialë, psikologë, kriminologë, ekspertë të sigurisë, profesionistë të medias, etj.), të cilët punojnë me çështjet që lidhen me P/LKEDH.

Komuniteti ndërkombëtar

- Investime në programe afatgjata (5-10 vjet) me qëllim trajtimin e fenomenit në dimensionet e tij afatgjate në kontekste specifike të konfliktit.
- Investime në programe që hartohen dhe përshtaten për nevoja të veçanta të çdo vendi. Këto programe të mos zbatohen pa marrë parasysh të veçantat e secilit komunitet dhe nevojat e tij. Në hartimin e këtyre programeve duhet të përfshihen edhe përfaqësuesit vendorë me perspektiva të ndryshme.
- Sigurimi se programet e reja KEDH/PEDh të kenë si bazë parimet e shëndosha të ndërtimit të paqes dhe zgjidhjes së konflikteve dhe që të merren parasysh në hartimin e programeve P/LKEDH edhe mësimet e nxjerra nga programe të kaluara në lidhje me punën për ndërtimin e paqes.
- Ofrimi i garancive (financiare, kohore dhe njerëzore) për zbatimin efektiv të planeve të veprimit në nivel vendor, kombëtar dhe ndërkombëtar.
- Investime në hulumtime dhe vlerësime bazë për të garantuar kuptimin e plotë të veçantive të çdo vendi. Përhapja e mësimet të veçanta të nxjerra nga kjo përvojë dhe vlerësimi i programeve me përfshirje sa më të gjerë, me komunitetin vendor dhe atë të donatorëve ndërkombëtarë.

8. Referenca dhe lexime të tjera

- Abu-Nimer, Mohammed 2018. Islamization, Securitization, and Peacebuilding Approaches to Preventing and Countering Violent Extremism, in: Lisa Schirch (ed.). *The Ecology of Violent Extremism. Perspectives on Peacebuilding and Human Security*. London/New York: Rowman & Littlefield, 218-225.
- Allan, Harriet, Andrew Glazzard, Sasha Jespersen, Sneha Reddy-Tumu & Emily Winterbotham 2015. *Drivers of Violent Extremism: Hypotheses and Literature Review*. London: Royal United Services Institute.
- Aroua, Abbas 2018. *Addressing Extremism and Violence: The Importance of Terminology*. Geneva: The Cordoba Foundation of Geneva.
- Atran, Scott 2006. The Moral Logic and Growth of Suicide Terrorism, in: *The Washington Quarterly*, 29(2), 127-147.
- Austin, Beatrix & Hans J. Giessmann (eds.) 2018. *Transformative Approaches to Violent Extremism*. Berghof Handbook Dialogue No. 13. Berlin: Berghof Foundation. Available at https://www.berghoffoundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogues/dialogue13_violent_extremism_complete.pdf [accessed 30 January 2019].
- Austin, Beatrix et al. 2018. "What is actually needed is to invent new terms." Interview in Beatrix Austin & Hans J. Giessmann (eds.) *Transformative Approaches to Violent Extremism*. Berghof Handbook Dialogue No. 13. Berlin: Berghof Foundation, 69-76.
- Azinovic, Vlado 2018. *Extremism Research Forum, Western Balkans Regional Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council.
- Azinović, Vlado (ed.), 2017. *Between Salvation and Terror: Radicalization and the Foreign Fighters Phenomena in Western Balkans*. Sarajevo: School of Political Sciences and Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research. Available at: http://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2017/05/images_BetweenSalvationAndTerror_BetweenSalvationAndTerror.pdf [accessed 30 January 2019].
- Azinović, Vlado & Muhamed Jusić 2016. *The New Lure of Syrian War – the Foreign Fighters Bosnia's Contingent*. Sarajevo: Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research.
- Becirevic, Edina 2016. *Selefism vs Moderate Islam: A Rhetorical Fight for the Hearts and Minds of Bosnian Muslims*. Sarajevo: Atlantic Initiative, Centre for Security and Justice Research.
- Becirevic, Edina 2018. *Bosnia and Herzegovina Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council, Extremism Research Forum. Available at: https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_bih_report.pdf [accessed 30 January 2019].
- Becirevic, Edina, Majda Halilovic & Vlado Azinovic 2017. *Literature Review. Radicalisation and Violent Extremism in the Western Balkans*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_literature_review_2017_radicalisation_and_violent_extremism.pdf [accessed 11 February 2019].
- Becirevic, Edina, Tatjana Sukovic & Aner Zukovic 2018. *Extremism Research Forum 2018: Montenegro Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.me/sites/default/files/erf_montenegro.pdf [accessed 30 January 2018].
- Benhabib, Seyla 2015. 'Piety or Rage? On the Charlie Hebdo Massacres' *Reset: Dialogues on Civilizations*.
- Berko, Anat & Edna Erez 2007. *Gender, Palestinian Women and Terrorism: Women's Liberation or Oppression?* In: *Studies in Conflict and Terrorism*, 30(6), 493-519. Bibliotheca Alexandrina 2006. *Report on International Workshop on Global Extremism, Terror and Response Strategies*. Mumbai: Bibliotheca Alexandrina, SMWIM Peace Studies Institute and Strategic Foresight Group. Available at http://www.strategicforesight.com/terrorism_workshop_report.pdf [accessed 31 January 2019].
- Bosnia and Herzegovina Council of Ministers 2015. *Strategy of Bosnia and Herzegovina for Preventing and Combatting Terrorism (2015-2020)*. Available at: http://msb.gov.ba/PDF/STRATEGIJA_ZA_BORBU_

- PROTIV_TERORIZMA_ENG.pdf [accessed 1 February 2019].
- Boutellis, Arthur & Youssef Mahmoud 2017. Investing in Peace to Prevent Violent Extremism in Sahel Sahara Region, in: *Journal of Peacebuilding & Development*, 12:2, 80-84.
- Bowen, James 2017. Why Preventing Violent Extremism Needs Sustaining Peace? New York: International Peace Institute. Available at: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2017/10/1707_Preventing-Violent-Extremism.pdf [accessed 31 January 2019].
- Carpenter, Ami C. 2006. Resilience to Violent Conflict: Adaptive Strategies in Fragile States. White Paper, Commissioned by University of Maryland and United States Agency for International Development..
- Coutu, Diane 2002. How Resilience Works, in: *Harvard Business Review*, May 2002, w/o pages. Daou, Fadi 2015 (ed.). Fostering social resilience against extremism: Leaders for Interreligious Understanding & Counter Extremism Toolkit. Danish-Arab Partnership Programme.
- Dandurand, Yvon 2015. Social Inclusion Programmes for Youth and the Prevention of Violent Extremism, in: Marco Lombardi et al. (eds.). *Countering Radicalisation and Violent Extremism Among Youth to Prevent Terrorism*. Amsterdam: IOS Press, 23-36.
- Desta, Tuemay Aregawi 2016. Preventing violent extremism: A new paradigm or evolving approach? Bern: Swisspeace. Available at: <http://www.swisspeace.ch/apropos/preventing-violent-extremism-newparadigm-evolving-approach/> [accessed 31 January 2019].
- Dudouet, Véronique 2014. Introduction, in: Dudouet, Véronique (Ed.). *Civil Resistance and Conflict Transformation: Transitions from Armed to Nonviolent Struggle*. London/New York: Routledge.
- Dudouet, Véronique & Sophie Haspelslagh 2015. Conflict resolution practice in conflicts marked by terrorist violence: A scholar-practitioner perspective, in: Ioannis Tellidis & Harmonie Toros (eds.) *Researching Terrorism, Peace and Conflict Studies: Interaction, Synthesis and Opposition*. Routledge.
- Douglass, Rex W. & Candace Rondeaux 2017. Mining the Gaps – A Text Mining-Based Meta-Analysis of the Current State of Research on Violent Extremism. Resolve/United States institute of Peace.
- Eggert, Jennifer Philippa 2018. The Roles of Women in Counter-Radicalisation and Disengagement (CRaD) Processes. Best Practices and Lessons Learned from Europe and the Arab World. Berlin: Berghof Foundation. Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/Berghof_Input_Paper_Women_Counterradicalisation.pdf [accessed 31 January 2019].
- Ellis B. Heidi & Abdi Saida 2017. Building Community Resilience to Violent Extremism Through Genuine Partnerships. *American Psychological Association*. 72/3, 289-300.
- Fischer, Martina & Ljubinka Petrovic-Ziemer (eds.) 2013. Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia. Berghof Report No. 18. Berlin: Berghof Foundation. Available at: <https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/Reports/br18e.pdf> [accessed at 12 February 2019.]
- Glazzard, Andrew, Sasha Jesperson, Thomas Maguire & Emily Winterbotham 2018. Conflict, violent extremism and development. *New Challenges, New Responses*. Basingstoke: Palgrave Pivot.
- Göldner, Karin, Mir Musbashir & Véronique Dudouet 2016. Moving Forward from Countering Violent Extremism. Berlin: Berghof Foundation. Internal background paper.
- Government of the Republic of Macedonia 2018. National Counterterrorism Strategy of the Republic of Macedonia (2018-2022) Available at: http://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/ct_national_strategy_eng_translation_sbu.pdf [accessed 1 February 2019].
- Heydemann, Steven 2014. Countering Violent Extremism as a Field of Practice, in: *Insights 2014/1*. Washington D.C.: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/Insights-Spring-2014.pdf> [accessed 31 January 2019].
- Holdaway, Lucy & Ruth Simpson 2018. Improving the Impact of Preventing Violent Extremism Programming. A toolkit for design, monitoring and evaluation. London, New York: International Alert and UNDP. http://www.undp.org/content/dam/norway/undp-ogc/documents/PVE_ImprovingImpactProgrammingToolkit_2018.pdf [accessed 8 March 2019].
- Holmer, Georgia 2013. Countering Violent Extremism: A Peacebuilding Perspective, Special Report no. 336, Washington, DC: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/SR336-Countering%20Violent%20Extremism-A%20Peacebuilding%20Perspective.pdf>

- [accessed 31 January 2019].
- Holmer, Georgia & Peter Baumann 2018a. *Taking Stock. Analytic Tools for Understanding and Designing C/PVE Programs*. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Holmer, Georgia & Peter Baumann, with Kateira Aryaeinejad 2018b. *Measuring Up. Evaluating the Impact of C/PVE Programs*. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Holmes, Melinda 2017. Preventing Violent Extremism through Peacebuilding: Current Perspectives from the Field, in: *Journal of Peacebuilding and Development* 12/2, 85-89. ICAN 2019. *Invisible Women. Gendered Dimensions of Return, Rehabilitation and Reintegration from Violent Extremism*. Washington, DC: ICAN & UNDP. Available at: <http://www.icanpeacework.org/wpcontent/uploads/2019/01/INVISIBLE-WOMEN-Full-Report.pdf> [accessed 31 January 2019].
- Interpeace 2016. *Assessing Resilience for Peace. A Guidance Note*. Geneva: Interpeace. Available at: <http://www.interpeace.org/wp-content/uploads/2016/06/2016-FAR-Guidance-note-Assesing-Resilience-for-Peace-v11.pdf> [accessed 11 February 2019].
- Jakupi, Rudine & Garentina Kraja 2018. *Accounting for the Difference: Vulnerability and Resilience to Violent Extremism in Kosovo. Country Case Study 3*. Berlin/Pristina: Berghof Foundation and Kosovar Centre for Security Studies (KCSS). Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy3Kosovo_e.pdf [accessed 31 January 2019].
- Jeans, Helen, Gina E. Castillo & Sebastian Thomas 2017. *The Future is a Choice: Absorb, Adapt, Transform Resilience Capacities*. Oxfam International.
- Jones, Clarke & Raymund E. Narag 2018. *Inmate Radicalisation and Recruitment in Prisons*. London/New York: Routledge. Available at: <https://www.routledge.com/Inmate-Radicalisation-and-Recruitmentin-Prisons-1st-Edition/Jones-Narag/p/book/9781138858961> [accessed 31 January 2019].
- Kelmendi, Vesë 2016. *Kosovo Security Barometer - Special Edition, The citizens' views against violent extremism and radicalization in Kosovo*. Kosovo Center for Security Studies.
- Kelmendi, Vesë & Shpat Balaj 2017. *New battleground: Extremist groups' activity on social networks in Kosovo, Albania and Fyrom*. Pristina: Kosovar Center for Security Studies. Available at: http://www.qkss.org/repository/docs/New_Batelgrounds_Extremist_Groups_in_Social_Media_738865.pdf [accessed 26 February 2019].
- Köhler, Daniel 2016. *Understanding De-radicalization. Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism*. London/New York: Routledge.
- Krueger, Alan B. & Jitka Malečková 2003. *Education, Poverty and Terrorism: Is There a Causal Connection?*, in: *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 119-144.
- Kursani, Shpend 2015. *Report inquiring into the causes and consequences of Kosovo citizens' involvement as foreign fighters in Syria and Iraq*. Occasional Paper 04. Pristina: Kosovo Centre on Security Studies. Available at: http://www.qkss.org/repository/docs/Report_inquiring_into_the_causes_and_consequences_of_Kosovo_citizens%27_involvement_as_foreign_fighters_in_Syria_and_Iraq_307708.pdf [accessed 31 January 2019].
- Kursani, Shpend 2018. *Extremism Research Forum 2018: Kosovo Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://kosovo.britishcouncil.org/sites/default/files/erf_report_kosovo_2018.pdf [accessed 31 January 2019].
- Mandaville, Peter & Melissa Nozell 2017. *Engaging Religion and Religious Actors in Countering Violent Extremism*, Special Report no. 417. Washington, DC.: United States Institute of Peace. Available at: <https://www.usip.org/sites/default/files/SR413-Engaging-Religion-and-Religious-Actors-in-Countering-Violent-Extremism.pdf> [accessed 31 January 2019].
- Maurot, Elodie & Olivier Roy 2008. : « Nous sommes dans le temps de la religion sans culture », in: *La Croix*. Available at: www.la-croix.com/Religion/Actualite/Olivier-Roy-Nous-sommes-dans-le-temps-de-la-religion-sans-culture-_NG_-2008-12-25-681846 [accessed 11 February 2019].
- Mazrreku, Avni, Gjion Culaaj & Elvin Blakaj 2018. *Kosovo*, in: Hans J. Giessmann & Roger Mac Ginty with Beatrix Austin & Christine Seifert (eds.). *The Elgar Companion to Post-Conflict Transition*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 163-182.
- Mcloughlin, Claire 2012. *Topic Guide on Fragile States*. Birmingham: GSDRC. Available at: <https://>

- slidelegend.com/fragile-states-semantic-scholar_59e49ad21723dd01ccc1e2d8.html [accessed 12 February 2019].
- Menkhaus, Ken 2013. Making Sense of Resilience in Peacebuilding Contexts: Approaches, Application, Implications. Paper No. 6. Geneva Peacebuilding Platform.
- Naraghi-Anderlini, Sanam 2018. Challenging Conventional Wisdom, Transforming Current Practices. A Gendered Lens on PVE in: Beatrix Austin & Hans J. Giessmann (eds.). Transformative Approaches to Violent Extremism. Berghof Handbook Dialogue NO. 13. Berlin: Berghof Foundation, 21-35.
- Nasser-Eddine, Minerva, Bridget Garnham, Katerina Agostino & Gilbert Caluya 2011. Countering Violent Extremism (CVE) Literature Review. Canberra: Australian Government Department of Defense, Counter Terrorism and Security Technology Centre, Defence Science and Technology Organisation.
- Neumann, Peter R. 2010. Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries. A policy report published by the International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR). London.
- Odenaal, Andries 2010. An Architecture for Building Peace at the Local Level. UNDP. Available at: www.un.org/en/land-natural-resources-conflict/pdfs/UNDP_Local%20Peace%20Committees_2011.pdf [accessed 31 January 2019].
- Olsson, Lennart, Anne Jerneck, Henrik Thoren, Johannes Persoon & David O'Byrne 2015. Why Resilience Is Unappealing to Social Science : Theoretical and Empirical Investigations into the Scientific Use of Resilience, in : Science Advances, 1, 1-11. <http://advances.sciencemag.org/content/1/4/e1400217>
- OSCE 2018. The role of civil society in preventing and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism. A focus on south-eastern Europe. Available at: www.osce.org/secretariat/400241?download=true [accessed 31 January 2019].
- OSCE, Violent extremism and radicalisation that lead to terrorism. Available at <http://www.osce.org/secretariat/107807> [accessed 31 January 2019].
- OSCE Ministerial Council 2015. Ministerial Declaration on Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism. Available at <http://www.osce.org/cio/208216?download=true> [accessed 31 January 2019].
- OSCE/ODHIR 2014. Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach. Vienna: Organization for Security and Co-operation.
- Petrovic, Pedrag & Isidora Stakic 2018. Extremism Research Forum 2018: Serbia Report. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_report_serbia_2018.pdf [accessed 31 January 2019].
- Qehaja, Florian & Skender Perteshi 2018. The Unexplored Nexus: Issues of Radicalisation and Violent Extremism in Macedonia. Pristina: Kosovar Centre for Security Studies. http://www.qkss.org/repository/docs/Extremism_in_macedonia_402663.pdf [accessed 31 January 2019].
- Qehaja, Florian, Skender Perteshi & Mentor Vrajolli 2017. Mapping the State of Play of Institutional and Community Involvement in Countering Violent Extremism in Kosovo. Pristina: KCSS & Network for Religious and Traditional Peacemakers. www.qkss.org/en/Reports/Mapping-the-state-of-play-of-institutional-andcommunity-involvement-in-countering-violent-extremism-in-Kosovo-864 [accessed 11 February 2019].
- Qirjazi, Redion & Romario Shehu 2018: Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Albania. Country Case Study 4. Berlin/Tirana: Berghof Foundation and Institute for Democracy and Mediation (IDM). Available at: www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy4_Albania_e.pdf [accessed 31 January 2019].
- Reka, Blerim (ed.) 2011. Ten years from the Ohrid Framework Agreement. Is Macedonia Functioning as a multi-ethnic state?. Tetovo: South East European University. Available at: www.seeu.edu.mk/files/research/projects/OFA_EN_Final.pdf [accessed 11 February 2019].
- Republic of Albania Council of Ministers 2015. Albanian National Strategy Countering Violent Extremism, Available at: www.rcc.int/p-cve/download/docs/Albanian%20National%20Strategy%20on%20Countering%20Violent%20Extremism.pdf/eca873boe6bd733938a73f957471a75c.pdf [accessed 1 February 2019].
- Republic of Kosovo – Office of the Prime Minister 2015. Kosovo National Strategy on Prevention of Violent

- Extremism and Radicalisation Leading to Terrorism (2015-2010). Available at: www.kryeministri-ks.net/repository/docs/STRATEGY_parandalim_-_ENG.pdf [accessed 1 January 2019].
- Ris, Lillie & Anita Ernstorfer 2017. Borrowing a Wheel: Applying Existing Design, Monitoring and Evaluation Strategies to Emerging Programming Approaches to Prevent and Counter Violent Extremism. Briefing Paper. New York: Peacebuilding Evaluation Consortium. Available at: www.dmeformpeace.org/peaceexchange/wp-content/uploads/2018/11/Borrowing-a-Wheel-Applying-Existing-Design-Monitoring-and-Evaluation-Strategies-to-Emerging-Programming-.pdf [accessed 31 January 2019].
- Rosenblatt, Nate 2016. All Jihad is Local. What ISIS' Files Tell Us About Its Fighters. New America. Available at: <https://na-production.s3.amazonaws.com/documents/ISIS-Files.pdf> [accessed 1 February 2019].
- Roy, Olivier 2002. *L'Islam Mondialisé*. Paris: Seuil.
- Roy, Olivier 2007. Islamic Terrorist Radicalisation in Europe, in: Amghar, Samir, Amel Boubekeur & Michael Emerson (eds.). *European Islam – Challenges for Society and Public Policy*. Brussels: Center for European Policy Studies, 52-60. Available at: <https://www.ceps.eu/system/files/book/1556.pdf> [accessed 1 February 2019].
- Roy, Olivier 2008. *La Sainte Ignorance, le temps de la religion sans culture*. Paris: Seuil.
- Roy, Olivier 2017. Who are the new jihadis?, in: *The Guardian*. Available at: <https://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis> [accessed 1 February 2019].
- Sandbrook, Richard & David Romano 2004. Globalisation, Extremism and Violence in Poor Countries, in: *Third World Quarterly*, 25(6), 1007-1030.
- Schirch, Lisa (ed.). 2018. *The Ecology of Violent Extremism. Perspectives on Peacebuilding and Human Security*. London/New York: Rowman & Littlefield.
- Schmitt, Steph 2017. Lessons Learned from Countering Violent Extremism Development Interventions, in: *Small Wars Journal*. Available at <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/lessons-learned-from-countering-violent-extremism-development-interventions> [accessed 1 February 2019].
- Search for Common Ground 2017. *Transforming Violent Extremism – A Peacebuilder's Guide*. Available at <https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2017/04/Transforming-Violent-Conflict-1.pdf> [accessed 1 February 2019].
- Selimi, Kaltrina & Filip Stojkovski 2016. *Assessment of Macedonia's Efforts in Countering Violent Extremism*, View from Civil Society. Skopje: Analytica. Available at: http://www.analyticamk.org/images/Files/extremism-en-updated-FINAL-web_csb98.pdf [accessed 1 February 2019].
- Sheriff, Andrew, Pauline Veron, Matthias Deneckere & Volker Hauck 2018. *Supporting peacebuilding in times of change – A synthesis of 4 case studies*. Available at: <https://ecdpm.org/wp-content/uploads/ECDPM-2018-Supporting-Peacebuilding-Times-Change-Synthesis-Report.pdf> [accessed 1 February 2019].
- Shtuni, Adrian 2016. *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo*. Special Report 397. Washington, DC: United States Institute of Peace. Available at: www.usip.org/sites/default/files/SR397-Dynamics-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-Kosovo.pdf [accessed 1 February 2019].
- Simpson, Graeme et al. 2018. *The Missing Peace*. Independent Progress Study on Youth, Peace, Security 2018. Available at: www.youth4peace.info/system/files/2018-10/youth-web-english.pdf [accessed 1 February 2019].
- Stojkovski, Filip & Natasia Kalajdziovski 2018. *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Macedonia*. Country Case Study 1. Berlin/Skopje: Berghof Foundation and Democracy Lab. Available at: www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy1_Macedonia_e.pdf [accessed 1 February 2019].
- Stojkovski, Filip & Natasia Kalajdziovski. 2018. *Extremism Research Forum 2018: Albania Report*. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: www.britishcouncil.mk/sites/default/files/erf_macedonia_report_2018.pdf [accessed 1 February 2019].
- The Soufan Group 2015. *Foreign Fighters. An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq*. New York: The Soufan Group. Available at: http://soufangroup.com/wp-content/uploads/2015/12/TSG_ForeignFightersUpdate_FINAL3 [accessed 26 February 2019].
- Turcalo, Sead & Nejra Veljan 2018. *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Bosnia-Herzegovina*. Country Case Study 2. Berlin/Sarajevo: Berghof Foundation and Atlantic Initiative.

- Available at: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/WB_PVE/CTR_CaseStudy2BiH_e.pdf [accessed 1 February 2019].
- UN General Assembly 2015. Plan of Action to Prevent Violent Extremism. A/70/674. New York: United Nations. Available at: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/674 [accessed 1 February 2019].
- UN Security Council 2014. Security Council Resolution 2178 [on threats to international peace and security caused by foreign terrorist fighters]. S/RES/2178 (2014). Available at [https://undocs.org/S/RES/2178%20\(2014\)](https://undocs.org/S/RES/2178%20(2014)) [accessed 1 February 2019].
- UN Security Council 2015. The Challenge of Sustaining Peace. Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture. Available at: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/150630%20Report%20of%20the%20AGE%20on%20the%202015%20Peacebuilding%20Review%20FINAL.pdf> [accessed 1 February 2019].
- UN Security Council Counter-Terrorism Committee. Countering violent extremism. Available at: <https://www.un.org/sc/ctc/focus-areas/countering-violent-extremism/> [accessed 1 February 2019].
- UNDP 2014. Understanding Community Resilience: Findings from Community-Based Resilience Analysis (CoBRA) Assessments.
- UNDP 2016. Preventing violent extremism through promoting inclusive development, tolerance and respect for diversity, a development response to addressing radicalization and violent extremism. Available at: <http://www.undp.org/content/dam/norway/undp-ogc/documents/Discussion%20Paper%20-%20Preventing%20Violent%20Extremism%20by%20Promoting%20Inclusive%20%20Development.pdf> [accessed 1 February 2019].
- UNDP 2017. Journey to Extremism in Africa. Available at: <http://journey-to-extremism.undp.org/content/downloads/UNDP-JourneyToExtremism-report-2017-english.pdf> [accessed 1 February 2019].
- UNDP Kosovo 2018. Public Pulse XIV Brief. Available at: <http://www.ks.undp.org/content/dam/kosovo/docs/PublicPulse/PP14/Final%20Public%20Pulse%20XIV.pdf> [accessed 31 January 2019].
- UNESCO 2017. Preventing Violent Extremism through Education: A Guide for Policy-Makers. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247764> [accessed 1 February 2019].
- USAID 2013. The Resilience Agenda: Measuring Resilience in USAID. Available at: www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1866/Technical%20Note_Measuring%20Resilience%20in%20USAID_June%202013.pdf [accessed 11 February 2019].
- Van Metre, Lauren 2016. Community resilience to VE in Kenya, USIP, Peaceworks No. 122.
- Visoka, Gezim 2017: Shaping Peace in Kosovo. The Politics of Peacebuilding and Statebuilding. Basingstoke: Palgrave.
- Vurmo, Gjergj 2018. Extremism Research Forum 2018: Albania Report. London: Foreign and Commonwealth Office British Council. Available at: <https://www.britishcouncil.al/sites/default/files/erf20albania20report202018.pdf> [accessed 1 February 2019].
- Vurmo, Gjergj et al. 2018. Religious Tolerance in Albania. Tirana: Institute for Democracy and Mediation and UNDP. Available at: <http://idmalbania.org/religious-tolerance-albania/> [accessed 1 February 2019].
- Vurmo, Gjergj & Besfort Lamallari 2015. Religious Radicalism in Albania. Tirana: Institute for Democracy and Mediation. Available at: <http://idmalbania.org/wp-content/uploads/2015/07/Religious-Radicalism-Albania-web-final.pdf> [accessed 1 February 2019].
- World Bank 2013. Building Resilience: Integrating Climate and Disaster Risk into Development. Washington, DC.
- World Bank Group, United Nations 2018. Pathways for peace, Inclusive approaches to preventing violent conflict. Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28337/211162mm.pdf> [accessed 1 February 2019].